

TU'U MA'U 'I HE TUÍ

KO HA HULUHULU KI
HE ONGOONGOLELEÍ

TU'U MA'U 'I HE TUÍ

KO HA HULUHULU KI
HE ONGOONGOLELEÍ

Pulusi 'e he
Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, 'Iutā

Takafi: *Maama mo e Mo'oni*, tā 'e Simon Dewey
© tā 'e Simon Dewey

© 2004 'e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē
Paaki 'i he 'Tunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Fakangofua he lea faka-Pilitāniá: 7/04
Fakangofua ke liliú: 7/04
Ko hono liliu 'o e *True to the Faith*
Tongan

PŌPOAKI MEI HE KAU PALESITENISĪ ‘ULUAKĪ

‘Oku fokotu‘utu‘u ‘a e tohí ni ke tokoni atu ki ho‘o ako ‘a e folofolá mo e ngaahi akonaki ‘a e kau palōfita ‘i he ngaahi ‘aho ki mui ní. ‘Oku mau pou-pou‘i atu kimoutolu ke mou vakai ki ai ‘i ho‘omou ako mo faka‘aonga‘i ko ia ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleléi. Faka‘aonga‘i ia ke hoko ko ha ma‘u‘anga tokoni ‘i he taimi ‘okú ke teuteu ai ha‘o lea, faiako ‘i ha kalasi pe tali ha ngaahi fehu‘i fekau‘aki mo e Siasí

I ho‘o ako ko ia ki he ngaahi mo‘oni ‘o e ongoongoleléi, ‘e fakatupulaki ai e mahino ‘okú ke ma‘u ki he palani ta‘engata ‘a e Tamai Hēvaní. Pea ‘i he hoko ‘a e mahino ko iá ko ha fakava‘e ‘o ho‘o mo‘uí, ‘e lava leva ai ke ke fai ha ngaahi fili faka-potopoto, mo‘ui ‘o fakatatau mo e finangalo ‘o e ‘Otuá peá ke ma‘u foki ha fiefia ‘i he mo‘uí. ‘E toe mālohi ange ai ho‘o fakamo‘oní. Te ke toe tauhi mateaki ange ai ki ho‘o tuí.

‘Oku fakatautefito ‘emau tokangá ki he to‘u tupú, kau tāutaha kei talavou‘u pea mo e kau ului fo‘ou. ‘Oku mau tala‘ofa atu kapau te ke lotu fakafotuitui mo ako ma‘u pē ‘a e folofolá mo e ngaahi tokāteline ‘o e ongoongoleléi, te ke mateuteu ai ke matu‘uaki ‘a e ngaahi tākiekina kovi te nau ala kākaa‘i mo fakamamahi‘i koé.

Fakatauange pē ‘e fakamālohia koe ‘e he tohí ni, ‘i ho‘o fāifeinga ko ia ke toe ofi ange ki he Fakamo‘uí mo muimui ki He‘ene sippingá

Ko e Kau Palesitenisī ‘Uluakī

‘OKU FAKAHOKOHOKO
FAKAMOTU‘ALEA
E NGAahi TEFITO ‘O E ONGOONGOLELEÍ

Akó

Kuo ‘osi fekau ‘e he ‘Eikí, “Mou fekumi ki he ‘iló, ‘io, ‘i he ako pea ‘i he tui” (T&F 88:118). Kuó Ne ‘osi fale‘i kitautolu ke tau ako ‘a e ongoongoleleí mo ma‘u ha mahino ki he “ngaahi me‘a ‘oku ‘i langi mo māmani fakatou‘osi, pea ‘i lalo māmani; ‘a e ngaahi me‘a na‘e ‘i aí, ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘i ai, ‘a e ngaahi me‘a kuo pau ke vave ‘ene hokó; ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘i he lotu fonuá, ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘i mulí; ‘a e ngaahi tau mo e ngaahi faingata‘a‘ia ‘a e ngaahi pule‘angá, pea mo e ngaahi tautea ‘oku ‘i he fonuá; pea mo e ‘ilo foki ki he ngaahi fonuá mo e ngaahi pule‘angá—koe‘uhí ke [tau] mateuteu ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē” (T&F 88:78–80).

Ako Faka‘atamaí mo e Ako Fakapalofesinalé

‘Oku totonu ke ke feinga ma‘u pē ke ako‘i ho ‘atamaí mo ho ongo nimá koe‘uhí ke ke lava ‘o ikuna ‘i he tafa‘aki ne ke filí. Ngāue‘aki ho‘o akó ke ke hoko ko ha mālohi ki he leleí. ‘I ho‘o fai iá, te ke hoko ai ‘o ‘iloa ko ha taha faitotonu . Te ke mateuteu ai ki ha ngaahi faingamālie ‘o ka nau ka hoko mai, pea te ke hoko ai ko ha tokoni lahi ki ho fāmílí, Siasí, pea mo ho koló.

Feinga ki he ako lelei taha ‘e ala ma‘ú. Ko ha ní‘ihi ‘o e ngaahi faingamālié ni ko e ngaahi kolisí mo e ngaahi ‘uni-vēsítí, ngaahi ako fakatekinikalé, ngaahi lēsoni ‘oku fakahoko mei ‘apí, ako fakakoló, pea mo e ako fakatāutahá.

Anga Molumalú (Modesty)

Seminelí mo e 'Inisititiutí

‘I māmani kotoa, ‘oku kau ‘a e Kāingalotu ta‘u 14 ki he 18 ‘i he seminelí, ‘a ia ‘oku nau fai ha ngaahi fakahinohino he lolotonga ‘o e uiké mei he folofolá. ‘Oku fai foki ‘e he ‘inisititiuti fakalotú ha ngaahi lēsoni he lolotonga ‘o e uiké ‘i ha ngaahi kaveinga kehekehe ‘o e ongoongoleleí ma‘á e Kāingalotu ta‘u 18 ki he 30.

‘Oku ‘omi ‘e he ongo polokalamá ni ha ‘ātakai fakalau-mālie mo fakasōsiale ke lava ai ‘a e fānau akó ‘o feohi he lolotonga ‘enau ako fekau‘aki mo e ongoongoleleí.

Ke ma‘u ha fakamatala fekau‘aki mo e seminelí mo e ‘inisititiutí, fetu‘utaki ki ha taki lakanga fakataula‘eiki fakalotofonua.

Ako ‘i he Mo‘uí Kotoa

Hokohoko atu ‘i he feinga ki ha ngaahi faingamālie fakako ‘i ho‘o mo‘uí kotoa. ‘E tokoni ‘eni ke ke ‘ilo ai ‘a e ngaahi founa ngāue fo‘ou ‘i he tafa‘aki ngāue kuó ke filí pea pehē ki he ngaahi ‘ilo mo e ngaahi me‘a ‘okú ke mahu‘inga‘ia aí. ‘I he maama feliliuaki vavé ni, kuo pau ke ke fokotu‘u ha taimi ke ako‘i ai koe koe‘uhí ko e lolotonga ní mo e kaha‘ú.

Makehe mei hono fakalahi ho‘o akó ‘i he ngaahi ako-‘anga totonú, te ke toe lava pē ‘o hoko atu ho‘o akó ‘aki ha‘o laukonga, kau ‘i ha ngaahi ‘ekitiviti fakafonua langaki mo‘ui, ‘a‘ahi ki ha ngaahi musiume mo ha ngaahi feitu‘u fakahisitōlia, mo vakai‘i ‘a e māmani ‘okú ne ‘ātakai‘i koé.

Ngaahi fakamo‘oni fakafolofola kehé: Lea Fakatātā 1:5; T&F 130:18–19

Anga Molumalú (Modesty)

Ko e anga molumalú ko e loto ‘oku fakatōkilalo, pea taau ‘i he teungá, teuteú, leá, mo e ‘ulungāangá. Kapau ‘okú ke anga molumalu, ‘oku ‘ikai ke ke tohoaki‘i ‘e koe ha fa‘ahinga tokanga ‘oku ‘ikai fie ma‘u kiate koe. Ka, ‘okú ke feinga ke

“fakaongoongolelei ‘a e ‘Otuá ‘i homou sinó, pea ‘i homou laumālié” (1 Kolinitō 6:20; vakai foki, veesi 19).

Kapau ‘oku ‘ikai ke ke fakapapau‘i pe ‘oku molumalu ho teungá mo ho‘o teuteú, fehu‘i pē kiate koe, “Te u ongo‘i fiemālie nai ‘i hoku fōtungá kapau te u ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí?” Te ke lava ke fai ha fehu‘i meimei tatau pē kiate koe fekau‘aki mo ho‘o tō‘onga leá mo ho ‘ulungāangá: “Te u fai nai ‘a e ngaahi lea ko ‘ení pe kau ‘i he ngaahi ‘ekitiviti ko ‘ení kapau ‘oku ‘i heni ‘a e ‘Eikí?” ‘E lava ‘e ha‘o tali fakamātoato ‘a e ongo fehu‘i ni ke taki koe ke ke fai ha ngaahi liliu mahu‘inga ‘i ho‘o mo‘uí. ‘E tokoni ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení ‘i ho‘o feinga ke anga molumalú.

Teungá mo e Teuteú

‘Oku fale‘i ma‘u pē ‘e he kau palōfitá ke tau teuteu ke molumalu. ‘Oku ma‘u ‘a e fakava‘e ‘o e fale‘i ni ‘i he fo‘i mo‘oni ko ia ko e sino ‘o e tangatá ko e fakatupu toputapu ia ‘a e ‘Otuá. Faka‘apa‘apa‘i ho sinó ko e me‘a‘ofa ia mei he ‘Otuá. ‘I ho‘o teuteú mo ho fōtungá, te ke lava ‘o fakahaa‘i ai ki he ‘Eikí ‘okú ke ‘ilo‘i hono mahu‘inga ho sinó.

‘Oku fakahaa‘i ‘e ho teungá pe ko hai koe. ‘Okú ne ‘oatu ha pōpoaki fekau‘aki mo koe, pea ‘okú ne ofe‘i ho‘o angafai mo e ní‘ihi kehé. Ko e taimi ‘okú ke teuteu lelei ai mo teunga molumalú, ‘okú ke lava ai ‘o fakaafe‘i ‘a e feohi ‘a e Laumālié mo hoko ko ha ivi lelei kiate kinautolu ‘i ho ‘ātakaí.

Ko e me‘a mahu‘inga ‘i he fekau ko ia ke anga molumalú ko e mahino ‘o e mālohi ‘o e fakatupu mo‘uí, ‘a ia ko e malava ke fakatupu ha fānau ki māmani. Ko e mālohí ni ‘oku totonu ke toki faka‘aonga‘i pē ia ‘i ha husepāniti mo ha uaifi. Ko e vala ‘oku aata mo fakatupu fakakaukau ‘ulí, ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e talausesese mutú mo e pivá, vala mano‘ono‘ó, pea pehē ki he ngaahi sote ‘oku ‘ikai ke ne ‘ufi‘ufi ‘a e pitó, te nau lava ‘o fakatupu ha ngaahi holi mo ha ngaahi tō‘onga te ne maumau‘i ‘a e fonu ‘o e anga-ma‘a ‘a e ‘Eikí.

Makehe mei he faka‘ehi‘ehi mei he vala ‘oku ātá, ‘oku totonu ke ke faka‘ehi‘ehi mei he fōtungá anga kehe ‘o e valá, fōtungá, pea mo e ākenga ‘o e ‘ulú. Fekau‘aki mo e valá, teu-

teú, mo e 'ulungāangá, 'ai ma'u pē ke ke 'asi maau mo ma'a, 'oua te ke 'ai'ainoa'ia. 'Oua te ke fulihi ho fōtungá 'aki 'a e tā-tataú pe fakaavaava ho sinó. Kapau ko ha fefine koe pea 'oku ke fie fakaava ho telingá, tui ha fo'i hau pē 'e taha.

Pukepuke 'a e tu'unga ma'olunga 'o e molumalú 'i he me'a kotoa pē. 'Oua na'á ke holoki ho tu'unga lelei ke tohokaki'i 'aki 'a e tokangá ki ho sinó e feinga ke tali koe 'e he ni'ihi kehé. Ko e kau ākongá mo'oni 'a Sīsū Kalaisi 'oku nau pukepuke 'a e tu'unga 'ulungāanga 'a e 'Eiki 'o tatau ai pē pe ko e hā 'a e ākenga vala 'o e lolotongá pe ko ha toe mālohi 'o e teke 'oku fai mei ha taha.

Leá mo e 'ulungāangá

Ko ho'o leá mo ho'o tō'ongá ko e fakafōtungá ia ho 'ulungāangá, 'o tatau pē mo ho valá pea mo ho'o teuteú. 'E lava ke tokoni lahi ho'o leá mo ho'o ngaahi tō'ongá kiate koe mo e ni'ihi kehé. Fakafōtungá atu koe 'aki ha ngaahi lea 'oku ma'a, lelei, mo langaki mo'ui, pea 'i ha ngaahi tō'onga te ne lava ke 'omi ha fiefia kiate kinautolu 'i ho 'ātakaá. 'E fakaiku ho'o ngaahi feinga ke molumalu 'i he leá mo e ngāué ke tupulekina ai 'a e fakahinohino mo e fakafiemālie mei he Laumālie Mā'oni'oní.

Faka'ehi'ehi mei he ngaahi lea ta'e fe'unga mo fakava'iva'ingá, mei hono ngāue ta'e faka'apa'apa 'aki 'a e huafa 'o e 'Eiki 'a ē 'oku anga maheni 'aki 'i māmaní. To'a ke ke matu'uaki ha fa'ahinga fakatauele ke ke kau 'i ha fa'ahinga tō'onga 'oku tō ki tu'a pe ta'e taau. 'E hanga 'e he natula ta'e faka'apa'apa 'o e fa'ahinga lea mo e tō'onga peheé 'o uesia ho'o malava ke ma'u 'a e ue'i vanavanaiki 'o e Laumālie Mā'oni'oní.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 42:40–41; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:13

Vakai foki, Fakaavaava 'o e Sinó; Anga-ma'aá; Lea Koví; Tā-tataú

Anga-ma'á

Ko e anga-ma'á ko e haohaoa fakasekisuale, ko ha tu'unga 'oku "fakahōifua ki he 'Otuá" (Sēkope 2:7). Koe'uhí ke ke anga-ma'á, kuo pau ke ma'á ho'ó fakakaukaú, leá, mo e tō'ongá. Kuo pau ke 'oua na'a 'i ai ha'ó fetu'utaki fakasekisuale ki mu'a peá ke toki mali fakalao. 'I ho'ó malí, kuo pau ke ke anganofa kakato ki ho husepānití pe uaifí.

Ko e feohi fakaesino 'i he vā 'o e husepānití mo e uaifí 'oku faka'ofa'ofa mo toputapu. Na'e fokotu'u ia 'e he 'Otuá ke fakatupu ai 'a e fānaú pea mo fakahaa'i ai 'a e fe'ofa'akí 'i he nofo malí.

'I māmani he 'ahó ni, kuo hanga 'e Sētane 'o 'ai ha kakai toko lahi ke nau tui 'oku tali pē 'a e feohi fakasekisuale ia 'i tu'a he nofo malí. Ka 'i he 'ao 'o e 'Otuá, ko ha angahala mamafa 'eni. Ko hano ngāue hala 'aki ia 'o e mālohi kuó Ne foaki mai ke tau fakatupu 'aki ha mo'ui. Na'e ako'i 'e he palōfita ko 'Alamaá ko e angahala fakasekisuale 'oku mamafa ange ia 'i ha toe fa'ahinga angahala tuku kehe pē 'a e fakapoó pe ko e faka'ikai'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 'Alamā 39:3-5).

'Oku feinga 'a e kakaí he taimi 'e ni'ihi ke nau tui 'oku sai pē 'a e feohi fakaesino ia 'i tu'a 'i he malí 'o kapau 'okú na fe'ofa'aki. 'Oku 'ikai mo'oni 'eni ia. Ko hono maumau'i 'o e fono 'o e anga-ma'á mo hono faka'ai'ai ha taha ke ne fai peheé 'oku 'ikai ko hano fakahaa'i ia 'o e 'ofá. Ko e kakai 'oku fe'ofa'akí he 'ikai te nau teitei 'ai e tu'unga fiefia mo e malu 'a ha taha ke tu'u ta'e pau koe'uhí ko 'enau fiefia taimi nounou fakafō'ituituí.

Ko e taimi 'oku fe'unga ai ha fetokanga'aki 'a ha ongo me'a 'o na tauhi 'a e fono 'o e angama'á, 'oku fakautuutu leva 'ena 'ofá, falalá, mo 'ena tukupaá, pea iku ai ki ha fiefia mo ha uouangataha lahi ange. 'I he tafa'aki 'e tahá, ko e feohi ko ia 'oku kamata 'i he anga-uli fakasekisuale 'oku fuonounou pē. Ko kinautolu 'oku fakahoko 'a e anga-uli fakasekisuale 'oku nau fa'a ongo'i tailiili, halaia, mo mā. 'Oku vave pē hono

fetongi atu 'e he mamahí, meheká, mo e taufehi'á ha fá'ahinga ongo 'oku lelei ne mu'aki hoko 'i he'ena feohí.

Kuo tuku mai 'e he'etau Tamai Hēvaní kiate kitautolu 'a e fonó 'o e anga-ma'á ko hotau malu'í. 'Oku mahu'inga 'a e talangofua ki he fonó ni ki he'etau nonga fakafo'ituitui mo e ivi fakatāutahá pea pehē ki he fiefia 'i hotau 'apí. Ko e taimi te ke tauhi ai koe ke ma'a fakasekisuálé, te ke fakahaofi ai koe mei he maumau fakalaumālie mo fakaeloto ko ia 'oku hoko ma'u pē 'i hono fakahoko 'o e ngaahi feohi fakaesino mo ha taha 'oku 'ikai ke mo malí. Te ke ongo'ingofua 'a e fakahinohino, ivi, fakafiemālie, pea mo e malu'í 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea te ke fakahoko ai ha fiema'u mahu'inga ke ma'u ai ha lekomeni tempale mo kau 'i he ngaahi ouau 'i he loto tempalé.

Ngaahi Angahala Fakasekisuálé

'Oku fakahala'í 'e he 'Eikí mo 'Ene kau palōfitá 'a e anga'uli fakasekisuálé. 'Oku maumau'í 'e he ngaahi feohi fakasekisuale kotoa pē 'i tu'a he malí 'a e fonó 'o e anga-ma'á pea 'oku nau fakatu'utāmaki fakatu'asino mo fakalaumālie kiate kinautolu 'oku nau fakahoko iá.

'Oku kau 'i he Fekau 'e Hongofulú 'a e fekau ke 'oua na'a tau tonó, 'a ia ko e fetu'utaki fakasekisuale ia 'i ha tangata mali mo ha taha 'oku 'ikai ko hano uaifi pe 'i ha vaha'a 'o ha fefine mali mo ha taha 'oku 'ikai ko hano husepāniti (vakai, 'Ekesōtosi 20:14). Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Paulá ko e "finangalo 'eni 'o e 'Otua" ke tau "tapu mei he fé'auakí," 'a ia ko e fetu'utaki fakasekisuale ia 'i ha taha te'eki mali mo ha toe taha pē (1 Tesalonaika 4:3). Kuo toutou lea 'a e kau palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní fekau'aki mo e ngaahi angahala ko 'ení pea mo e ngaahi tō'onga kovi 'o e ngaohikovia fakasekisuálé.

Pea hangē ko hono ngaahi maumau'í kehe 'o e fonó 'o e anga-ma'á, 'oku hoko 'a e nonofo kovi fakatangata pe fakafefiné (homosexual) ko ha angahala mamafa mo'oni. 'Oku fehangahangai ia mo e ngaahi taumu'a 'o e tu'unga fakasekisuale 'o e fá'ahinga 'o e tangatá (vakai, Loma 1:24–32). 'Okú ne

motuhi 'a e ngaahi feohi 'o e 'ofá mo ta'ofi 'a e kakaí mei hono ma'u 'o e ngaahi tāpuaki 'e ala ma'u 'i he mo'ui fakafāmilí pea pehē ki he ngaahi ouau fakahaofi 'o e ongoongoleleí.

'Oku 'ikai fe'unga ki he tu'unga mo'ui ma'a fakafā'ituitui 'a e 'Eikí ia 'a e faka'ehi'ehi 'ata'atā pē mei he feohi fakasekisualé 'i he te'eki malí. 'Oku fie ma'u 'e he 'Eikí ia ha tu'unga mā'olunga 'i he mo'ui ma'á 'a hono kau muimuí, kau ai mo e mātu'aki anganofo mo'oni ki hoto malí 'i he fakakaukau mo e 'ulungāanga. 'I he Malanga 'i he Mo'ungá, na'á Ne folofola ai: "Kuo mou fanongo na'e pehē kiate kinautolu 'i mu'á, 'Oua na'á ke tonono fefine: Ka 'oku ou tala atu kiate kimoutolu, ko ia 'oku fakasio ki ha fefine ke holi ki aí, 'oku tonono'ia 'e ia 'i hono lotó" (Mātiu 5:27-28). 'I he ngaahi 'aho ki mui ní kuó Ne folofola 'o pehē, "'Oua foki na'a . . . tonono, . . . pe fai ha fa'ahinga me'a pehē" (T&F 59:6). Pea kuó Ne toe fakamamafa'i 'a e tefito'i mo'oni ko ia na'á Ne ako'i 'i he Malanga he Mo'ungá: "Ko ia ia te ne fakasio ki ha fefine ke holi ki aí, pea kapau 'e tonono 'e ha ní'ihí 'i honau lotó, 'e 'ikai te nau ma'u 'a e Laumalié, ka te nau faka'ikai'i 'a e tuí pea ilifia" (T&F 63:16). 'Oku fai 'a e ngaahi fakatokanga ko 'ení ki he kakai kotoa pē, 'o tatau ai pē pe kuo nau 'osi mali pe te'eki mali.

Kapau kuó ke 'osi fakahoko ha angahala fakasekisuale, talanoa mo ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló koe'uhí ke ne tokoni'i koe 'i he founga 'o e fakatomalá (vakai, "Fakatomala," peesi, 50-54).

Kapau 'okú ke fakatokanga'i 'okú ke fekuki mo ha ngaahi fakatauele fakasekisuale, kau ai mo e femanako'aki 'i hoto fa'ahingá [tangata mo e tangata pe fefine mo e fefine], 'oua na'a ke fakavaivai ki he ngaahi fakatauele ko iá. Fakapapau'i 'okú ke lava pē 'o fili ke ta'ofi 'a e fa'ahinga tō'onga ko iá. Te ke lava 'o ma'u e tokoni 'a e 'Eikí 'o ka ke lotu ke ma'u ha ivi pea mo ngāue ke ikuna'i 'a e palopalemá. Ko ha kongá 'o e ngāué ni, 'oku totonu ke ke kole fale'i ai mei ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló. Te ne tokoni atu kiate koe.

Tauhi 'o e Fono 'o e Anga-ma'a

Neongo pe 'e ngali mālohi fēfē 'a e ngaahi fakatauelé, 'e tokoni'i koe 'e he 'Eiki ke ke matu'uaki kinautolu 'o kapau te ke fili ke muimui kiate Ia. Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Paulá, "'Oku 'ikai ha 'ahi'ahi 'e tō kiate kimoutolu ka ko ia 'oku fa'a hoko ki he tangatá: ka 'oku mo'oni 'a e 'Otuá, pea 'e 'ikai te ne tuku ke lahi hono 'ahi'ah'i 'a kimoutolú 'i he me'a te mou fa'a faí; ka 'i he 'ahi'ahí, 'e tofa foki 'e ia 'a e hala ke hao ai, koe'uhí ke mou fa'a kātaki ia" (1 Kolinitō 10:13). 'E lava 'a e fale'i ko 'eni 'o tokoni'i koe ke ke ikuna'i 'a e ngaahi fakatauele 'oku taulōfu'u mo ta'eufi 'i māmani he 'aho ni:

Fakapapau'i he taimi ni ke ke anga ma'a. 'Oku fie ma'u ke ke fakahoko tu'ō taha pē 'a e fili ko 'eni. Fakahoko 'a e fili ko ia he taimi ni, ki mu'a 'oku te'eki hoko mai 'a e ngaahi fakatauelé, pea 'ai ke mālohi ho'o fili ko iá mo ke loto'aki mo'oni koe'uhí ke 'oua na'a teitei lava 'o ue'i. Fakapapau'i he taimi ni he 'ikai te ke teitei fai ha fa'ahinga me'a 'i he te'eki ke ke malí, ke faka'ai'ai ai 'a e ngaahi ongo mālohi fakaesino ko iá kuo pau ke toki fakahaa'i pē 'i he nofo malí. 'Oua na'a ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ongo fakaesino ko iá 'i ha sino 'o ha taha kehe pe 'i ho sino pē 'o'ou. Fakapapau'i he taimi ni te ke tauhi kakato mo'oni ki ho malí.

Mapule'i ho'o fakakaukau. 'Oku 'ikai ha taha ia te ne fakahoko ha angahala fakasekisuale fakatu'upakē. 'Oku kamata ma'u pē 'a e ngaahi tō'onga anga-ulí 'aki ha ngaahi fakakaukau ta'e ma'a. Kapau te ke tuku ho'o fakakaukau ke nofo 'i he ngaahi me'a fakalielia mo 'ulí, okú ke 'osi fakahoko ai 'e koe 'a e 'uluaki sitepu ki he anga-ulí. Hola fakavavevave mei he ngaahi tūkunga ko ia 'e ala fakatau ki he faiangahalá. Lotua ha ivi ma'u pē ke ke teke'i 'a e fakatauelé mo mapule'i ho'o fakakaukau. 'Ai 'eni ke hoko ko ha kongá ho'o ngaahi lotu faka'ahó.

Fakamama'o mei he ponokalafi. 'Oua na'a ke sio, lau, pe fanongo ki ha fa'ahinga me'a 'okú ne fakafōtunga pe fakamatala'i 'a e sino 'o e tangatá pe tō'onga fakasekisuale, 'a ia te ne ala langaki ai 'a e ngaahi ongo fakasekisualé. Ko e

ngaahi fakamatala fakaponokalafí 'oku ivi lahi mo fakatupu-'auha. Te nau lava ke to'ó meiate koe ho ngeiá mo ho'ó malava ke 'ilo 'a e ngaahi me'a faka'ofó'ofa 'o e mo'uí. Te nau lava 'o veteki mo taki koe ki he ngaahi fakakaukau kovi mo e 'ulungāanga fakamamahi.

Kapau 'oku te'eki ke ke mali ka 'okú ke faikaume'a, faka'apa'apa ma'u pē ki ho kaume'á. 'Oua na'á ke ngaohi ia ke hoko ko ha me'a noa pē ke faka'aonga'i ki ho'ó ngaahi holi fakakakanó. Palani fakalelei ha ngaahi 'ekitiviti 'oku lelei mo fakatupulaki ko ē he 'ikai te mo nofo toko ua ai mo ho kaume'á 'o ta'e 'i ai ha me'a ke fai. Nofo 'i ha ngaahi feitu'u 'oku malu te ke lava 'o mapule'i lelei ai koé. 'Oua na'á mo fai ha fa'ahinga talanoa pe 'ekitiviti te ne faka'ai'ai 'a e ngaahi ongo'i fakasekisuálé. 'Oua na'á mo 'uma, tākoto fakataha pe 'i he funga 'o e tokotaha ko eé, pe ala ki he ngaahi kupu fufū mo toputapu 'o e sinó 'i he tokotaha ko eé, 'o tatau ai pē pe 'okú mo vala pe ta'e vala. 'Oua na'á ke fakangofua ha taha ke ne fai atu ha fa'ahinga me'a pehē kiate koe.

Kapau kuó ke mali, faitotonu ki ho malí 'i ho'ó ngaahi fakakaukau, leá, mo ho'ó ngaahi angafaí. Kuo 'osi folofola 'a e 'Eiki: "Ke ke 'ofa ki ho malí 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe. Pea ko ia ia te ne fakasio ki ha fefine ke holi ki aí, . . . he 'ikai te ne ma'u 'a e Laumālié; pea kapau 'e 'ikai te ne fakatomala, 'e kapusi ia ki tu'aā" (T&F 42:22–23). 'Oua na'á ke tūkuhua 'i ha fa'ahinga founa pē. Faka'ehi'ehi 'i he lahi taha te ke lavá mei he nofo tokotaha mo ha fefine kapau ko e tangata koe pe tangata kapau ko ha fefine koe. Fehu'i pē kiate koe pe 'e fiefia ho malí kapau te ne 'ilo ho'ó ngaahi leá mo ho'ó ngaahi angafaí. Manatu'i e fale'i 'a e 'Aposetolo ko Paulá 'i he'ene na'ina'i ke "ta'ofi 'a kimoutolu mei he matakakovi kotoa pē" (1 Tesalonaika 5:22). Ko e taimi te ke fakamama'o ai mei he fa'ahinga tūkunga peheé, he 'ikai leva ma'u 'e he fakatauelé ha faingamālie ke tupulaki ai.

Fakamolemole ma’á e Taha Fakatomala

Ko e founga lelei tahá ke mo’ui anga-ma’a kakato. ‘Oku hala ia ke fai ha angahala fakasekisuale mo pehē te ke toki fakatomala pē ‘a mui. Ko e loto ko ‘ení ko e angahala ia, he ‘okú ne fakahaa’i ha ta’e faka’apa’apa ki he ‘Eikí mo e ngaahi fuakava na’á ke fai mo Iá. Neongo iá, kapau kuó ke fakahoko ha angahala fakasekisuale, ‘oku ‘omi ‘e he ‘Eikí ha fakamolemole kapau te ke fakatomala.

‘Oku faingata’a ‘a e fakatomalá, ka ‘oku malava pe. Te ke lava pē ke toe ma’a (vakai, ‘Īsaia 1:18). ‘E lava ke fetongi ‘a e ‘amanaki tō noa ‘o e angahala ‘aki ‘a e ongo’i nonga mo fakafiefia ‘o e fakamolemólé. Koe’uhí ke ke ‘ilo ‘a e me’a kuo pau ke ke fai ke fakatomala aí, vakai, “Fakatomalá,” peesi 50–54.

Ngāue ke ke a’u ki ha ‘aho te ke mo’ui taau ai ke hū ki he tempalé, ‘o fakahinohino ‘e he ngaahi lea ‘a e taha fa’u Samé:

“Ko hai ‘e ‘alu hake ki he mo’unga ‘o Sihová? pe ko hai ‘e tu’u ‘i hono potu mā’oni’oní?”

“Ko ia ‘oku nima ma’a, mo loto mā’oni’oní” (Saame 24:3–4).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: ‘Ekesōtosi 20:14; 1 Kolinitō 6:18–20; ‘Alamā 38:12; 3 Nifai 12:27–30

Vakai foki, Nofu Mali; Ponokalafi

Anga-’uli Fakasekisualé (Vakai, Angama’á)

Angahala Motu’á (Original Sin)

Koe’uhí ko e Hinga ‘a ‘Ātama mo ‘Īví, ‘oku mo’ui ai ‘a e kakai kotoa pē ‘i ha tu’unga tō ki lalo, ‘o mavahe mei he ‘Otuá mo mo’ulaloha ki he mate fakaesinó. Neongo iá, ‘oku ‘ikai fakamala’ia’i kitautolu ‘e he me’a ko ia ‘oku ui ‘e ha tokolahi ko e “angahala motu’a.” Ko hono ‘ai ‘e tahá, ‘oku ‘ikai ke tau ha’isia ki he maumau-fono ‘a ‘Ātama ‘i he Ngoue ko ‘Ītení. Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, “‘Oku mau tui ‘e

tautea'ī 'a e kakaí koe'uhí ko 'enau ngaahi angahala 'anautolu pē, kae 'ikai koe'uhí ko e angahala 'a 'Ātamá" (Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:2).

I he Fakalelei, ne totongi ai 'e he Fakamo'uí 'a e maumau fono ne hoko 'i he Ngoue ko 'Īteni (vakai, Mōsese 6:53). Kuó Ne fakapapau'ī mai ha toetu'u pea mo tala'ofa, 'o makatu'unga 'i he'etau faivelengá, te tau lava 'o foki 'o nofo 'i he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvaní 'o ta'engata.

Vakai foki, Hingá

Angahalá

Ko e taimi 'oku tau talangata'a fakahāhā ai ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'oku tau faiangahala. 'Oku tau toe fai angahala foki he taimi 'oku 'ikai ai ke tau anga mā'oni'oni ka 'oku tau 'ilo 'a e mo'oni (vakai, Sēmesi 4:17).

Ne 'osi folofola 'a e 'Eikí he 'ikai ke Ne "lava 'o mamata ki he fai angahalá 'o momo'ī faka'atu'ī ia" (T&F 1:31). Ko hono nunu'a 'o e angahalá ko e mahu'ī 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea 'i he'ene a'u ki 'itāniti, he 'ikai ke tau lava 'o nofo 'i he 'ao 'o 'etau Tamai Hēvaní, he "ikai lava ke nonofo mo e 'Otuá ha me'a 'oku ta'e ma'a" (1 Nifai 10:21).

Kuo tau 'osi taki taha maumau'ī ha ngaahi fekau pe ta'e fai fakatatau mo 'etau 'ilo 'o e mo'oni. Na'e ako'ī 'e he 'Aposetolo ko Sioné: "Kapau te tau pehē 'oku 'ikai ha'ataua angahala, 'oku tau kākaa'ī 'a kitautolu, pea 'oku 'ikai 'iate kitautolu 'a e mo'oni. Kapau te tau vete 'etau ngaahi angahalá, 'oku mo'oni mo angatonu ['a Sīsū Kalaisi], ke fakamolemolea ['e ia] 'etau gaahi angahalá, mo fakama'a 'a kitautolu mei he ta'e mā'oni'oni kotoa pē" (1 Sione 1:8–9). Tu'unga he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, te tau lava ai 'o fakatomala mo fakamolemole'ī mei he'etau ngaahi angahalá.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Loma 3:23; 6:23; 'Alamā 5:41–42; 11:37; Hilamani 5:10–11; T&F 82:1–3; 88:34–35

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; Mate Fakalaumālié; Fakamolemolé; Fakamaau Totonú; 'Alo'ofá; Talangofuá; Fakatomalá; Fakatauelé

Efiafi Fakafāmili 'i 'Apí

Ko e 'apí ko e feitu'u mahu'inga taha ia ke ako ai 'a e ongoongoleléi. 'Oku 'ikai ha toe fa'unga ia te ne lava ke fetongi 'a e fāmílí. Kuo toutou kole 'e he kau palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní ki he mātu'á ke nau lehilehi'i 'enau fānaú 'i he 'ofa mo ako'i 'a e ongoongoleléi.

I he 1915, ne kamata ai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita mo hono ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí ha feinga fakamāmani lahi ke fakamālohia 'a e fāmílí. Ne nau kole ki he mātu'a he Siasí ke nau fakatahataha'i 'enau fānaú 'o tu'o taha 'i he uike ki ha "Efiafi Fakafāmili 'i 'Apí." 'Oku tonu ke tuku 'e he ngaahi fāmílí heni ha taimi ke nau lotu mo hiva fakataha, lau 'a e ngaahi folofolá, feako'i 'aki 'a e ongoongoleléi, pea mo kau 'i he ngaahi 'ekitiviti te ne langaki 'a e uo-
uangataha 'a e fāmílí.

I he 1970, ne kau fakataha ai 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita mo hono ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'i hono tuku pau 'o e pō Mōnité ko ha taimi ia ki ha efiafi fakafāmili 'i 'apí. Talu mei hono fakahā ko iá, mo hono tauhi 'e he Siasí 'a e ngaahi efiafi Mōnité 'o 'ikai toe fai ai ha fa'ahinga me'a 'a e Siasí kae lava 'o ma'u heni ha taimi fakataha 'o e fāmílí.

'Oku kei hoko atu pē kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ki mui ní 'i hono faka'ai'ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke nau fakamu'omu'a taha 'a e efiafi fakafāmili 'i 'apí. Kuo nau tala'ofa, 'e tokoni 'etau faivelenga 'i he polokalamá ni ke ne malu'i ai hotau ngaahi fāmílí mei he kovi 'o hotau kuongá pea te ne 'omi ha fiefia lahi fau kiate kitautolu 'i he taimi ni pea a'u ai pē ki 'itāniti.

'Oku totonu ke 'ai 'e he kāingalotu kotoa pē 'o e Siasí 'a e efiafi Mōnité ko ha taimi toputapu, pea tuku taha ia ki he efiafi fakafāmili 'i 'apí. Kapau kuó ke 'osi mali, fakahoko ha efiafi fakafāmili fakauike mo ho malí. Ko e taimi 'e 'i ai ai ha'amo fānaú, fakakau kinautolu 'i he efiafi fakafāmili 'i 'apí. Filio'i 'a e polokalamá ki he'enau ngaahi fiema'ú mo e ngaahi me'a 'oku nau mahu'inga'ia aí, pea tuku ke nau kau mai. Ko

'ene lalahi pē ho'omo fānaú 'o mavahe mei 'apí, hokohoko atu pē hono fakahoko 'o e efiafi fakafāмили 'i 'apí mo ho malí.

Kapau 'oku 'ikai hao mali, fakakaukau ke ke kole ki ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló ke fokotu'u ha kulupu efiafi fakafāмили 'i 'apí ma'au mo ha kāingalotu te'eki mali kehe 'i ho uōtí pe koló. Te ne ala ui ha taki ki he kulupu efiafi fakafāмили ko iá, ke ne fatongia 'aki hono fokotu'utu'u 'o e polokalamá mo fakapapau'i 'oku fakahoko ma'u pē 'a e efiafi fakafāмили 'i 'apí.

Ko ha fokotu'u 'eni ki he fakahokohoko 'o ha polokalama efiafi fakafāмили 'i 'apí:

- Fua-hiva
- Fua-lotu
- Lau folofola
- Lēsoni
- 'Ekitiviti
- Hiva-tuku
- Lotu-tuku
- Fakaneifua

'I ho'o teuteu ko ia 'a e ngaahi lēsoni ki he efiafi fakafāмили 'i 'apí, manatu'i ke fakatefito kinautolu 'i he ngaahi folofolá, 'i he ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ki mui ní, ngaahi taukei fakafo'ituituí, mo e fakamo'oni. 'E lava 'a e tohí ni 'o tokoni ki hono fili 'o e ngaahi tefito ke ako'í. Makehe mei aí, mahalo na'á ke fie vakai ki he ngaahi tohi kehe kuo pulusi 'e he Siasí, hangē ko e Tohi Ma'u'anga Tokoni 'o e Efiafi Fakafāмили 'i 'Apí (fika 31106.900), Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongoongolelé (31110.900), Tohi Fakahinohino 'o e Fāmilí (31180.900), mo e ngaahi makasini 'o e Siasí.

Vakai foki, Fāmilí

Faiako 'A'ahí (Vakai, Fine'ofá)

Faiako Faka'apí (*Vakai, Lakanga Fakataula'eikí*)

Faitotonú

'Oku pehē 'e he tefito 'o e tui hono hongofulu mā tolú, "'Oku mau tui 'oku totonu ke faitotonu.'" 'Oku 'uhinga 'a e faitotonú ke fakamo'omo'oni, mo mo'oni, pea mo 'ikai ha kākā, 'i he taimi kotoa.

Ko e taimi 'okú ke faitotonu ai 'i he tapa kotoa peé, 'okú ke lava leva ke ma'u ha nonga 'i ho 'atamaí mo faka'apa'apa'i ma'u pē koe. 'Okú ke fakatupulaki ai ha 'ulungāanga mālohi 'a ia 'okú ne faka'atā koe ke ke tokoni ki he 'Otuá mo e kakai kehé. 'Oku falala'anga ai koe 'i he 'ao 'o e 'Otuá mo kinautolu 'oku nau 'iate koé.

'I he tafa'aki 'e tahá, kapau 'okú ke ta'e faitotonu 'i ho'o leá pe ko ho'o angafaí, 'okú ke fakamamahi'i pē 'e koe 'a koe pea a'u 'o ke fa'a uesia ai mo ha kakai kehe fokí. Kapau 'okú ke loi, kaiha'a, kākā, pe ta'e tokanga ke ngāue'i kakato ho'o vahé, 'oku mole ai ho ngeiá. 'Oku mole ai meiate koe 'a e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Mahalo te ke fakatokanga'i kuó ke maumau'i ho vā mo e kau mēmipa 'o e fāmilí pe kaungā-me'á pea kuo 'ikai ke toe falala atu 'a e kakai kiate koe.

Ko e faitotonú 'oku fa'a fie ma'u ma'u pē ki ai 'a e loto to'á mo e feilaulaú, 'o tautau tefito ki he taimi 'oku feinga'i ai koe 'e ha ni'ihi ke ke kumi 'uhinga 'i ho'o ta'e faitotonú. Kapau te ke fakatokanga'i 'okú ke 'i he tu'unga pehē, manatu'i ko e nonga tu'uloa ko ia 'oku ma'u mei he faitotonú 'oku mahu'inga lahi hake ia 'i he ki'i fakafiemālie taimi nounou 'o e muimui 'i he kakai.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Ekesōtosi 20:16; 2 Nifai 9:34; T&F 97:8

Faito'o Kona Tapú (*Vakai, Lea 'o e Potó*)

Fakafiemālié (*Vakai, Laumālie Mā'oni'oni*)

Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei

I he 'i māmani 'a Sīsū Kalaisí, na'á Ne fokotu'ú Hono Siasí 'i Hono kau muimuí. Hili hono tutuki mo mate 'Ene kau 'Aposetoló, na'e 'ave leva 'a e kakato 'o e ongoongolelei mei māmani koe'uhí ko e mafola 'o e hē mei he mo'oní (vakai, "Hē mei he Mo'oní," peesi 76–77). Ne tokolahí ha kau tangata mo ha kau fafine ne nau fekumi ki he kakato 'o e mo'oní 'o e ongoongolelei he lolotonga 'o e ngaahi senituli 'o e Hē Lahi mei he Mo'oní, ka na'e 'ikai ke nau lava 'o 'ilo ia. Neongo na'e malanga ha tokolahí 'i he loto fakamātoato fekau'aki mo e Fakamo'uí mo 'Ene ngaahi akonakí, ka na'e 'ikai ha taha te ne ma'u 'a e kakato 'o e mo'oní pe mafai 'o e lakanga fakataula-eikí mei he 'Otuá.

Ko e Hē Lahi ko 'eni mei he Mo'oní ko ha kuonga ia 'o e fakapo'uli fakalaumālie, ka kuo tau mo'ui 'eni 'i ha taimi 'oku tau lava ai ke ma'u 'a e "maama 'o e ongoongolelei fakamonū'ia 'o Kalaisí" (2 Kolinitō 4:4; vakai foki, T&F 45:28). Kuo 'osi fakafoki mai 'a e kakato 'o e ongoongolelei, pea kuo toe 'i māmani 'a e Siasí mo'oní 'o Sīsū Kalaisí. He 'ikai lava ha toe fa'ahinga kautaha ke fakafehoanaki mo ia. 'Oku 'ikai ko ha ola 'eni ia 'o ha fokotu'ú siasí fo'ou, 'a ha kau tangata mo ha kau fafine fakakaukau lelei 'i ha'anau fai e me'a kotoa ne nau lava 'i honau mālohí ke fai ha liliu. Ko hono toe fakafoki mai 'eni 'o e Siasí ne mu'aki fokotu'ú 'e Sīsū Kalaisí. Ko e ngā-ue ia 'a e Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo 'Ofa'angá.

I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oní'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, te ke lava ai 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ne mole mei māmani 'i ha meimei ta'u 'eni 'e 2,000. Tu'unga 'i he ouau 'o e papitaisó mo e hilifaki nimá, te ke lava ai 'o ma'u 'a e fakamolemole ki ho'o ngaahi angahalá mo ma'u 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oní'oní. Te ke lava 'o mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei 'i hono kakatō mo hono faingofuá. 'E lava ke mahino kiate koe 'a e natula 'o e Tolu'i 'Otuá, 'a e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, 'a e taumu'a 'o e mo'ui he māmani, pea mo hono mo'oní 'o e mo'ui 'i he hili 'o e maté.

'Okú ke ma'u 'a e faingamālie ke tataki koe 'e ha kau palōfita mo'ui, 'a ia 'oku nau ako'i 'a e finangalo 'o e 'Otuá 'i hotau kuongá. 'Oku faka'atā koe 'e he ngaahi ouau fakatemipalé ke ke ma'u ha fakahinohino mo ha nonga, teuteu ki he mo'ui ta'engatá, fakama'u ki ho fāmilí 'o ta'engata, pea mo 'oatu 'a e ngaahi ouau fakahaofí ma'a ho'o ngaahi kui kuo pekiá.

Hohoko 'o e Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei

'Oku 'oatu fakakongokonga lalahi 'e he fakamatala ko 'ení ha ngaahi me'a mahu'inga 'e ni'ihi 'i hono fakafoki mai 'o e ongoongolelei mo hono fokotu'u 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'a ē kuo fakahā 'e he 'Eikí "ko e siasi mo'oni mo mo'ui pē taha 'i he funga 'o māmani kātoa" (T&F 1:30).

Kamata'anga 'o e Fa'ahita'u Failau 'o e 1820. Ne lotu ai 'a e talavou ta'u 14 ko Siosefa Sāmitá 'i ha vao 'akau ofi ki hono 'apí 'i Palemaila 'i Niu 'Toake, ke 'ilo 'a e Siasi mo'oni 'o Sīsū Kalaisí. Ko e tali 'o 'ene lotu fakatōki-laló ni, ne 'a'ahi mai ai 'a e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi kiate ia 'o fakahā ange kuo pau ke 'oua na'a kau ki ha taha 'o e ngaahi siasi he māmani he kuonga ko iá. (Vakai, Hisitōlia — Siosefa Sāmita 2:11–19.) 'Oku tau ui 'eni 'i he Siasí ko e 'Uluaki Mata-Me'a Hā Mai 'a Siosefa Sāmitá.

Septema 21–22, 1823. Ne 'a'ahi kia Siosefa Sāmita ha 'āngelo ko hono hingoá ko Molonai. Na'e kikite'i 'e Molonai 'a e ngaahi me'a 'e hokó mo ne fakamatala ange kia Siosefa kau ki he lekooti 'o e Tohi 'a Molomoná, kuo hiki 'i ha ngahi lau'i koula. Na'e fakangofua 'e he 'āngeló 'a Siosefa ke mamata 'i he ngaahi lau'i koulá, 'a ia na'e tanu 'i he mo'unga ofi mai ko Komolá. (Vakai, Hisitōlia—Siosefa Sāmitá 2:27–53.)

Sepitema 22, 1827. Ne ma'u ai 'e Siosefa Sāmita 'a e ngaahi lau'i koulá meia Molonai 'i he Mo'unga ko Komolá, hili ia 'ene talanoa mo Molonai 'i he 'aho 22 'o e Sepitema kotoa pē he ta'u 'e fā ki mu'á (Vakai, Hisitōlia—Siosefa Sāmitá 1:53, 59.)

Mē 15, 1829. Hili 'ena lau fekau'aki mo e papitaisó mo e fakamolemole 'o e angahalá 'i he'ena ngāue ki hono liliu 'o e ngaahi lau'i koulá, ne ō ai 'a Siosefa Sāmita mo 'ene tangata tohi ko 'Ōliva Kautelé ki ha feitu'u maomaonganoa ke fehu'i ki he 'Eikí fekau'aki mo e me'á ni. Na'á na ma'u heni 'a e tali ki he'ena lotú, 'i he kauvai 'o e Vaitafe Sesikuehaná 'o ofi ki Hāmoni 'i Penisilivēnia. Na'e ha'u 'a Sione Papitaiso kiate kinaua, ko ha taha kuo toetu'u, "ko ha talafekau mei he langí . . . 'i ha 'ao 'o e maama." Na'á ne foaki ange kiate kinaua 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. Pea, na'á na talangofua ki he'ene ngaahi fakahinohinó, 'o fepapitaiso'aki 'a Siosefa mo 'Ōliva mo fefakanofu'aki ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. (Vakai, Hisitōlia — Siosefa Sāmitá 2:68–72; vakai foki, T&F 13.)

Mē 1829. Ne foaki ai 'e he kau 'Aposetolo 'o e kuonga mu'á, 'e Pita, Sēmesi, mo Sione 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele. (Vakai, T&F 128:20.)

Sune 1829. 'I hono tataki 'e he "foaki mo e mālohi 'o e 'Otuá" (T&F 135:3), ne fakakakato ai hono liliu 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e Tohi 'a Molomoná.

26 Mā'asi, 1830. Ne ma'u ai 'a e ngaahi fuofua tatau hono paaki 'o e Tohi 'a Molomoná 'i Palemaila 'i Niu 'Ioake.

6 'Epeleli, 1830. Na'e fokotu'u ai 'a e Siasí 'i Feietí, 'i Niu 'Ioake, 'o kamata 'aki ha kāingalotu 'e toko ono.

27 *Mā'asi*, 1836. Na'e fakatapui ai 'a e Temipale Ketilaní, ko e fuofua temipale ia ke langa 'i he kuonga fakakosipelí ni. Na'e fakahoko 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e lotu fakatapuí, 'a ia na'e 'oange kiate ia 'i ha fakahā. (vakai, T&F 109.)

3 *Epeleli*, 1836. Na'e hā ai 'a e Fakamo'uí kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'i he Temipale Ketilaní. Na'e toe hā mai foki mo Mōsese, 'Ilaiasi, mo 'Ilaisiā 'o foaki ange 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí kia Siosefa mo 'Ōliva. Na'e 'omi 'e 'Ilasiā 'a e ngaahi kī 'o e mālohi fai fakama'ú, 'o lava ai ke fakama'u 'a e ngaahi fāmilí ke ta'engata. (Vakai, T&F 110.)

Ko e Iku'anga 'o e Siasí

Na'e kikite'i 'e he palōfita 'o e Fuakava Motu'á ko Taniela 'e hanga 'e he 'Otuá 'o "fokotu'u ha pule'anga" he 'ikai "'auha 'o lauikuonga" pea 'e "tu'u ma'u ia 'o ta'engata" (Taniela 2:44). 'I he'ene fakahoko 'a e kikité ni, ko 'ene lau ia ki he Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ko e pule'anga ia 'o e 'Otuá 'i māmani he 'ahó ni. Talu mei he 'aho na'e fokotu'u ai 'a e Siasí 'aki e kāingalotu 'e toko onó, kuo tupulekina mo matala, pea 'e kei hokohoko atu ai pē 'ene fakalalakaká kae 'oua kuó ne "fakafonu 'a māmani" (Taniela 2:35; vakai foki, T&F 65:2). 'Oku lau kilu ha kakai 'oku papi-taiso 'i he ta'u kotoa pē. Kuo liliu 'a e Tohi 'a Molomoná ki ha ngaahi lea fakafonua lahi. 'Oku langa 'a e ngaahi temipalé 'i he funga 'o māmani. Pea 'i he hoko 'a Sisū Kalaisi ko e 'Ulu 'o e Siasí, 'oku tataki ai 'e he kau palōfita mo'uí 'a e fakalalaka 'a e Siasí kae 'oua kuo mateuteu 'a māmani ki he Hā'ele 'Angau mai 'a e Fakamo'uí.

Na'e fakamatala 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá kau ki he ngaahi tāpuaki 'o e Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei: "Ko 'eni, ko e hā 'a e me'a 'oku tau fanongo ki ai 'i he ongoongolelei kuo tau ma'ú? Ko e le'o 'o e fiefia! Ko e le'o 'o e manava'ofa

mei he langí; pea ko e le’o ‘o e mo’óní mei he kelekelé; ko e ongoongo fakafiefia ki he kau pekiá; ko e le’o ‘o e fiefia ki he kakai mo’uí pea mo e kau pekiá; ko e ngaahi ongoongo fakafiefia ‘o e fu’u fiefia lahi” (T&F 128:19).

Ngaahi fakamo’oni kehe: ʻĪsaia 2:1–3; 29:13–14; Ngāue 3:19–21; Fakahā 14:6–7; 2 Nifai 3:3–15; T&F 128:19–21; 133:36–39, 57–58; Hisitōlia — Siosefa Sāmítá

Vakai foki, Hē mei he Mo’óní; Siosefa Sāmítá; Fakahaá; Hā’ele ‘Angau mai ‘a Sīsū Kalaisí

Fakahā Fakafō’ituituí (*Vakai*, Fakahaá)

Fakahaá

Ko e fakahaá ko ha fetu’utaki ia mei he ‘Otuá ki He’ene fānaú. ‘Oku fakahoko mai ‘a e fakahinohino ko ‘ení ‘i ha ngaahi founga kehekehe ‘o fakatatau mo e ngaahi fiema’ú mo e tūkunga fakafō’ituituí, fakafāmilí, pea mo e Siasí fakakātoa.

Ko e taimi ‘oku fakahā ai ‘e he ‘Eikí Hono finangaló ki he Siasí, ‘oku fakafou mai ‘Ene folofolá ‘i He’ene palōfitá. ‘Oku ‘i he folofolá ha ngaahi fakahā lahi pehē—ko e folofola ia ‘a e ‘Eikí ‘oku fakafou mai ‘i he kau palōfita ‘o e kuonga mu’á pea mo e ngaahi ‘aho ki mui ní. ‘Oku kei hokohoko atu pē he ‘ahó ni hono tataki ‘e he ‘Eikí ‘a e Siasí ‘aki ‘Ene fakahā Hono finangaló ki He’ene kau tamaio’eiki kuo filí.

‘Oku ‘ikai ko e kau palōfitá pē ‘a e kakai ‘oku nau lava ‘o ma’u fakahaá. Fakatatau mo ho’o faivelengá, te ke lava ‘o ma’u ha fakahā ke tokoni atu ‘i ha’o ngaahi fiema’u makehe, ngaahi fatongia, mo ha ngaahi fehu’i, pea mo ne tokoni ke fakamālohia ho’o fakamo’óní.

Teuteu ke Ma’u ‘a e Fakahaá ‘i he Laumālie Mā’óní’óní

‘Oku fakamatala ‘e he folofolá ha ngaahi fa’ahinga kehekehe ‘o e fakahaá, hangē ko e mata me’a hā maí, ngaahi misí, pea mo e ‘a’ahi mai ‘a e kau ‘āngeló. ‘I he ngaahi founga peheé,

na'e fakafoki mai ai 'e he 'Eikí 'Ene ongoongoleléi 'i he ngaahi 'aho ki mui ní mo fakahā mai 'a e mo'oni fekau'aki mo e ngaahi tokāteline hangē ko e mo'ui ki mu'a 'i māmaní, huhu'í 'o e kau pekiá, pea mo e ngaahi pule'anga 'e tolu 'o e nāunaú. Neongo ia, ko e lahi taha 'o e ngaahi fakahā ki he kau taki mo e kāingalotu 'o e Siasí 'oku fakahoko mai ia 'i he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oní.

Ko e ngaahi ue'i fakalongolongo fakalaumālié he 'ikai ke ngali fu'u fakaofa ia 'o hangē ko ha ngaahi 'a'ahi mai 'a ha kau 'āngelo, ka 'oku nau mālohi mo tolonga pea mo liliu mo'ui ange kinautolu. 'Oku fakahoko 'e he fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oní ha me'a ki he mo'uí 'oku mahu'inga lahi ange 'i ha toe fa'ahinga me'a te ke lava 'o mamata pe fanongo ki ai. 'I he ngaahi fakahā peheé, te ke ma'u ai ha ivi 'oku tolonga ke ke tu'u ma'u 'i he ongoongoleléi mo tokoni ki he kakai kehé ke nau fai ha me'a tatau.

'E tokoni 'a e fale'i ko 'eni ke ke teuteu ai ke ma'u 'a e ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní:

Lotua ha fakahinohino. Ne folofola 'a e 'Eikí, "Kole, pea 'e foaki kiate kimoutolu; kumi, pea te mou 'ilo; tukituki, pea 'e to'o ia kiate kimoutolu: he ko ia kotoa pē 'oku kolé, 'okú ne ma'u; pea ko ia 'oku kumí, 'okú ne 'ilo; pea ko ia 'oku tukitukí, 'e to'o kiate ia" (Mātiu 7:7–8). Ka koe'uhí ke ke lava 'o 'ilo pea mo ma'u, kuo pau ke ke fekumi pea mo kole. Kapau he 'ikai ke ke tukituki—'o kole ki he Tamai Hēvaní ha fakahinohino—he 'ikai fakaava 'a e matapā ia 'o e fakahaá kiate koe. Ka 'o kapau te ke fakataufolofola ki he Tamai 'i he lotu fakatōkilalo, 'e fāifai pea te ke lava 'o "ma'u 'a e fakahā mo e toe fakahā, pea mo ha 'ilo mo e toe 'ilo; koe'uhí ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a liló mo e ngaahi me'a fakamelinó—'a e me'a 'oku 'omi 'a e fiefiá; 'a e me'a 'oku 'omi 'a e mo'ui ta'engtatá (T&F 42:61).

Ke ke 'apasia. Ko e 'apasia ko ha faka'apa'apa mo ha 'ofa lahi. Ko e taimi 'okú ke 'apasia mo nonga aí, 'okú ke fakaafe'i 'a e fakahaá. Na'a mo e taimi 'oku fepakipaki ai 'a e ngaahi

me'a 'i ho 'ātaakai, te ke kei lava pē 'o ma'u ha loto 'apasia mo mateuteu ke ma'u e fakahinohino mei he 'Eikí.

Ke ke Loto Fakatōkilalo. 'Oku vāofi 'a e loto fakatōkilalo mo e 'apasiá. Ko e taimi 'okú ke loto fakatōkilalo aí, te ke fakatokanga'i ho'o fakafalala ki he 'Eikí. Na'e ako'i 'e he palōfita ko Molomoná, "Pea ko e me'a 'i he angavaivaí mo e loto mā'ulaló, 'oku tupunga ai 'a e 'a'ahi mai 'a e Laumālie Mā'oni'oní, 'a ia ko e Fakafiemālie 'oku fakafonu 'aki 'a e 'amanakí mo e 'ofa haohaoá" (Molonai 8:26).

Tauhi 'a e ngaahi fekaú. 'I ho'o tauhi 'a e ngaahi fekaú, 'okú ke teuteu ai ke ma'u, fakatokanga'i, pea mo muimui ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Na'e tala'ofa 'a e'Eikí, "Te u 'atu 'a e ngaahi me'a lilo 'o hoku pule'angá kiate ia 'oku tauhi 'eku ngaahi fekaú, pea 'e 'iate ia ia ko e matavai 'o e vai mo'ui 'oku mapunopuna hake ki he mo'ui ta'engatá" (T&F 63:23).

Ke ke taau 'i ho'o ma'u 'a e sākalamēnití. 'Oku ako'i 'e he lotu tāpuaki 'o e sākalamēnití 'a e founga ke ma'u ma'u ai pē 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oní. 'I ho'o ma'u 'a e sākalamēnití, 'okú ke fakamo'oni'i ai ki he 'Otuá 'okú ke fie to'o kiate koe 'a e huafa 'o Hono 'Aló pea te ke manatu ma'u ai pē kiate la mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú. 'Oku tala'ofa 'a e Tamai Hēvaní ko e taimi te ke tauhi ai 'a e ngaahi fuakava ko 'ení, te ke ma'u ma'u ai pē 'a e Laumālié. (Vakai, T&F 20:77, 79.)

Ako e folofolá he 'aho kotoa pē. 'I ho'o ako faivelenga 'a e folofolá, te ke ako ai mei he ngaahi sīpinga 'a e kau tangata mo e kau fafine ne tāpuekina 'enau mo'uí 'i he'enau muimui ki he finangalo 'o e 'Eikí kuo fakahā maí. Te ke ongo'i ngofua ange ai foki 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i ho'o mo'uí. Pea 'i ho'o lau mo fakakaukau loto ki aí, te ke lava ai ke ma'u ai ha fakahā fekau'aki mo ha founga 'oku kaunga tonu atu ai ha potu folofola kiate koe pe ki ha taha kehe 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke fakahoko atu kiate koe. Koe'uhí 'e lava 'a e lau folofolá 'o tokoni ke ke ma'u ha fakahā fakafō'ituitui, 'oku totonu leva ke ke ako 'a e folofolá he 'aho kotoa pē.

Tuku ha taimi ke ke fakalaulau loto ai. 'I ho'o tuku ha taimi ke ke fakalaulau loto ai 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelé,

te ke fakaava ai ho 'atamaí mo ho lotó ki he ivi tatakí 'o e Laumālie Mā'oni'oní (vakai, 1 Nifai 11:1; T& F 76:19; 138:1–11). 'Oku hanga 'e he fakalaulau lotó 'o to'ho 'atamaí mei he fanga kí'i me'a iiki 'o māmaní pea 'omi koe ke ke ofi ange ki he Laumālié.

Kapau te ke fekumi ki ha fakahinohino pau, 'uluaki fulifulihi 'a e me'a ko iá 'i ho'o fakakaukau. Taimi 'e ni'ihí, 'e toki hoko mai pē fetu'utaki 'a e 'Eikí ia ka hili ha'o vakavakai' 'a e me'a ko iá 'i ho'o fakakaukau. Na'e fakamatala'i 'e he 'Eikí 'a e me'a ni kia 'Ōliva Kautele 'a e na'e hoko ko e tangata tohi kia Siosefa Sāmita 'i he kongā lahi hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'o fakamatala'i ange 'a e 'uhinga na'e 'ikai ke lava ai 'e 'Ōliva Kautele 'o liliu 'a e Tohi 'a Molomoná, kae hili iá ne 'osi foaki ange ki ai 'a e meme'a-foaki 'o e liliu leá: "Vakai, kuo 'ikai ke mahino kiate koe; kuó ke fakakaukau te u foaki ia kiate koe, ka na'e 'ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē 'i he kole kiate aú. Kae vakai, 'oku ou pēhē kiate koe, 'oku totonu ke ke fakakaukau'i ia 'i ho lotó; pea 'e totonu leva ke ke kole kiate au pe 'oku totonu ia, pea kapau 'oku totonu ia, te u ngaohi ke māfana 'a ho lotó 'iate koe; ko ia te ke ongo'i 'oku totonu ia" (T&F 9:7–8).

Fa'a kātaki 'i he fekumi ki he finangalo 'o e 'Otuá. 'Oku fakahā'e he 'Otuá Ia "'i hono taimi 'o'oná, pea 'i he founga 'a'aná, pea fakatatau ki hono finangalo 'o'oná" (vakai, T&F 88:63–68). 'E lava ke hoko mai 'a e fakahaá kiate koe 'i he "'otu lea ki he 'otu lea, 'a e fekau ki he fekau, ko e si'i 'i heni mo e si'i 'i hena" (2 Nifai 28:30; vakai foki, 'Īsaia 28:10; T&F 98:12). 'Oua te ke feinga ke fakamālohi'i 'a e ngaahi me'a fakalaumālié. 'Oku 'ikai ke hoko mai 'a e fakahaá ia 'i he founga peheé. Fa'a kātaki mo falala ki he taimi 'a e 'Eikí.

Ko hono Fakatokanga'i 'o e Ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní.

'I he uhouhonga 'o e ngaahi longoa'a lahi mo e kau tala-fekau tokolahi 'i māmani he 'aho ní, kuo pau ke ke feinga ke ke fakatokanga'i 'a e fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Ko

ha ni'ihí 'eni 'o ha ngaahi tefito'í founga 'oku fetu'utaki ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo kitautolú:

'Oku lea ia ki he 'atamaí mo e lotó 'i ha kihí'i le'ó sí'i. Na'e ako'í 'e he 'Eikí: "Te u fakahā kiate koe 'i ho 'atamaí pea 'i ho lotó, 'i he Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'e hoko mai kiate koé, pea 'e nofo'ia 'i ho lotó. Ko 'eni, ko e laumālie 'eni 'o e fakahaá" (T&F 8:2–3). 'E tokoni atu 'a e Laumālie Mā'oni'oni he taimi 'e ni'ihí ke mahino ha fo'í mo'oni 'o e ongoongoleleí pe ue'í koe 'o "hangē 'oku mo'ua [ho] lotó, pea 'oku ue'í 'e ia [ho] lotó 'o mālohi taha" (T&F 128:1). Neongo 'e lava 'a e fakahā peheé 'o tokoni'i lahi koe, ka 'oku meimei ke hoko fakalongolongo ma'u pē, 'o hangē ha "kihí'i le'ó sí'i" (vakai, 1 Ngaahi Tu'í 19:9–12; Hilamani 5:30; T&F 85:6).

'Okú Ne ue'í kitautolu 'o fou 'i he'etau ongo. Pea neongo 'oku tau fa'a fakamatala'í 'a e fetu'utaki mei he Laumālie ko ha le'ó, ka ko e le'ó ko iá ia 'oku lahi ange 'etau ongo'í lotó 'i ha'atau onгона. Pea 'i he lolotonga 'o 'etau lau ki he "ongoná" pe fanongo ki he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku tau fa'a fakamatala'í ha ue'í fakalaumālie 'aki 'etau pehē, "Na'á ku ma'u ha ongo . . ." Ko e fale'í 'a e 'Eikí kia 'Oliva Kautele he vahe 9 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'oku fakamatala'í ia 'i he peesi 24, 'okú ne ako'í 'a e tefito'í mo'oni ko 'eni. Neongo ia, 'oku fa'a ma'u hala 'a e fale'í ko 'eni 'i ha taimi 'e ni'ihí. 'I hono lau 'o e kupu'í leá ni, 'oku faka'au 'o puputu'u ai ha kāingalotu 'e ni'ihí 'o e Siasí, 'o nau manavasí'í na'a kuo te'eki ke nau ma'u ha ue'í 'a e Laumālie Mā'oni'oni koe'uhí he kuo te'eki ke nau ongo'í ha māfana 'i honau lotó. Fakatokanga'í ange 'a e folofola faka'osi 'a e 'Eikí i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:8: "Ko ia, te ke ongo'í 'oku totonu ia." Ko e vela ko ia 'oku fakamatala'í 'i he konga folofolá ni 'okú ne fakafōtungā mai 'a e ongo'í nonga mo e fiemālie, ka 'oku 'ikai ko ha vela māfana 'o e lotó. 'I ho'o hokohoko atu he fekumi mo e muimui ki he finangalo 'o e 'Eikí 'i ho'o mo'uí, 'e a'u 'o ke fakatokanga'í 'a e founga 'oku tokoni'í ai koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

‘Okú Ne ‘omi ‘a e melinó. ‘Oku fa’a ui ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ko e Fakafiemālié (vakai, Sione 14:26; T&F 39:6). ‘I he’ene fakahā ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí kiate koé, te Ne “lea ‘aki ‘a e fiemālie ki ho lotó” (T&F 6:23). Ko e melino te Ne foakí he ‘ikai ke lava ‘o fakatataua ‘e ha ngaahi mālohi ‘o e māmaní pe ngaahi akonaki loí. Ko e melino ia na’e tala’ofa ‘e he Fakamo’uí ‘i he taimi na’á Ne fakapapau’i ange ai ki He’ene kau ākongá te Ne fekau’i mai ‘a e Fakafiemālié: “‘Oku ou tuku ‘a e melinó kiate kimoutolu: ko ‘eku melino ‘oku ou foaki kiate kimoutolú: ‘oku ‘ikai hangē ko e foakí ‘a māmaní, ‘a ‘eku foaki kiate kimoutolú. ‘Oua na’a mamahi homou lotó, pea ‘oua na’a manavahē ia” (Sione 14:27).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehe: ‘Āmosi 3:7; Mātiu 16:13–18; 1 Fānau 2:9–14; 12:3; Fakahā 19:10; ‘Alamā 5:43–48; 17:2–3; T&F 76:5–10; 121:26–33; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:7, 9

Vakai foki, Tuí; Laumālie Mā’oni’oni; Lotú; ‘Apasiá; Folofolá; Ngaahi Me’a-foaki Fakalaumālié

Fakahaofí (Vakai, Fakamo’uí)

Fakalaumālie, Mate

Ko e mate fakalaumālié ko e mavahe ia mei he ‘Otuá. ‘Oku ako’i ‘e he folofolá ha tupu’anga ‘e ua ‘o e mate fakalaumālié. Ko e ‘uluaki tupu’angá ko e Hingá, pea ko hono uá ko ‘etau talangata’á.

Na’e ako’i ‘e he palōfita ‘i he Tohi ‘a Molomoná ko Samuelá, “Kuo motuhi ‘a e kakai fulipē ‘i he hinga ‘a ‘Ātamá mei he ‘ao ‘o e ‘Eikí, pea ‘oku lau ‘a kinautolu ko e mate, ‘i he ngaahi me’a ‘o e mo’uí ni pea mo e ngaahi me’a fakalaumālié fakatou’osi” (Hilamani 14:16). ‘I he lotonga ‘etau mo’ui ‘i māmaní, ‘oku fakamavahe’i ai kitautolu mei he ‘ao ‘o e ‘Otuá. ‘I he Fakalelé, ‘oku hanga ai ‘e Sisū Kalaisi ‘o huhu’i ‘a e taha kotoa pē mei he mate fakalaumālié. Na’e fakamo’oni’i ‘e Samuela ‘oku hanga ‘e he Toetu’u ‘a e Fakamo’uí ‘o “huhu’i ‘a e kakai fulipē mei he ‘uluaki maté—‘a e mate fakalaumālié.

. . . Vakai, 'oku huhu'í 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he toetu'u 'a Kalaisí, 'io, na'a mo e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē, pea 'oku fakafoki ai 'a kinautolu ki he 'ao 'o e 'Eikí" (Hilamani 14:16–17). Na'e ako'í 'e he palōfita ko Līhai, tu'unga 'i he Fakalelei, "'e ha'u ai 'a e kakai fulipē ki he 'Otuá; ko ia, te nau tu'u 'i hono 'aó ke fakamāu'í 'e ia 'o hoa mo e mo'oni mo e mā'oni'oni 'a ia 'oku 'iate iá" (2 Nifai 2:10).

'Oku toe hoko mo ha mate fakalaumālie tu'unga 'i he'etau talangata'á. 'Oku 'ai kitautolu 'e he'etau ngaahi angahalá ke tau ta'e ma'a mo ta'e malava ke nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá (vakai, Loma 3:23; 'Alamā 12:12–16, 32; Hilamani 14:18; Mōsesese 6:57). Tu'unga 'i he Fakalelei, 'oku hanga ai 'e Sīsū 'o foaki ha huhu'í mei he mate fakalaumālie ko 'ení, ka, 'i he taimi pē te tau toki tui ai kiate Iá, fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, mo talangofua ki he ngaahi tefito'í mo'oni 'o e ongoongolelei (vakai, 'Alamā 13:27–30; Hilamani 14:19; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 1 Nifai 15:33–35; 'Alamā 40:26; 42:23

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; Tuí; Hingá; Talangofuá; Fakatomalá; Angahalá

Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí

'Oku 'uhinga e fo'í lea *fakalelei* ke fakatoka mālie ha me'a ke lelei. Tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū, 'oku lava ai ke tau fakalelei mo 'etau Tamai Hēvaní (vakai, Loma 5:10–11; 2 Nifai 25:23; Sēkope 4:11). 'E lava ke tau nofo 'aupito 'i Hono 'aó 'o ta'e ngata, hili hotau "fakahaohaoa'í 'ia Sisuú" (vakai, T&F 76:62, 69).

Na'e teuteu'í 'a Sīsū Kalaisí "talua mei he fokotu'u 'o māmaní ke huhu'í 'a [hono] kakaí" ('Eta 3:14). 'I he maama fakalaumālié, na'e fakahoko ange ai 'e he Tamai Hēvaní 'a e palani ta'engata 'o e fakamo'uí, 'a ia na'e fie ma'u ki ai ha Fakalelei ta'efakangatangata mo ta'engatá. Na'e fakahā leva 'e Sīsū 'i he maama fakalaumālié, 'a ia na'e 'iloa ai ko Sihová,

te Ne fai 'a e finangalo 'o e Tamaí 'o fakahoko 'a e palaní (vakai, Mōsese 4:2). Ko ia na'e tomu'a fakanofa ai Ia ke ne fakahoko 'a e Fakalelei—ke ha'u ki he māmaní, 'o mamahi 'i he tautea 'o 'etau ngaahi angahalá, 'o pekia he kolosí pea toe tu'u. Na'á Ne hoko ko e "Lami 'a ia na'e tāmata'e'i talu mei he fakatupu 'o māmaní" (Fakahā 13:8; vakai foki, 1 Pita 1:19–20; Mōsese 7:47).

Ko e Fakalelei ko e fakahaa'i kāfakafa ia 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a 'Ene 'ofa kiate kitautolú (vakai, Sione 3:16). Ko e fakahaa'i ma'ongo'onga foki ia 'e he Fakamo'uí 'a 'Ene 'ofa ki he Tamaí pea mo kitautolú (vakai, Sione 14:28–31; 15:9–13; 1 Sione 3:16; T&F 34:3; 138:1–4).

Ko 'Etau Fiema'u 'a e Fakalelei

'I he hoko ko ia e kakai kotoa pē ko e hako 'o 'Ātama mo 'Ivī, ko ia 'oku tukufakaholo ai 'iate kitautolu 'a e ngaahi nunu'a 'o e Hingá. 'Oku tau a'usia kotoa 'a e mate fakalau-mālié, 'a e mavahe mei he 'ao 'o e 'Otuá pea 'oku tau mo'u-laloa kotoa pē ki he mate fakatu'asinó, 'a ia ko e mate 'a e sino fakamatelié (vakai, 'Alamā 42:6–9; T&F 29:41–42).

'I hotau tu'unga hingá leva, 'oku tau mo'ulaloa ai ki he fakafepakí mo e fakatauvélé. 'I he taimi 'oku tau fakavaivai ai ki he fakatauvélé, 'oku tau toe mama'o ange ai mei he 'Otuá pea 'ikai ke tau ma'u ai 'a Hono nāunaú (vakai, Loma 3:23).

'Oku fie ma'u 'e he fakamaau totonu ta'engata ke kei ma'u pē 'a e nunu'a 'o e Hingá pea ke tautea'i kitautolu koe-uhí ko 'etau ngaahi faihalá. Ka ne 'ikai 'a e Fakalelei, 'e hanga 'e he mate fakalaumālie mo fakatu'asinó 'o fokotu'u ha 'ā vahevahe 'i hotau vā mo e 'Otuá, 'a ia he 'ikai lava ke fai ha fou ai. Koe'uhí he 'ikai ke tau lava 'o fakahaofi pē kitautolu mei he nunu'a 'o e Hingá pe ko 'etau ngaahi angahala 'atautolú, ko ia te tau mavahe ai 'o ta'engata mei he'etau Tamai Hēvaní, he 'oku "'ikai lava ke nofo ai ha me'a ta'e ma'a . . . 'i hono 'aó" (Mōsese 6:57).

Ko e founga pē 'e taha ke fakamo'ui ai kitautolú, ko hano fakahaofi kitautolu 'e ha taha. 'Oku tau fie ma'u ha taha te ne

lava ke fakafiemālie'i e ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú—'o ne fetongi kitautolu peá ne fuesia 'a e kavenga 'o e Hingá pea mo totongi ma'a 'etau ngaahi angahalá. Ko Sīsū Kalaisi pē 'a e tokotaha na'á Ne malava ke fai ha fa'ahinga feilaulau peheé.

Sīsū Kalaisi, Ko Hotau 'Amanaki Lelei 'Angá pē Ia

Ki mu'a pea Fakatupu 'a e māmaní, kuo hoko ma'u pē 'a e Fakamo'uí ia ko hotau 'amanaki lelei 'angá pē ia 'o e "melinó 'i māmani pea mo e mo'ui ta'engatá 'i he maama ka hoko mai"(T&F 59:23).

Ko Ia pē 'okú Ne ma'u e mālohi ke tukuhifo 'Ene mo'uí pea toe to'o haké. Na'á Ne ma'u 'a e mālohi ke maté mei he'ene fa'e fakamatelie ko Melé. Na'á Ne ma'u mei He'ene Tamai ta'efa'amaté 'a e mālohi ke ikuna'i 'a e maté. Na'á Ne folofola, "He 'oku hangē 'oku ma'u 'e he Tamái 'a e mo'ui 'iate ia peé; pea 'oku pehē pē 'ene tuku ki he 'Aló ke ne ma'u 'a e mo'uí 'iate ia pē" (Sione 5:26).

Ko Ia pē te Ne lava ke huhu'i kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá. Na'e foaki ange 'e he 'Otua ko e Tamái 'a e mālohi ko 'ení kiate Ia (vakai, Hilamani 5:11). Na'e lava 'e he Fakamo'uí 'o ma'u 'a e mālohi ko 'ení mo fakahoko 'a e Fakalelei koe'uhí na'á Ne tauhi Ia ke Ne haohaoa mei he angahalá: "Na'á ne fuesia 'a e ngaahi 'ahi'ahí ka na'e 'ikai te ne tokanga ki ai" (T&F 20:22). Na'á Ne mo'ui haohaoa, 'o 'ikai Ha'ane angahala, pea na'á Ne 'ata'atā mei he ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú. Koe'uhí na'á Ne ma'u 'a e mālohi 'o e huhu'i pea 'ikai Hano mo'ua ki he fakamaau totonú, ko ia na'á Ne malava ai ke totongi e mo'ua 'o kinautolu na'e fakatomalá. Na'e lava ke Ne folofola:

"'E Tamai, vakai ki he ngaahi mamahi mo e mate 'a'ana 'a ia na'e 'ikai te ne fai ha angahalá, 'a ia na'á ke hōifua lelei ai; vakai ki he toto 'o ho Fohá 'a ia na'e lilingí, 'a e toto 'o ia na'á ke foaki koe'uhí ke fakalāngilangi'i koé;

“Ko ia, ‘e Tamai, fakamo‘ui ‘a kinautolú ni ko hoku kā-ingá, ‘a ia ‘oku tui ki hoku hingoá, koe‘uhí ke nau ha‘u kiate au ‘o ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engatá” (T&F 45:4–5).

Ko e mo‘oni, “‘e ‘ikai . . . mo ha toe hingoa kehe, pe hala, pe founa, ‘a ia ‘e lava ke hoko ai ‘a e fakamo‘uí ki he fānau ‘a e tangatá, kae founa pē pea ngata pē ‘i he huafa ‘o Kalaisi, ko e ‘Eiki Māfimafi” (Mōsaia 3:17).

Ko e Feilaulau Fakalelei

Na‘e fakahoko ‘a e feilaulau fakalelei ‘a Sīsúú ‘i he Ngoue ko Ketisemaní pea mo e funga kolosí ‘i Kalevale. ‘I Ketisemaní, na‘á Ne fakavaivai ai ki he finangalo ‘o e Tamaí pea kamata ke Ne to‘o kiate Ia ‘a e ngaahi angahala ‘a e kakai kotoa pē. Kuó Ne fakahaa‘i mai ha ní‘ihi ‘o e ngaahi me‘a na‘á Ne fouá ‘i He‘ene fai ‘a e feilaulau ma‘a ‘etau ngaahi angahalá:

“Ko au ko e ‘Otuá, kuó u kātaki‘i ‘a e ngaahi me‘á ni ma‘á e kakai fulipē, koe‘uhí ke ‘oua na‘a nau mamahi ‘o kapau te nau fakatomala;

“Ka ‘o kapau ‘e ‘ikai te nau fakatomala, kuo pau ke nau mamahi ‘o hangē pē ko aú;

“‘A ia ko e mamahi na‘e langaki ai ‘a ‘eku tetetete ‘a‘aku, ‘a ia ko e ‘Otuá, ko e tokotaha lahi tahá, koe‘uhí ko e mamahí, pea mo ‘eku toto ‘i he ava kotoa ‘o hoku kilí, mo e mamahí‘ia ‘i he sinó mo e laumālié fakatou‘osi—peá u loto ke ‘oua na‘á ku inu ‘i he ipu mahí peá u holomui ai—

“Ka neongo ia, kae fakafeta‘i ki he Tamaí, pea na‘á ku inu ai ‘o faka‘osi ‘a ‘eku ngaahi teuteu ki he fānau ‘a e tangatá” (T&F 19:16–19; vakai foki, Luke 22:44; Mōsaia 3:7).

Na‘e hoko atu hono fuesia ‘e he Fakamo‘uí ‘etau ngaahi angahalá ‘i he taimi na‘á Ne tuku ai Ia ke tutukí — “‘o hiki hake ia ki he ‘akaú ‘o tāmata‘i koe‘uhí ko e ngaahi angahala ‘a māmaní” (1 Nīfai 11:33).

Na‘á ne tuku ‘e ia Ia he kolosí ke ne pekia. Na‘e tuku ai hono sinó ‘i he fonualotó kae ‘oua kuó Ne toe tu‘u ‘o hoko ko e “‘uluaki fua ‘o kinautolu na‘e mohé” (1 Kolinitō 15:20). Tu‘unga

'i He'ene pekia mo Toetu'ú, na'á Ne ikuna'í ai 'a e mate fakae-sinó ma'atautolu kotoa. Na'á ne folofola ki mui 'o pehē:

"Ne u ha'u ki māmani ke fai 'a e finangalo 'o 'eku Tamaí, koe'uhí na'e fekau'í au 'e he'eku Tamaí.

"Pea na'e fekau'í au 'e he'eku Tamaí koe'uhí ke hiki hake au ki he 'akaú; pea hili hono hiki hake au ki he 'akaú, ke u tohoaki 'a e kakai fulipē kiate au, pea hangē ko hono hiki hake au 'e he tangatá, ke pehē hono hiki hake 'a e tangatá 'e he Tamaí, ke nau tu'u 'i hoku 'aó ke fakamāu'í 'i he'enua ngaahi ngāu'é, pe 'oku lelei pe kovi—

"Pea ko hono 'uhinga 'eni kuo hiki hake ai aú; ko ia, te u tohoaki 'a e kakai fulipē kiate au 'i he mālohi 'o e Tamaí, koe'uhí ke lava hono fakamāu'í 'a kinautolú 'o fakatatau mo 'enua ngaahi ngāu'é.

"Pea 'e hoko 'o pehē ko ia ia 'e fakatomala mo papitaiso 'i hoku hingoá, 'e fakafonu ia; pea kapau te ne kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, vakai, te u fakatonuhia'í ia 'i he 'ao 'o 'eku Tamaí, 'i he 'aho 'a ia te u tu'u ai ke fakamāu'í 'a māmani'" (3 Nīfai 27:13–16).

Huhu'í Fakakātoa 'a Māmani mei he Hingá

'I he Fakalelei, ne huhu'í ai 'e Sīsū Kalaisi 'a e kakai kotoa pē mei he ngaahi nunu'a 'o e Hingá. Kuo pau ai ke toe tu'u 'a e kakai kotoa pē na'e mo'ui pe 'e faifaiangé pea mo'ui 'i he māmani 'o foki ki he 'ao 'o e 'Otuá ke fakamāu'í (vakai, 2 Nīfai 2:5–10; Hilamani 14:15–17). Pea tu'unga 'i he me'a'ofa 'o e 'alo'ofa mo e huhu'í 'ofa 'a e Fakamo'uí, te tau ma'u kotoa leva 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'e fa'amaté pea mo'ui 'o ta'engata 'i ha ngaahi sino toetu'u kuo fakanāunau'ia'í.

Fakamo'ui mei He'etau Ngaahi Angahalá

Neongo 'oku huhu'í tu'unga'a pē kitautolu mei he nunu'a fakakātoa 'o e Hingá, 'oku tau ha'isia ki he'etau ngaahi angahalá. Ka 'e lava pē 'o fakamolemole'í kitautolu mo fakama'a mei he'etau ngaahi 'uli 'o e angahalá kapau te

tau “ngāue’aki ‘a e ta’ata’a ‘o e fakalelei ‘o Kalaisi’” (Mōsaia 4:2). Kuo pau ke tau tui kia Sisū Kalaisi, fakatomala, pea papitaiso ki he fakamolemole ‘o e angahalá, mo ma’u ‘a e me’a-foaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Ne fale’i ‘e ‘Alamā:

“Oku totonu ke mou fakatomala, pea fanau’i fo’ou; he ‘oku folofola ‘e he Laumālié, ‘e ‘ikai te mou lava ke ma’u ‘a e pule’anga ‘o e langí ‘o kapau ‘e ‘ikai te mou fanau’i fo’ou; ko ia, ha’u ‘o papitaiso ki he fakatomalá, ke fufulu ‘a kimoutolu mei ho’omou ngaahi angahalá, koe’uhí ke mou ma’u ‘a e tui ki he Lami ‘a e ‘Otuá, ‘a ia ‘oku ‘ave ‘a e angahala ‘a māmani, ‘a ia ‘oku māfimafi ke fakamo’ui mo fakama’a mei he ta’e mā’oni’oni kotoa peé” (‘Alamā 7:14).

Ko e Me’a’ofa ‘o e Mo’ui Ta’engatá

Kuo ‘osi fakahā ‘e he Fakamo’uí ko e mo’ui ta’engatá ko e “me’a’ofa ia ‘oku mahu’inga taha ‘i he ngaahi me’a’ofa kotoa pē ‘a e ‘Otuá” (T&F 14:7). Ke ma’u ‘o e mo’ui ta’engatá ‘oku ‘uhinga ia ke ngaohi kita ke te taau ke nofo ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, ‘o ma’u ha feitu’u ‘i he nāunau mā’olunga taha ‘o e pule’anga fakasilesitiale. Ko e me’a’ofá ni ‘oku toki ma’u pē ia tu’unga ‘i he Fakalelei ‘a Sisū Kalaisi. Na’e pehē ‘e Molomona: “Pea ko e hā ‘a e me’a ke mou ‘amanaki ki aí? Vakai, ‘oku ou fakahā kiate kimoutolu ke mou ma’u ‘a e ‘amanakí ‘i he fakalelei ‘a Kalaisi, pea mo e mālohi ‘o ‘ene toetu’ú, ke hiki hake ‘a kimoutolu ki he mo’ui ta’engatá, pea ke fai ‘eni koe’uhí ko ho’omou tui kiate iá, ‘o hangē ko e tala’ofá” (Molonai 7:41).

Koe’uhí ke tau ma’u ‘a e me’a’ofá ni, kuo pau ke tau lava’i ha ngaahi tu’unga pau. Kuo pau ke tau tui kia Sisū Kalaisi, fakatomala’i ‘etau ngaahi angahalá, pea kītaki ‘o a’u ki he ngata’angá. Kuo pau ke tau ma’u ‘a e ngaahi ouau ‘o e fakamo’ui: papitaiso, ma’u ‘a e me’a-foaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni, fakanofa ki he Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki (‘e he kakai tangatá), pea pehē ki he ‘enitaumeni he temipalé mo e fakama’u ‘o e malí. ‘I he’etau ma’u ‘a e ngaahi ouaú ni mo tauhi ‘a e ngaahi fuakava fekau’aki mo iá, ‘oku tau omi ai kia Kalaisi

mo iku ma'u 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engata (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tu'i 1:3).

'Oku toe foaki foki 'e he 'Eiki, 'i he'ene fakamaau totonu mo 'alo'ofa ta'e fakangatangata 'a e mo'ui ta'engata kiate "kinautolu kotoa kuo nau pekia, ka 'oku te'eki ai ke nau ma'u ha 'ilo ki he ongoongolelei ko 'eni, 'a ia na'a nau mei tali ia 'o kapau na'e faka'ata ke nau kei mo'ui" pea mo e "fanau iiki kotoa pe kuo nau pekia ka 'oku te'eki ai fe'unga honau ta'u ke fai kiate kinautolu ha fakamaau" (T&F 137:7, 10).

'Oku fakaafe'i 'e he Fakamo'ui kitautolu kotoa ke tau ma'u 'a e mo'ui ta'engata: "'Oku ne 'oatu ha fakaafe ki he kakai fulipe, he kuo mafao atu 'a e to'ukupu 'o e 'alo'ofa kiate kinautolu, pea 'oku ne folofola: Fakatomala pea te u tali 'a kimoutolu. 'Io, 'oku ne folofola: Ha'u kiate au, pea te mou ma'u 'a e fua 'o e 'akau 'o e mo'ui; 'io, te mou kai mo inu fa'iteliha 'a e ma mo e vai 'o e mo'ui'" ('Alama 5:33-34).

Ma'u e Nonga mo e Fakamo'ui Tu'unga he Fakalelei

'Oku ope atu 'a e ngaahi tapuaki 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'ui ki itaniti, pea 'oku nau toe hoko mai pe foki 'i he mo'ui ko 'eni. Ko e taimi te ke ha'u ai kia Kalaisi, te ke fakatokanga'i 'a e fiefia ko ia 'o e ma'a 'i he 'ao 'o e 'Eiki. Te ke lava ke toe fakaongo 'a e lea 'a 'Alamaa, 'a e ne hili 'ene ngaahi faiangahala mo fakafetau lahi, na'a ne ongo'i 'a e mamahi ka ko e founa fakamo'ui 'o e fakatomala. Hili hono fakamolemole'i, na'a ne fakamo'oni'i:

"Na'e 'ikai te u toe lava 'ke manatu'i 'a 'eku ngaahi mamahi; 'io, na'e 'ikai ke toe tautea hoku loto 'i he'eku manatu ki he'eku ngaahi angahalá.

"Pea hono 'ikai ke lahi 'a e fiefia mo e fu'u maama fakaofo ne u vakai ki ai; 'io, na'e fonu hoku loto 'i he fu'u fiefia na'e tatau hono lahi mo 'eku mamahi!

". . . He 'ikai lava ke hulu mo fakamamahi pehe fau ha me'a 'o tatau mo 'eku ngaahi mamahi, ... Kae kehe, he 'ikai lava ke hulu mo malie pehe fau ha me'a 'o tatau mo 'eku fiefia" ('Alama 36:19-21).

Makehe mei hono foaki mai ha huhu'i mei he mamahi 'o e angahalá, 'oku toe foaki 'e he Fakamo'uí mo ha nonga 'i he taimi 'o e faingata'á. Ko ha kongá 'o 'Ene Fakalelei, hono to'o 'e Sīsū kiate Ia 'a e ngaahi mamahi, ngaahi mahaki, pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa 'o e kakai (vakai, 'Alamá 7:11–12). 'Oku mahino ki Ai 'etau faingata'a'ia koe'uhí he na'á Ne foua. 'I he mahino kánokato ko 'eni, 'okú Ne 'afio'i ai 'a e founga ke tokoni'i ai koé. Te ke lava 'o "tuku ho'omou tokanga kotoa pē kiate ia; he 'okú ne kau kiate kimoutolu" (1 Pita 5:7).

'E lava 'i he tuí mo e mā'oni'oni pea 'i He'ene feilaulau fakalelei ke fakatonutonu ai 'a e ngaahi me'a fakamamahi, ngaahi kafo, pea mo e ngaahi mamahi kotoa 'o e mo'uí ni pea mo totongi huhu'i kakato. Ko e ngaahi tāpuaki 'oku 'ikai ma'u he mo'uí ní, 'e foaki ia 'i 'itāniti. Mahalo he 'ikai ke ne to'o kotoa he taimi ni ho ngaahi faingata'a'ia, ka te Ne tāpuekina 'aki koe ha nonga mo ha mahino pea mo ha ivi ke "fua [ho'o] ngaahi kavengá" (Mōsaia 24:15).

Na'e pehē 'e he Fakamo'ui, "Ha'u kiate au, 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemalié kiate kimoutolu" (Mātiu 11:28). 'I ha me'a 'e taha na'á Ne tala'ofa 'aki ai 'Ene melinó 'o Ne pehē, "Te mou ma'u 'a e mamahi 'i māmani: ka mou loto to'a; kuó u iku'i 'a māmani" (Sione 16:33). Ko e ngaahi tala'ofa 'eni 'o e Fakalelei, 'i he mo'uí ni pea a'u ki 'itāniti.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Īsaia 49:13–16; 53; Mātiu 26–28; Ma'ake 14–16; Luke 22–24; Sione 10:14–15; 11:25–26; 14:6; 15:13; 19–20; 1 Kolinitō 15:20–22; Hepelū 4:14–16; 1 Sione 1:7; 1 Nifai 10:6; 2 Nifai 2:1–10; 9; 25:23–26; Sēkope 4:12; Mōsaia 3:1–19; 'Alamá 22:14; 34:5–18; 42; Hilamani 5:9–12; 14:13–19; 3 Nifai 9:14–22; 27:13–22; Molomona 9:10–14; 'Eta 12:27, 41; Molonai 8:5–26; 10:32–33; T&F 18:10–12; 19:15–24; 20:17–34; 45:3–5; 76:40–43; Mōsese 1:39

Vakai foki, Papitaisó; Mate Fakaesino; Mate Fakalaumalie; Mo'ui Ta'engatá; Tuí; Hingá; Fakamolemolé; 'Otua ko e Tamaí; Ongoongolelei; Fakamaau Totonú; Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunaú; 'Alo'ofá; Ngaahi Ouau; Palani 'o e Fakamo'ui; Fakatomalá; Toetu'ú; Fakamo'ui

lelei, pea 'oku totonu ke na 'ave 'a e pēpēé ke ohi, pea ko e lelei tahá kapau 'e fakafou 'i he Tafa'aki Tokoni 'a e Siasí ki he Fāmilí (vakai, "Ohí," peesi 154–55).

Fakamaau Totonú

Ko e fakamaau totonú ko e fono ta'e ue'ia ia 'okú ne 'omi 'a e ola pe nunu'a 'o 'etau ngaahi angafaí. Tu'unga 'i he fono 'o e fakamaau totonú, 'okú ke ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki he taimi 'okú ke talangofua ai ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá (vakai, T&F 130:21–22). 'Oku toe fie ma'u foki 'e he fono 'o e fakamaau totonú ke fai ha tautea ki he angahala kotoa pē 'okú ke fakahokó. 'Oku fie ma'u ai ke 'oua na'a 'i ai ha me'a ta'e ma'a 'e fakangofua ke nofo mo e 'Otuá (vakai, 1 Nīfai 10:21).

'I hono fakahoko ko ia 'e he Fakamo'uí 'a e Fakalelei, na'á Ne to'o ai kiate Ia 'etau ngaahi angahalá. Na'á Ne lava 'o "fua 'a e ngaahi tautea 'o e fonó" (2 Nīfai 2:7) koe'uhí he na'á ne fakamo'ulaloa'i ia ki he tautea 'oku fie ma'u 'e he fonó ki he'etau ngaahi angahalá. 'I He'ene fai 'ení, na'á Ne "totongi 'a e mo'ua 'o e fakamāu" mo foaki 'a e 'alo'ofá ki ha taha pē 'e fakatomala pea muimui kiate Ia (vakai, Mōsaia 15:9; 'Alamā 34:14–16). Pea koe'uhí kuó Ne totongi 'a 'etau ngaahi angahalá, he 'ikai ke ke toe fua ai 'a e tautea ko iá 'o ka ke fakatomala (vakai, T&F 19:15–20).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 2 Nīfai 9:26; 'Alamā 42

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalasi; 'Alo'ofá; Fakatomalá

Fakamāu'i 'o e Kakai Kehé

'Oku ongo'i 'e he kakai he ngaahi taimi 'e ni'ihí 'oku hala ke fakamāu'i 'a e kakaí 'i ha fa'ahinga founa pē. Neongo 'oku mo'oni 'eni 'oku 'ikai totonu ke ke fakahalaia'i 'a e kakaí pe fakamāu'i kinautolu 'i ha founa ta'e mā'oni'oni, 'e kei fie ma'u pē koe ke ke fakahoko ha ngaahi fakamaau 'i he ngaahi fakakaukaú, ngaahi tūkungá, pea mo e kakaí 'i ho'o mo'uí kotoa. Kuo 'osi 'omi 'e he 'Eikí ha ngaahi fekau lahi he 'ikai

ke ke lava 'e koe 'o tauhi 'o ka 'ikai ke ke fai ha ngaahi fakamaau. Hangē ko 'ení, na'á Ne folofola: "Vakai, telia 'a e kau palōfita kākāá. . . . Te mou 'ilo 'a kinautolu 'i honau ngaahi fuá" (Mātiu 7:15–16) mo e "Mou 'alu atu mei he lotolotonga 'o e kau angahalá" (T&F 38:42). 'E fie ma'u ia ke ke fakahoko ha fakamaau'i 'a e kakaí 'i ha ngaahi fili mahu'inga lahi te ke fai, hangē ko hono fili ho ngaahi kaungā-me'á, fili 'o e kau taki fakapule'angá, pea mo hono fili hao mali ki he ta'engatá.

Ko e fakamāu ko hono faka'aonga mahu'inga ia ho'o tau-atāina ke filí pea 'oku fie ma'u ai ke ke tokanga lahi, 'o tautautefito ki he taimi 'okú ke fai ai ha fakamaau fekau'aki mo e kakai kehé. Ko ho'o ngaahi fakamāu kotoa kuo pau ke tataki ia 'aki 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga 'o e mā'oni'oní. Manatu'i ko e 'Otuá pē taha, 'okú Ne tokaima'ananga ki he lotó fakatāutaha, mo ne fai 'a e fakamaau aofangatuku 'o e kakaí fakafō'ituitui (vakai, Fakahā 20:12; 3 Nifai 27:14; T&F 137:9).

Ne fai mai 'e he 'Eikí ha fakatokanga ke ne tataki kitautolu 'i hono fakamāu'i 'o e kakai kehé: "He ko e anga ko ia 'oku mou fakamaau 'akí, 'e fakamaau ai 'a kimoutolu; pea ko e fuofua ko ia te mou fua 'akí, 'e toe fua 'aki ia kiate kimoutolu. Pea ko e hā 'okú ke tokanga ai ki he malamala'i 'akau 'oku 'i he mata 'o ho kāingá, ka 'oku 'ikai te ke tokanga ki he fu'u 'akau 'oku 'i ho mata 'o'ou? Pea 'e fēfē ha'o fa'a pehē ki ho kāingá: Tuku ke u to'o mai 'a e malamala'i 'akau mei ho matá—kae vakai, 'oku 'i ho mata 'o'ou 'a e fu'u kongā 'akau? 'E mālualoí, tomu'a lí 'a e fu'u 'akau mei ho mata 'o'ou; pea te ke toki mamata totonu ke to'o 'a e malamala'i 'akau mei he mata 'o ho kāingá" (3 Nifai 14:2–5).

'Oku ako'i kitautolu 'e he' Eikí he potu folofolá ni ko e ngaahi vaivai 'oku tau fakatokanga'i 'i he ní'ihí kehé 'oku meimei tatau ia mo ha fanga ki'i 'ulí 'i he mata 'o e taha ko iá, 'i hono fakafehoanaki ki hotau ngaahi vaivaí, 'oku tatau ia mo ha ngaahi malamala'i 'akau lalahi 'i hotau matá. 'I he taimi 'e ní'ihí 'oku tau hoha'a ai ki he vaivai 'o e kakai kehé ka na'e totonu ke tau tokanga pē kitautolu 'o feinga ke fakalei'i kitautolu.

‘E lava ‘e ho’o fakamaau’i mā’oni’oni ‘o e kakai kehé ‘o ‘omi ha fakahinohino mahu’inga ‘oku fie ma’u kiate kinautolu, pea ‘i he ngaahi me’a ‘e ni’ihi, ‘oku ma’u ai ha malu’i kiate koe pea mo ho fāmīlī. Fakahoko ha fa’ahinga fakamaau pehē ‘i he tokanga mo’oni pea mo e loto ‘ofa. Fakamāu’i ki he lelei taha te ke lavá ‘a e tūkunga ‘o e kakaí kae ‘oua ‘e fakamāu’i ‘a e kakaí. Ka lava, faka’ehi’ehi mei hano fai ha fakamaau kae ‘oua kuó ke ma’u ha ‘ilo fe’unga ki he ngaahi mo’oni’i me’á. ‘Ai ke ke ongo’i ngofua ma’u pē ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, he ko ia te ne lava ke fakahinohino ho’o ngaahi filí. Manatu’i ‘a e fale’i ‘a ‘Alamā ki hono foha ko Kolianitoní: “Tokanga ke fai anga-’ofa ki ho kāingá; fai totonu, fakamaau mā’oni’oni, pea fai lelei ma’u ai pē” (‘Alamā 41:14).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: 1 Samuela 16:7; Molonai 7:14–19; T&F 11:12

Vakai foki, ‘Ofa Faka-Kalaisí; Fakamolemolé; ‘Ofá; ‘Alo’ofá

Fakamolemolé

‘Oku fakamatala ‘a e folofolá ki he fakamolemolé ‘i ha founga ‘e ua. ‘Oku fekau’i kitautolu ‘e he ‘Eikí ke tau fakatomala mei he’etau ngaahi angahalá mo kole ke Ne fakamolemolé’i kitautolu. ‘Okú Ne toe fekau’i foki kitautolu ke tau fakamolemolé’i kinautolu ‘oku fai hala pe fakamamahi’i kitautolú. ‘I he lotu ‘a e ‘Eikí, ‘oku fale’i ai ‘e Sīsū kitautolu ke tau kole ki he Tamai Hēvaní ke ne “fakamolemolé’i ‘etau ngaahi angahalá, ‘o hangē ko ‘etau fakamolemolé’i kinautolu ‘oku fai angahala mai kiate kitautolú” (vakai, Mātiu 6:12).

Kole ha fakamolemole mei he ‘Eikí

Ko e angahalá ko ha kavenga mamafa. ‘Okú ne ‘omi ‘a e mafasia ‘o e loto halaiá mo e mamahi ‘i he ‘ilo’i ne tau fai ha me’a ‘oku fehangahangai mo e finangalo ‘o ‘etau Tamai ‘i he Langí. ‘Okú ne ‘omi ha mamahi ta’e tuku ‘i he’etau fakatokanga’i ko ia ne makatu’unga ‘i he’etau angafaí, ha’atau fakamamahi’i ai mo

ha ni'ihī kehe pea ta'ofi ai kitautolu mei he ngaahi tāpuaki kuo 'osi teuteu te foaki mai he'etau Tamaí.

Koe'uhí ko e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, te tau ala ma'u ai ha fakamolemole ki he'etau ngaahi angahalá 'o fou 'i he lotu fakamātoato mo fakatomala kakato. 'Oku 'omi 'e he angahala'ia 'a e faingata'a'ia mo e mamahí, ka 'oku 'omi 'e he fakamolemole 'a e 'Eikí 'a e nongá, fakafiemālié, mo e fiefiá. Na'e 'osi tala'ofa 'a e 'Eikí:

"Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai" (T&F 58:42)

"He neongo 'a e tatau 'o ho'omou ngaahi angahalá mo e kula 'aho'ahó, 'e hoko ia ke hinehina 'o hangē ha 'uha hina-ekiakí; kapau 'oku kulokula ia 'o hangē ko e kulamūmū, 'e tatau ia mo e fulufulu'i sipi" (Īsaia 1:18).

Te ke lava 'o a'usia 'a e maná ni, 'o tatau ai pē pe ko e fie ma'ú ke ke fakatomala mei ho'o ngaahi angahala mamafá pe mei ho ngaahi vaivai faka'ahó. Kae hangē ko e kole 'a e Fakamo'uí ki he kakai he kuonga mu'á, 'oku pehē pē 'Ene kole kiate kimoutolu he 'aho ní:

"Ha'u kiate au 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālié kiate kimoutolu.

"To'o 'eku ha'amongá kiate kimoutolu, pea mou ako 'iate au; he 'oku ou angavaivai mo anga-malū: pea te mou 'ilo ai 'a e fiemālié ki homou laumālié.

"He 'oku faingofua pē 'eku ha'amongá, pea 'oku ma'a-ma'a 'eku kavengá" (Mātiu 11:28–30).

"He 'ikai koā te mou tafoki 'eni kiate au, pea fakatomala mei ho'omou ngaahi angahalá, 'o liliu, koe'uhí ke u fakamo'ui ai 'a kimoutolu?

"Io, ko e mo'oni 'oku ou fakahā kiate kimoutolu, kapau te mou ha'u kiate au te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. Vakai, kuo mafao atu hoku nima 'o e manava'ofá kiate kimoutolu, pea ko ia ia 'e ha'ú, te u ma'u ia; pea 'oku monū'ia 'a kinautolu 'a ia 'oku ha'u kiate aú" (3 Nīfai 9:13–14).

Ko e fakamatala ki he fakatomalá, vakai, “Fakatomalá,” peesi 50–54.

Fakamolemolé’i ‘o e Ni’ihi Kehé

Makehe mei he’etau feinga ke ma’u ha fakamolemole ‘o ‘etau ngaahi angahalá, kuo pau ke tau loto fiemālie ke fakamolemole’i mo e ni’ihi kehé. Na’e folofola ‘a e ‘Eikí: “‘Oku totonu ke mou fefakamolemole’aki; he ko ia ia ‘oku ‘ikai te ne fakamolemole’i hono tokouá ‘i he’ene ngaahi angahalá, ‘oku halaia ia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí; he ‘oku nofo ‘iate ia ‘a e angahala lahi ange. Ko au, ko e ‘Eikí, te u fakamolemole’i ‘a ia ‘oku ou loto ke fakamolemole’i, ka ‘oku ‘eke’i meiate kimoutolu ‘a ho’omou fakamolemole’i ‘a e kakai kotoa pē” (T&F 64:9–10).

‘I he ngaahi tūkunga faka’aho ‘o e mo’uí, kuo pau pē ke fai hala atu ha kakai kehe—‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ko hanau loto pea taimi ‘e ni’ihi ne nau fakataumu’a pē ke fai. ‘Oku faingofua ke loto mamahi pe ‘ita pe loto sāuni ‘i he ngaahi tūkunga peheé, ka ‘oku ‘ikai ko e founa ‘eni ia ‘a e ‘Eikí. Na’e na’ina’i ‘a e Fakamo’uí, “‘Ofa ki homou ngaahi filí, tāpuaki’i ‘a kinautolu ‘oku kape’i ‘a kimoutolú, fai lelei kiate kinautolu ‘oku fehi’a kiate kimoutolú, pea hūfia ‘a kinautolu ‘oku fai kovi mo fakatanga kiate kimoutolú” (Mātiu 5:44). Na’á ne tā ‘a e sīpinga haohaoa ‘o e fakamolemolé ‘i he taimi na’e ‘i he funga kolosí aí. Na’e ‘uhinga ki he kau sōtia Loma na’a nau tutuki iá, ‘a ‘ene lotu, “‘E Tamai, fakamolemole ‘a kinautolu; he ‘oku ‘ikai te nau ‘ilo ‘a ia ‘oku nau fai” (Luke 23:34).

Lotu ke ke ma’u ha ivi ke fakamolemole’i kinautolu ne fai hala atu kiate koé. Sí’aki ‘a e loto ‘itá, tāufehi’á, pe loto sāuni. Siofi pē ‘a e lelei ‘i he kakai kae ‘oua ‘e siofi ‘enau ngaahi fehā-lāki mo tokanga taha ki honau ngaahi vaivaí. Tuku ki he ‘Otuá ke ne fakamāu’i ‘a e ngaahi tō’onga fakatu’utāmaki ‘a e kakai kehé. Mahalo ‘e faingata’a ke tukuange ‘a e loto mamahí, ka te ke lava ‘o fakahoko ia ‘i he tokoni ‘a e ‘Eikí. Te ke fakatokanga’i ‘e lava ‘e he fakamolemolé ‘o fakamo’ui ha ngaahi kafo lalahi,

fetongi mo e kona 'o e fekainakí mo e tāufehi'á 'aki 'a e melino mo e 'ofa ko ē ko e 'Otuá pē taha te Ne lava ke foaki.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 6:14–15; 18:21–22; 1 Nifai 7:16–21

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi; Fakamāu'i 'o e Kakai Kehé; Fakatomalá

Fakamo'oni

Ko e fakamo'oni ko ha fakapapau'i fakalaumālie ia 'oku foaki 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ko e fakava'e 'o e fakamo'oni 'a e 'ilo 'oku mo'ui 'a e Tamai Hēvaní mo 'ofa 'iate kitautolú; 'oku mo'ui 'a Sīsū Kalaisi, ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá, pea na'á Ne fakahoko 'a e Fakalelei ta'engatá; ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'a e 'Otuá na'e uiui'i ke ne fakafoki mai 'a e ongoongolelei; 'oku tataki kitautolu 'e ha palōfita mo'ui he 'ahó ni; pea ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e Siasi mo'oni ia 'o e Fakamo'ui he māmaní. 'I he fakava'e ko 'eni, 'e tupulekina ai ha fakamo'oni 'o toki tānaki atu ki ai mo e ngaahi tefito'i mo'oni kotoa 'o e ongoongolelei.

Ko Hono Ma'u mo Fakamālohia ha Fakamo'oni

'I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, 'okú ke ma'u ai ha faingamālie toputapu pea mo ha ngafa ke ma'u ha'o fakamo'oni pe 'a'au. 'I ho'o ma'u ho'o fakamo'oni, 'oku 'i ai leva ho fatongia ke ke tanumaki ia he toenga ho'o mo'ui kotoa. Ko ho'o fiefia 'i he mo'ui ní pea mo 'itanití 'e makatu'unga ia pe 'okú ke "loto to'a 'i he fakamo'oni'i 'o Sisuú" (T&F 76:79; vakai foki, veesi 51, 74, 101). 'I ho'o ngāue'i 'a e founḡá ni, manatu'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni:

Ko e fekumi ki he fakamo'oni 'oku kamata 'aki ia 'a e loto holi mā'oni'oni mo fakamātoato. 'E tapuaki'i koe 'e ho'o Tamai Hēvaní 'o fakatatau mo e ngaahi holi ma'oni'oni 'i ho lotó pea

mo ho'o feinga ke fai Hono finangaló. Na'e ako'i 'e 'Alamā 'i ha'ane lea ki ha falukunga kakai na'e te'eki ke nau ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongolelei 'o pehē: "Kapau te mou 'ā hake, 'o fakaake homou 'atamaí, 'o 'ahi'ahi'i 'a 'eku ngaahi leá, pea ngāue 'aki ha kihi'i kongá sí'i 'o e tuí, 'io, kapau foki 'oku 'ikai te mou lava ke fai ha me'a lahi ange 'i he holi pē ke tuí, tuku ke ngāue 'iate kimoutolu 'a e holi ko iá, kae 'oua ke pehē 'a e anga 'o ho'omou tuí, te mou lava ai ke faka'atā ha potu ma'á e kongá 'o 'eku ngaahi leá ('Alamā 32:27).

'Oku hoko mai 'a e fakamo'oni 'i he ivi vanavanaiki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e ngaahi lelei 'o e fakamo'oni 'e lava pē ke fakaofo mo liliu mo'ui, ka ko e me'a foaki 'o e fakamo'oni 'oku meimei ke hoko mai ia hangē ha fakamahino le'o sí'i, 'o 'ikai fakahāhā ai 'a e mālohi 'o e 'Otuá. Na'a mo 'Alamā, na'e 'a'ahi ki ai 'a e 'āngeló mo ne 'osi mamata ki he 'Otuá 'i Hono taloní, na'e fie ma'u pē ke 'aukai mo lotu ka ne lava 'o ma'u ha fakamo'oni 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 'Alamā 5:45–46; 36:8, 22).

'E tupulaki māmālie ho'o fakamo'oni 'i he ngaahi me'a te ke fouá. 'Oku 'ikai ma'u 'e ha taha ia ha fakamo'oni kakato faka'angataha. 'E fakautuutu e mālohi ho'o fakamo'oni 'i he ngaahi me'a te ke fouá. 'E tupulekina 'i he taimi te ke fakahaa'i ai ho'o fie tokoni 'i he Siasí, 'i ha feitu'u pē 'e ui ai koe. 'E fakautuutu ia 'i ho'o fili ke ke tauhi 'a e ngaahi fekaú. Ko e taimi te ke tokoni'i mo fakamālohia ai 'a e ní'ihí kehé, te ke fakatokanga'i 'e hokohoko atu 'a e fakalalakaka 'o ho'o fakamo'oni. Ko e taimi te ke lotu mo 'aukaí, ako 'a e folofolá, ma'u 'a e ngaahi houa lotú, mo fanongo ki hono vahevahe 'e he ní'ihí kehé 'enau ngaahi fakamo'oni, 'e tāpuekina ai koe 'aki ha ngaahi momeniti 'o e ue'i fakalaumālie 'a ia te ne fakaivia ho'o fakamo'oni. Ko e ngaahi mōmeniti peheé 'e hoko mai ia 'i ho'o mo'ui 'i he taimi te ke feinga ai ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei.

'E tupulekina ho'o fakamo'oni he taimi te ke vahevahe ai iá. 'Oua na'á ke tatali ke tupulekina kakato ho'o fakamo'oni ka ke toki vahevahe ia. Ko ha kongá 'o e tupulekina 'o e faka-

mo'oni 'oku hoko ia 'i he taimi 'oku vahevahe ai. Ko hono mo'oni, te ke fakatokanga'i ko e taimi te ke fakamatala'i ai 'a e me'a 'oku ke ma'u 'ai ho'o fakamo'oni, 'e toe foki mai ia kiate koe—kuo tupu lahi ange.

Fai 'o e Fakamo'oni

'I he ngaahi houalotu 'aukai mo e fakamo'oni pea 'i he ngaahi talanoa 'oku ke fai mo ho famili mo e kaungame'a, te ke lava 'o ongo'i 'oku ue'i koe ke ke vahevahe ho'o fakamo'oni. 'I he tukunga pehe'e, manatu'i 'oku 'ikai ko ha fie ma'u ke ke fai ha malanga loloa. 'E malohi lahi ange ho'o fakamo'oni 'i he taimi 'oku fakahoko ai ko ha fakamo'oni mo'oni mei he loto fekau'aki mo e Fakamo'ui, 'Ene ngaahi akonaki, pea mo e Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei. Lotua ha fakahinohino pea 'e tokoni'i koe 'e he Laumalie ke ke 'ilo 'a e founa ke fakaha'a'i ai 'a e ngaahi ongo ho loto. Te ke ma'u ha fiefia lahi 'i ho'o tokoni'i 'a e kakai kehe ke nau 'inasi 'i he 'amanaki pea mo e 'ilo kuo foaki atu 'e he 'Eiki.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehe: Sione 7:17; 1 Kolinito 2:9–14; Semesi 1:5–6; Molonai 10:3–5; T&F 6:22–23; 62:3; 88:81

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; 'Aukai mo e Ngaahi Foaki 'Aukai; 'Otua ko e Tama'i; Laumalie Ma'oni'oni; Lotu; Fakaha'a; Ngaahi Me'afokasi Fakalaumalie

Fakamo'ui

'I ho'o talanoa mo e kakai Kalisitiane kehe, 'e fai atu e fehu'i ko 'eni kiate koe 'i ha taimi, "Kuo fakamo'ui koe?" 'Oku fa'a 'uhinga 'a e kakai 'oku nau fai 'a e fehu'i ko 'eni ki he ngae 'o e vete fakamatoato 'o e angahalá, pe fakaha'a'i, kuó ke tali 'a Sisū Kalaisi ko ho 'Eiki mo ho Fakamo'ui totonu. 'I hono fai 'a e fehu'i, 'oku nau fakaaha'i 'enua tui 'i he ngaahi lea ko 'eni, 'a ia na'e hiki 'e he 'Aposetolo ko Paulá:

"Kapau te ke fakaha'a'aki ho ngutu 'a e 'Eiki ko Sisuu, pea ke tui 'i ho loto kuo fokotu'ua 'e he 'Otua mei he mate,

'e fakamo'ui koe. He 'oku tui 'a e tangatá 'aki 'a e lotó ki he fakatonuhiá; pea 'oku fakahā 'aki 'a e ngutú 'a e fakamo'uí" (Loma 10:9–10).

Ko Hono Tali 'o e Fehu'i "Kuo Fakamo'ui Koe?"

'I he Loma 10:9–10, 'oku fakafōtunga 'e he fo'i lea *fakahaofi* mo e *fakamo'uí* ha fetu'utaki fuakava mo Sīsū Kalaisi. 'I he fetu'utaki fuakavá ni, 'oku fakapapau'i mai ai ha fakamo'ui mei he ngaahi nunu'a ta'engata 'o e angahalá 'o kapau 'oku tau talangofua. 'Oku fakahaofi ai 'a e Kāingalotu faivelenga kotoa pē 'o fakatatau mo e 'uhinga ko 'ení. Kuo fakaului kitautolu ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí. 'I he ouau 'o e papitaisó, 'oku tau fakahoko ai ha fetu'utaki fuakava mo e Fakamo'uí, 'o to'o kiate kitautolu Hono huafá. 'Oku tau fakafou'ou 'etau fuakavá 'aki 'etau ma'u 'a e sākalamēnití.

Ngaahi 'UHINGA KEHE 'O E LEA *Fakamo'uí*

'I he tokāteline 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ko e ongo fo'i lea *fakahaofi* mo e fakamo'uí 'oku lahi hona 'uhingá. Fakatatau mo e ngaahi 'uhinga ko 'ení, ko ho'o tali ki he fehu'i "Kuo fakamo'ui koé?" 'e lava pē ke "'Io" pe ko e "'Io, ka 'oku 'i ai ha ngaahi tu'unga fiema'u." 'Oku 'oatu 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení ha 'uhinga kehekehe 'e ono 'o e fo'i lea *fakamo'uí*.

Fakamo'ui mei he Mate Fakatu'asinó. 'E mate 'a e kakai kotoa pē. Ka 'i he Fakalelei mo e Toetu'u 'a Sīsū Kalaisí, kuo pau ke toetu'u 'a e kakai kotoa pē—kuo fakahaofi mei he mate fakatu'asinó. Na'e fakamo'oni'i 'e Paula, "He 'oku hangē 'oku mate kotoa pē 'ia 'Ātamá, 'e pehē foki, 'e mo'ui kotoa pē 'ia Kalaisi" (1 Kolinitō 15:22).

Fakamo'ui mei he Angahalá. Koe'uhí ke fakama'a mei he angahalá 'i he Fakalelei 'a e Fakamo'uí, kuo pau ke ke tui kia Sīsū Kalaisi, fakatomala, papitaiso, mo ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Ngāue 2:37–38). Kapau

kuó ke 'osi papitaiso mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i he mafai totonu 'o e lakanga fakataula'eikí, kuo fakahaofi koe 'i ha tu'unga mei he angahalá. He 'ikai ke lava 'o fakahaofi kakato koe mei he angahalá kae 'oua kuo 'osi ho'o mo'ui 'i māmaní, mo ke kātaki 'i he faivelenga 'o a'u ki he ngata'angá.

Fakatokanga'i ange he 'ikai lava 'o fakahaofi koe *mo ho'o ngaahi angahalá* 'e 'ikai ke lava 'o ma'u ha fakamo'ui tu'unga'a pē 'aki ha'o fakahā 'okú ke tui kia Kalaisi ka 'okú ke 'ilo'i mo'oni te ke toe faiangahala he toenga ho'o mo'uí (vakai, 'Alamā 11:36–37). Tu'unga 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'e lava ai ke *fakahaofi koe mei ho'o ngaahi angahalá* (vakai, Hilamani 5:10–11). Koe'uhi ke ke ma'u 'a e tāpuaki ko 'ení, kuo pau ke ke tui kia Sīsū Kalaisi, feinga ke tauhi 'a e ngaahi fekaú, si'aki 'a e angahalá, pea fakafou ho'o fakatomalá mo fakama'a 'i he ouau 'o e sākalamēnití.

Ko e Toe Fanau'i Fo'ou. 'E ala fehu'i atu 'i ha taimi 'e ni'ihī pe kuó ke fanau'i fo'ou. 'Oku lahi 'ene hā 'a e tefito'i mo'oni 'o e fanau'i fo'ou fakalaumālié 'i he folofolá. 'Oku 'i he Fuakava Fo'ou 'a e akonaki 'a Sīsū fekau'aki mo e pau ke tau "fanau'i fo'ou" pea kapau he 'ikai ke tau "fanau'i fo'ou 'i he vaí mo e Laumālié, he 'ikai ke [tau] lava 'o hū ki he pule'anga 'o e 'Otuá" (Sione 3:3, 5). 'Oku toe fakamo'oni'i 'a e akonaki ni 'i he Tohi 'a Molomoná: "'Oku totonu ke fanau'i fo'ou 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē, 'io, 'a e kakai tangatá mo e fe-finé, 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē, mo e ngaahi fa'ahinga, mo e ngaahi lea, mo e kakai; 'io, ke nau fanau'i 'i he 'Otuá, 'o liliu mei honau anga fakaekakanó mo e anga tō ki laló ki he anga mā'oni'oní, 'o hao 'i he 'Otuá, 'o hoko ko hono ngaahi foha mo hono ngaahi 'ofefine; pea 'oku nau hoko pehē ko ha kakai fo'ou; pea ka 'ikai te nau fai 'eni, 'oku 'ikai te nau teitei lava ke ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá" (Mōsaia 27:25–26).

Ko e fanau'i fo'ou ko 'ení ko ha ngāue ia 'oku hoko 'i he hili hono papitaiso kitautolu mo tau ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku hoko ia ko ha ola 'o 'etau loto ke "fai ha fuakava mo homau 'Otuá, ke fai 'a hono finangaló, pea talangofua ki he'ene ngaahi fekaú 'i he me'a kotoa pē te

ne fekau 'aki kiate kimautolú, 'i he toenga kotoa 'o homau ngaahi 'ahó" (Mōsaia 5:5). Pea kuo "liliu" 'a [homau] "lotó 'i he tui ki hono huafá; ko ia, kuo fanau'í 'a [kimautolu] 'iate ia" (Mōsaia 5:7). Kapau kuó ke 'osi papitaiso mo 'osi ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, pea fuakava ke to'ó kiate koe 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí, te ke lava ke pehē kuo 'osi fanau'í fo'ou koe. Pea te ke lava ke fakafo'ou 'a e toe fanau'í ko iá 'i he Sāpate kotoa pē, 'i he taimi te ke ma'u ai 'a e sākalamēnití.

Fakamo'ui mei he Ta'e-Illó. 'Oku tokolahi ha kakai 'oku nofo 'i ha tu'unga fakapo'uli, 'o 'ikai 'ilo 'a e maama 'o e ongo-ongolelei kuo fakafoki maí. 'Oku "ta'ofi 'a kinautolu mei he mo'oní koe'uhí ko e 'ikai ai pē ke nau 'ilo 'a e feitu'u ke 'ilo ai iá" (T&F 123:12). 'I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasi 'o e 'Eikí, kuo fakahaofi ai koe mei he tu'unga ko 'ení. Kuó ke 'ilo 'a e 'Otua ko e Tamaí, Sīsū Kalaisi, taumu'a 'o e mo'uí, palani 'o e fakamo'uí, pea mo ho ivi ta'engatá. Te ke lava 'o hoko ko ha ākongá 'a e Fakamo'uí, 'a ē nā'á Ne folofola, "Ko au ko e maama 'o māmani; ko ia 'oku muimui 'iate aú, 'e 'ikai 'alu ia 'i he po'ulí, ka 'e 'iate ia 'a e maama 'o e mo'uí" (Sione 8:12).

Fakamo'ui mei he Mate 'Angauá. 'Oku fa'a lau 'a e folofolá ki ha fakamo'ui mei ha mate 'anga uá. Ko e mate 'anga uá ko e mate fakalaumālie faka'osí ia—'o tu'usi mei he mā'oni'oní pea ta'ofi mei ha potu 'i ha fa'ahinga pule'anga 'o ha nāunau (vakai, 'Alamā 12:32; T&F 88:24). He 'ikai hoko mai 'a e mate 'anga ua ko 'ení kae 'oua ke hoko 'a e Fakamaau Faka'osí, pea 'e hoko ia ki ha toko si'í pē (vakai, T&F 76:31–37). Ko e meimeí taha kotoa pē kuo faifai angé pea mo'ui he māmaní 'oku fakapapau'í 'e fakamo'ui mei he mate 'anga uá (vakai, T&F 76:40–45).

Mo'ui Ta'engatá pe Hākeaki'í. 'I he folofolá, 'oku fa'a 'uhinga 'a e fo'í lea fakahaofi mo e fakamo'uí ki he mo'ui ta'engatá, pe hākeaki'í (vakai, 'Ēpalahame 2:11). Ko e mo'ui ta'engatá ke 'ilo'í 'a e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi pea nofo mo Kinaua 'o ta'e ngata—ke ma'u ha nofo'anga 'i he tu'unga mā'olunga taha 'o e pule'anga

fakasilesitialé (vakai, Sione 17:3; T&F 131:1–4; 132:21–24). Koe’uhí ke ma’u ‘a e me’a’ofa ma’ongo’ongá ni, kuo pau ke tau fakahoko ha me’a ‘o lahi ange mei he fakatomala ‘ata’atā pē mei he angahalá pea papitaiso mo hilifaki nima ‘e he ma’u mafai totonu ‘o e lakanga fakataula’eikí. Kuo pau ke ma’u ‘e he hou’eiki tangatá ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisētekí, pea kuo pau ke fakahoko mo tauhi ‘e he kāingalotu kotoa ‘o e Siasí ‘a e ngaahi fuakava toputapu ‘i he temipalé, kau ai ‘a e mali ta’engatá.

Kapau te tau ngāue ‘aki ‘a e fo’i lea *fakamo’uí* ‘o ‘uhinga ki he mo’ui ta’engatá, he ‘ikai ke lava ‘e ha taha ia ‘iate kitautolu ke pehē kuo fakahaofi kitautolu ‘i he mo’ui fakamatelié. ‘E toki lava pē ke ma’u ‘a e me’a’ofa nāunau’ia ko iá ‘i ha hili ‘o e Fakamaau Faka’osí.

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: Mātiu 10:22; Ma’ake 16:16; ‘Efesō 2:8–10; Sēmesi 2:14–18; 2 Nīfai 25:23, 26; Mōsaia 5:8–15; 3 Nīfai 9:21–22; Molonai 10:32–33; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:3

Vakai foki, Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí; Papitaisó; Mo’ui Ta’engatá; ‘Alo’ofá; Ngaahi Pule’anga ‘o e Nāunau; Palani ‘o e Fakamo’uí

Fakataha ‘i he Langí (Vakai, Palani ‘o e Fakamo’uí)

Fakatauelé

Hangē ko hono kikite’i ‘e he ‘Aposetolo ko Paulá, ko e ngaahi ‘aho faka’osí ‘e “fakatu’utāmaki” (2 Timote 3:1). Ko e mālohi ‘o e filí ‘oku mafola lahi mo olopoto. Ka te ke lava ‘o ikuna’i ‘a Sētane mo ‘ene ngaahi fakatauelé. Kuo ‘osi ‘oatu ‘e he Tamai Hēvaní kiate koe ‘a e me’a’ofa ‘o e tau’atāina ke filí—‘a e mālohi ke fili ‘a e lelei kae ‘ikai ko e koví. Te ke lava ‘o “fakavaivai’i ‘a kimoutolu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí pea ui ki hono huafa toputapú, pea le’o mo lotu ma’u ai pē ke ‘oua na’ a ‘ahi-‘ahi’i ‘a kimoutolu ‘o lahi ‘i he me’a ‘oku mou lava ke kā-taki’i” (‘Alamā 13:28). Ko e taimi te ke talangofua fiemālie ai ki he ngaahi fekaú, ‘e fakamālohia koe ‘e ho’o Tamai Hēvaní ke ke matu’uaki ‘a e fakatauelé.

‘E tokoni atu ‘a e fale‘i ko ‘ení ke ke ikuna‘i ai ‘a e fakatauelé:

Fakatefito ho‘o mo‘uí ‘i he Fakamo‘uí. Na‘e fale‘i ‘e he palōfita ko Hilamaní hono ongo fohá ‘o pehē, “Manatu, manatu, ‘oku totonu ke mo langa hamo tu‘unga ki he maka ‘o hotau Huhu‘í, ‘a ia ko Kalaisi, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá; koe‘uhí, ka tuku atu ‘e he tēvoló ‘a ‘ene ngaahi matangi mālohí, ‘io, ‘a ‘ene ngaahi ngahaú ‘i he ‘ahiohió, ‘io, ka fa‘aki kiate kimoua ‘a hono kotoa ‘o ‘ene ‘uha maká mo ‘ene fu‘u afā lahí, ‘e ‘ikai lava ‘e ia ke fusi hifo ‘a kimoua ki he vanu ‘o e mamahí mo e mala‘ia ta‘engatá, koe‘uhí ko e maka kuo langa ai ‘a kimouá, ‘a ia ko e tu‘unga mālohi, ‘a ia ko e tu‘unga ‘e ‘ikai lava ke hinga ‘a e kakai ‘o kapau te nau langa ai” (Hilamani 5:12).

Lotua ha ivi. ‘I he taimi ne hā‘ele mai ai ‘a e Fakamo‘ui kuo toe tu‘ú ki he kakai Nifai, na‘á Ne ako‘i ‘a e kakai: “‘Oku totonu ke mou vakavakai pea lotu ma‘u ai pē telia na‘a mou tō ki he fakatauelé; he ‘oku fie ma‘u ‘a kimoutolu ‘e Sētane, ke ne fakatanga‘i ‘a kimoutolu ‘o hangē ko e uité. Ko ia, ‘oku totonu ke mou lotu ma‘u ai pē ki he Tamaí ‘i hoku hingoá” (3 Nifai 18:18–19). Kuó Ne fai ha fale‘i meimei tatau mo ia ki he ngaahi ‘aho ki mui ní: “Lotu ma‘u ai pē, ke ke lava ke ikuna; ‘io, ke ke ikuna‘i ‘a Sētane, pea ke ke lava ke hao mei he nima ‘o e kau tamaio‘eiki ‘a Sētané ‘a ia ‘oku pou pou‘i hake ‘a ‘ene ngāué” (T&F 10:5).

Ako faka‘aho ‘a e folofolá. Ko e taimi te ke ako ai ‘a e ngaahi mo‘oni ‘o e ongoongoleléi mo faka‘aonga‘i kinautolu ‘i ho‘o mo‘uí, ‘e tāpuekina koe ‘e he ‘Eikí ‘aki ha mālohi ke ke matu‘uaki ‘a e fakatauelé. Na‘e ako‘i ‘e Nifai, “Pea ‘ilonga ‘a kinautolu ‘e tokanga ki he folofola ‘a e ‘Otuá ‘o piki ma‘u ki aí, ‘e ‘ikai te nau teitei mala‘ia; pea ‘e ‘ikai foki lava ke ikuna ‘a kinautolu ‘e he ngaahi ‘ahi‘ahí mo e ngaahi ngahaú vela ‘a e filí ke fakakuihi mo fusi atu ‘a kinautolu ki he faka‘auhá” (1 Nifai 15:24; vakai foki, Hilamani 3:29–30).

Fakafonu ho‘o mo‘uí ‘aki e lelei. ‘Okú ke ma‘u ha ngaahi lelei lahi fau ke ke fili mei ai pea ‘oku ‘ikai totonu ke ke toe fili ai

‘e koe ‘a e koví. ‘I ho’o fakafonu ho’o mo’uí ‘aki ‘a e leleí, he ‘ikai ha toe potu ki ha me’a kehe.

Faka’ehi’ehi mei he ngaahi feitu’u mo e tūkunga ‘o e fakatauelé. He ‘ikai ke ke lava koe ‘o faka’ehi’ehi kakato mei he fakatauelé, ka te ke lava ‘o faka’ehi’ehi mei he ngaahi feitu’u mo e ngaahi tūkunga ‘oku ngalingali ‘e fakatauele’i ai koé. Te ke lava foki ‘o toe faka’ehi’ehi mei he ngaahi fakamatala ‘oku ‘ikai taau ‘i he ngaahi makasiní, ngaahi tohí, televísoné, hele’uhilá, pea pehē ki he mūsika ‘i he ‘initanetí.

Feinga ke ke ma’u ha ivi ke tākiekina ‘a e ni’ihi kehē ki he lelei. Ki mu’a peá Ne faingata’a’ia ‘i he Ngoue ko Ketisemaní, ne lotua ‘e he Fakamo’uí ‘a ‘Ene kau ākonga: “‘Oku ‘ikai ‘o māmani ‘a kinautolu, ‘o hangē foki ‘oku ‘ikai ‘o māmani aú. ‘Oku ‘ikai te u lotu ke ke ‘ave ‘a kinautolu mei he māmani, ka koe’uhí ke ke fakamo’uí ‘a kinautolu mei he koví. ‘Oku ‘ikai ‘o māmani ‘a kinautolu, ‘o hangē ‘oku ‘ikai ‘o māmani aú. Fakatapui ‘a kinautolu ‘i ho’o mo’oní: ko ho’o folofolá ko e mo’oní ia. Hangē ko ho’o fekau au ki māmani, ‘oku pehē ‘eku fekau ‘a kinautolu ki māmani” (Sione 17:14–18). ‘I ho’o hoko ko e ākonga ‘a Sisū Kalaisi ‘i he ngaahi ‘aho ki mui ní, te ke lava pē ke ‘i māmani kae “‘ikai ‘o māmani.” Makehe mei ho’o faka’ehi’ehi mei he fakatauelé, te ke lava ‘o tākiekina mo ha ni’ihi kehe ke nau mo’ui ‘i ha tō’onga mo’ui ‘oku ma’a mo leleí. Te ke lava ‘o tā ha sīpinga mo’ui angatonu, hoko ko ha kaume’a lelei, kau ‘i he ngāue tokoni fakakoló, pea ka taau, tuku ke ongona ho le’ó ‘i hono taukave’i ‘o e ngaahi ‘ulunganga ‘oku ma’á.

‘Oua na’a ke momou ‘i ho’o fili ke matu’uaki ‘a e fakatauelé. Feinga ke ke muimui ‘i he sīpinga ‘a e Fakamo’uí, ‘a ia na’e “fuesia ‘a e ngaahi ‘ahi’ahí ka na’e ‘ikai te ne tokanga ki ai” (T&F 20:22). ‘I hono fakatauele’i ‘e Sētane ‘a Sisū ‘i he toafá, na’e ‘ikai teitei tūkua ‘a e ‘Eikí. Na’e vave mo pau ‘a ‘Ene talí: “Sētane, ke ke ‘alu ki hoku tu’á” (Luke 4:8). ‘I ho’o ngaahi fakakaukáu, leá, pea mo ho’o ngaahi tō’onga angatonú, te ke lava ai ‘o tali ‘a e ngaahi fakatauele ‘a e filí ‘aki ‘a e loto fakapapau tatau. “Teke’i ‘a e tēvoló pea ‘e puna atu ia meiate ki-

moutolu. ‘Unu’unu atu ki he ‘Otuá, pea ‘e ‘unu’unu mai kiate kimoutolu” (Sēmesi 4:7–8).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: Loma 12:21; ‘Efeso 6:11–17; Sēmesi 1:12; T&F 23:1; 31:12; Mōsese 1:12–22

Vakai foki, Tau’ataina ke filí; Konisēnisi; ‘Aukaí mo e Ngaahi Foaki ‘Aukaí; Laumālie Ma’oni’oni; Maama ‘a Kalaisí; Fakatomalá; Sētane

Fakatomalá

Ko e fakatomalá ko e taha ia ‘o e ngaahi ‘uluaki tefito’i mo’oni ‘o e ongoongoleléi (vakai, Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:4). ‘Oku fie ma’u ia ki ho’o fiefia ‘i he mo’ui ko ‘ení pea a’u ki ‘itāniti. ‘Oku mahulu atu ‘a e fakatomalá ia ‘i he fakahā pē ‘o e ngaahi faihalá. Ko ha liliu ia ‘i he fakakaukaú mo e lotó ‘okú ne ‘oatu ha fakakaukau fo’ou fekau’aki mo e ‘Otuá, fekau’aki mo koe, pea fekau’aki mo māmani. ‘Oku kau heni ‘a e tafoki mei he angahalá mo e tafoki ki he ‘Otuá ke ma’u ha fakamolemole. ‘Oku fakatupu ia ‘e he ‘ofa ki he ‘Otuá pea mo ha holi mo’oni ke talangofua ki He’ene ngaahi fekaú.

Ko e Fiema’u ke Fakatomalá

Kuo ‘osi fakahā ‘e he ‘Eikí “‘oku ‘ikai lava ke ma’u ‘e ha me’á ta’e ma’a ‘a e pule’anga ‘o e langí” (‘Alamā 11:37). ‘Oku ngaohi koe ‘e ho’o ngaahi angahalá ke ke ta’e ma’a—ta’e taau ke toe foki ‘o nofo ‘i he ‘ao ‘o ho’o Tamai Hēvaní. ‘Oku nau toe ‘omi foki ha mamahi ki ho’o mo’uí ‘i he mo’uí ni.

‘I he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, kuo ‘omi ai ‘e he Tamaí ‘a e founga pē taha ke fakamolemole’i ai koe mei ho’o ngaahi angahalá (vakai, “Fakamolemolé,” peesi 38–41. Na’e fuesia ‘e Sīsū Kalaisi ‘a e tautea ‘o ‘etau ngaahi angahalá kae lava ke fakamolemole’i koe ‘o kapau te ke fakatomala mo’oni. ‘I ho’o fakatomala mo falala ki He’ene ‘alo’ofa fakamo’uí, ‘e fakama’a ai koe mei he angahalá. Na’á Ne folofola:

“Ko ia ‘oku ou fekau ai kiate koe ke ke fakatomala—fakatomala telia na’á ku taa’i ‘aki koe ‘a e tokotoko ‘o hoku ngutú,

pea mo 'eku lilí pea mo 'eku 'itá, pea lahi ai 'a ho'o ngaahi mamahí—'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono fu'u fakamamahi faú, 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono fu'u lahi fakamanavaheé, 'io, 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono faingata'a hono kātaki'í.

"He vakai, ko au ko e 'Otuá, kuó u kātaki'í 'a e ngaahi me'á ni ma'á e kakai fulipē, koe'uhí ke 'oua na'a nau mamahi 'o kapau te nau fakatomala;

"Ka 'o kapau 'e 'ikai te nau fakatomala, kuo pau ke nau mamahi 'o hangē pē ko aú;

"A ia, ko e mamahi na'e langaki ai 'a 'eku tetetete 'a'akú, 'a ia ko e 'Otuá, ko e tokotaha lahi tahá, koe'uhí ko e mamahi pea mo 'eku toto 'i he ava kotoa 'o hoku kilí, mo e mamahi'ia 'i he sinó mo e laumālié fakatou'osi—peá u loto ke 'oua na'á ku inu 'i he ipu mahí peá u holomuí ai—

"Ka neongo ia, kae fakafeta'í ki he Tamái, pea na'á ku inu ai 'o faka'osi 'a 'eku ngaahi teuteu ki he fānau 'a e tangatá" (T&F 19:15–19).

Ko e Fakatu'utāmaki Hono Fakatoloi 'o e Fakatomalá

'Oua te ke toe tuli tonuhia 'i ho'o ngaahi angahalá pe fakatoloi ho'o fakatomalá. Na'e fakatokanga 'a 'Amuleki: "Ko e mo'uí ni ko e kuonga ia ki he tangatá ke teuteu ke fe'iloaki mo e 'Otuá; 'io, vakai ko e kuonga 'o e mo'ui ní, ko e kuonga ia ke fai ai 'e he kakaí 'a 'enau ngaahi ngāue. . . . 'Oku ou kole ai kiate kimoutolu ke 'oua na'a mou fakatoloi 'a e 'aho 'o ho'omou fakatomalá 'o a'u ki he ngata'angá; he ka hili ange 'a e kounga 'o e mo'ui ní, 'a ia kuo tuku mai kiate ki-tautolu ke teuteu ki he ta'engatá, vakai, kapau 'oku 'ikai te tau faka'aonga'í hotau ngaahi 'aho 'i he mo'uí ni, 'e toki hoko mai 'a e pō fakapo'uli, 'a ia 'e 'ikai lava ke fai ai ha ngāue" ('Alamā 34:32–33).

Ko e Ngaahi 'Elemēniti 'o e Fakatomalá

Ko e fakatomalá ko ha ngāue fakamamahi, ka 'oku fakatau ki he fakamolemolé mo ha nonga 'oku tolonga. Na'e folofola 'a

e 'Eikí 'i he palōfita ko 'Īsaia, "Neongo 'a e tatau ho'omou angahalá mo e kula 'aho'ahó, 'e hoko ia 'o hinehina 'o hangē ko e 'uha hina ekiaki; kapau 'oku kulokula ia 'o hangē ko e kulamumu, 'e tatau ia mo e fulufulu'i sipi" ('Īsaia 1:18). Kuo tala'ofa 'a e 'Eikí 'i he kuongá ni, "Ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai" (T&F 58:42). 'Oku kau 'i he fakatomalá 'a e ngaahi 'elemēniti ko 'ení:

Tui ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi. 'Oku fu'u lahi 'a e mālohi 'o e angahalá. Ka koe'uhí ke ke tau'atāina mei ai, kuo pau ke ke tafoki ki ho'o Tamai Hēvaní mo lotu 'i he tui. 'E ala feinga 'a Sētane ke ne fakaloto'i koe 'oku 'ikai ke ke taau ke lotu—pea 'oku 'ikai fie hōifua 'a e Tamai Hēvaní kiate koe pea he 'ikai ke teitei fanongo Ia ki ho'o ngaahi lotú. Ko ha loi 'eni. 'Oku mateuteu ma'u pē ho'o Tamai 'i he Langí ke tokoni atu kapau te ke ha'u kiate Ia 'i he loto fakatomala. 'Okú Ne ma'u 'a e mālohi ke fakamo'ui koe pea mo tokoni atu ke ke ikuna'i 'a e angahalá.

Ko e fakatomalá ko ha ngāue ia 'i he tui kia Sīsū Kalaisi—ko hano fakamo'oni'i ia 'o e mālohi 'o 'Ene Fakaleleí. Manatu'i 'e toki lava pē 'o fakamolemole'i koe 'o fakatatau mo 'Ene ngaahi fiema'ú. Ko e taimi te ke fakahā ai 'i he loto hounga'ia 'Ene Fakaleleí pea mo Hono mālohi ke fakama'a koe mei he angahalá, te ke lava leva ke "ngāue 'aki ho'omou tuí ke fakatomalá" ('Alamā 34:17).

Mamahi 'i he Angahalá. Koe'uhí ke lava'o fakamolemole'i koe, kuo pau ke ke 'uluaki fakamo'oni'i 'iate koe pē kuó ke faiangahala. Kapau 'okú ke feinga ke mo'ui 'aki 'a e ongo-ongoleleí, 'e fakaiuku 'a e fakamo'oni'i ko iá ki ha "mamahi fakae'otua," 'a ia te ne "langaki 'a e fakatomalá ki he fakamo'ui" (2 Kolinitō 7:10). 'Oku 'ikai hoko mai 'a e mamahi fakae'otuá ia koe'uhí ko ha ngaahi nunu'a fakanatula 'o e angahalá pe koe'uhí ko ha manavahē ki hano tautea; ka, 'oku hoko mai ia mei hono 'ilo'i kuó ke fai ha fakamamahi ki ho'o Tamai Hēvaní mo ho Fakamo'uí. Ko e taimi te ke ongo'i ai 'a

e mamahi fakae'otuá, te ke ma'u leva ha holi ke liliu pea mo loto ke talangofua ki he ngaahi fie ma'u kotoa pē kae toki fakamolemole'i.

Vete 'o e Angahalá. "'E 'ikai monū'ia ia 'a ia 'oku 'ufi'ufi 'a 'ene ngaahi angahalá: ka ko ia 'oku vete ia mo lí'akí, 'e ma'u 'e ia 'a e 'alo'ofa" (Lea Fakatātā 28:13). 'Oku fie ma'u ki he fakamolemolé ha loto fie fakahā kakato ki ho'o Tamai Hēvaní 'a e ngaahi me'a kotoa pē ne ke fakahokó. Tū'ulutui 'i Hono 'aó 'o lotu 'i he loto fakatōkilalo, fakahā ho'o ngaahi angahalá. Vete ho'o fakamaá mo ho'o halaiá, peá ke toki kole ha tokoni.

Ko e ngaahi angahala mamafa, hangē ko hono maumau'í 'o e fono 'o e angama'á, 'e tu'u fakatu'utāmaki ia ki ho tu'unga mēmipa he Siasí. Ko ia, 'e fie ma'u ke ke vete 'a e ngaahi angahala ko 'ení ki he 'Eikí mo Hono kau fakafofonga 'i he Siasí fakatou'osi. 'Oku fakahoko 'eni 'i he malumalu 'o ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló pea mahalo mo ho'o palesiteni fakasiteikí pe fakamisioná, 'a ia 'oku nau hoko ko e kau tangata le'o mo e kau fakamaau 'i he Siasí. Neongo ko 'e 'Otuá pē taha te Ne lava ke fakamolemole'í 'a e ngaahi angahalá, ka 'oku fakahoko 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki ko 'ení ha fatongia mahu'inga 'i he ngāue'í 'o e fakatomalá. Te nau tauhi 'o malu ho'o vete 'e fakahokó pea mo tokoni'í koe 'i he fakatomala kakato. Lea totonu 'aupito kiate kinautolu. Kapau te ke vete fakakonga pē, 'o fakahā pē ho'o fanga ki'i fehālaaki ikí, he 'ikai ke ke toe lava 'e koe 'o fakalelei'í ha ngaahi maumau fono mamafa 'oku 'ikai fakahā. Ko e vave ange ho'o fakahoko 'ení, ko e vave ange ia ho'o ma'u 'a e nonga mo e fiefia ko ē 'oku ma'u mei he mana 'o e fakamolemolé.

Sí'aki 'o e Angahalá. Neongo ko e vete 'o e angahalá ko ha konga ia 'oku fie ma'u 'i he fakatomalá, ka 'oku 'ikai fe'unga ia. Ne 'osi folofola 'a e 'Eikí, "Te mou 'ilo 'i he me'á ni 'o kapau 'oku fakatomala ha taha mei he'ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea lí'aki ia" (T&F 58:43).

Fai pau ki ho’o tukupā ta’e toe ue’ia ko ia he ‘ikai ke ke toe fakahoko ‘a e maumau fono ko iá. ‘I ho’o tauhi ‘a e tukupā ko ‘ení, he ‘ikai ke ke teitei toe foua ‘e koe ‘a e mamahi ‘o e angahala ko iá.

Hola vave mei ha fa’ahinga tūkunga fakatu’utāmaki. Kapau ‘oku fakatupu ‘e ha fa’ahinga tūkunga ke ke faiangahala pe ala ‘ai koe ke ke faiangahala, mavahe. He ‘ikai te ke nofo ai pē’ i he fakatauelé peá ke ‘amanaki te ke ikuna’i ‘a e angahalá.

Totongi Huhu’i. Kuo pau ke ke totongi huhu’i ki he lahi taha te ke lavá ‘a e me’a ne maumau’i ‘e ho’o angafai, tatau ai pē pe ko ha koloa ‘a ha taha pe ko e ongoongo ‘o ha taha. ‘Oku fakahaa’i ‘e ho’o totongi huhu’i ‘i he loto fiemālié ki he ‘Eikí, te ke fai ‘a e me’a kotoa pē te ke lavá ke fakatomala.

Mo’ui Mā’oni’oni. ‘Oku ‘ikai fe’unga ke ki’i feinga pē ke teke’i ‘a e koví pe hu’i mei ho’o mo’uí kotoa ‘a e angahalá. Kuo pau ke ke fakafonu ho’o mo’uí ‘aki ‘a e mā’oni’oni pea mo kau ‘i he ngaahi ‘ekitiviti ko ē ‘okú ne ‘omi ha mālohi fakalaumālié. Fakafemo’uekina’i koe ‘i he folofolá. Lotu faka’aho ki he ‘Eikí ke ne foaki atu ha mālohi ‘oku mahulu hake ‘i he ivi ‘okú ke ma’ú. ‘Aukai ‘i ha taimi ki ha ngaahi tāpuaki makehe.

‘Oku ‘omi ‘e he talangofua kakató ‘a e mālohi kakato ‘o e ongoongolelé ki ho’o mo’uí, kau ai hono fakalahi e ivi ke ke ikuna’i ‘aki ho ngaahi vaivaí. ‘Oku kau ‘i he talangofua ko ‘ení ha ngaahi tō’onga te ke ala lau ko ha kongia ia ‘o e fakatomalá, hangē ko e ma’u lotú, totongi vahe hongofulú, ngāue tokoní, mo e fakamolemole’i ‘o e ní’ihi kehé. Na’e tala’ofa ‘a e ‘Eikí, “Kae ‘ilonga ia ‘oku fakatomala peá ne fai ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí, ‘e fakamolemole’i ia” (T&F 1:32).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: Luke 15:11–32; 2 Nīfai 9:19–24; Mōsaia 4:1–3, 10–13; 26:30–31; T&F 18:10–16

Vakai foki, Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí; Papitaisó; Fakataha Alēlea Fakatonutonu ‘o e Siasí; Tuí; Fakamolemolé; Palani ‘o e Fakamo’uí; Angahalá; Fakatauelé

Fakatupu 'o Māmaní

I he malumalu 'o e fakahinohino 'a e Tamai Hēvaní, ne fa'u ai 'e Sīsū Kalaisi 'a e ngaahi langí mo māmaní (vakai, Mōsaia 3:8; Mōsese 2:1). I he folofola ne fakahā mai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'oku tau 'ilo ai ne hoko 'i he Fakatupú, 'a hono fokotu'utu'u 'e he 'Eikí 'a e ngaahi 'elemē-niti ne 'osi 'i aí (vakai, 'Ēpalahame 3:24). Na'e 'ikai ke ne fakatupu 'a e māmaní "mei he hala'ataá," 'o hangē ko e tui 'a ha kakai 'e ni'ihí.

'Oku toe ako'i foki 'e he ngaahi folofolá ko 'Ātama 'a e "'uluaki tangata 'o e kakai kotoa pē" (Mōsese 1:34). Na'e fakatupu 'e he 'Otuá 'a 'Ātama mo 'Ivi 'i hono tataú pea 'i he tataú 'o Hono 'Alo pē Taha ne Fakatupú (vakai, Mōsese 2:26–27).

Ko e Fakatupu 'o māmaní ko ha kongá mahu'inga ia 'o e palani 'o e fakamo'ui 'a e Tamai Hēvaní. 'Okú ne 'omi kiate kitautolu taki taha ha faingamālie ke omi ki māmaní, 'o tau ma'u ai ha sino fakamatelie mo faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke filí. I he fakataha Lahi ko ia 'a e ngaahi 'Otuá ki mu'a pea toki ngaohi 'a māmaní, na'e fai ai 'a e tu'utu'uni ko 'ení: "Te tau 'alu hifo he 'oku 'i hena ha vaha'a 'ata'atā, pea te tau to'o mei he ngaahi me'á ni, pea te tau fakatupu ha maama 'a ia 'e lava ke nofo ai 'a kinautolú ni; Pea te tau 'ahí'ahí'i kinautolu 'i he me'á ni ke vakai pe te nau fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e fekau 'e he 'Eikí'" ('Ēpalahame 3:24–25).

Ko e fānau fakalaumālie koe 'a e 'Otuá, pea ko ho sinó na'e fa'u ia 'i Hono tataú. Te ke lava 'o tokanga'i ho sinó 'aki ha'o talangofua ki he Lea 'o e Potó mo e ngaahi fekau kehe 'oku fekau'aki mo ho'o mo'ui fakalaumālié mo fakatu'asinó, ke fakahaa'i 'aki ho'o hounga'ia 'i he ngaahi tāpuakí ni. (vakai, T&F 89; vakai foki, T&F 88:124). Te ke lava ke faka'apa'apa'i foki mo e kakai kehé ko e fānau 'a e 'Otuá.

Te ke lava 'o tokanga'i 'a e māmaní mo tokoni 'o fakatolonga ia ma'á e ngaahi to'utangata he kaha'ú, 'i ho'o hoko ko e taha 'oku monū'ia he ngaahi faka'ofu'ofa kotoa 'o e fakatupu.

Fakavahavaha Fanaú

Ngaahi fakamo'oni kehe: Sēnesi 1–2; Hepelū 1:1–2; 1 Nīfai 17:36; T&F 38:1–3; 59:16–20; Mōsese 1–3; 'Ēpalahame 4–5

Vakai foki, 'Otua ko e Tamai; Sisū Kalaisi; Palani 'o e Fakamo'ui

Fakavahavaha Fanaú

Ko e taimi 'oku sino mo'ui lelei ai 'a e kakai malí, 'oku nau ma'u ha faingamālie ke foaki ha ngaahi sino fakamatelie mo'ó e fānau fakalaumālie 'a e Tamai Hēvaní. 'Oku nau fakahoko ai ha konga 'o e palani lahi 'o e fiefia, 'a ia 'okú ne tuku ai ki he fānau 'a e 'Otua ke nau ma'u ha sino 'o e kakano mo foua 'a e mo'ui fakamatelié.

Kapau kuó ke mali, 'oku totonu ke ke alea'i mo ho malí ho mo fatongia toputapu ke 'omi ha fānau ki māmani mo tauhi kinautolu 'i he mā'oni'oni. 'I ho'omo fakahoko iá, fakakaukau ki hono toputapu mo hono 'uhinga 'o e mo'ui. Fakakaukau ki he fiefia 'oku ma'u 'i he taimi 'oku 'i he 'apí ai ha fānaú. Fakakaukau ki he ngaahi tāpuaki ta'engata 'oku ma'u 'i hono ma'u ha hako mā'oni'oni. Kapau te mo ma'u ha fakamo'oni ki he tefito'i mo'oni ko 'eni, te ke mateuteu mo ho hoá ke fakakaukau'i 'i he fa'a lotu pe 'e toko fiha ho'omo fānaú mo e taimi ke fanau'i ai kinautolú. Ko e ngaahi fili ko iá ko e me'a ia 'a moua mo e 'Eikí.

'I he taimi te mo alea'i ai 'a e me'a toputapú ni, manatu'i ko e feohi fakasekisuale 'i he nofo malí 'oku fakangofua fakalangi ia. Neongo ko e taumu'a 'e taha 'o e ngaahi feohi ko 'ení ke foaki ai ha sino fakamatelie ma'á e fānau 'a e 'Otuá, ko e toe 'uhinga 'e tahá ke mo fefakahaa'i 'aki ai ho'omo 'ofá—ke feha'i'aki ai 'a e husepānití mo e uaiíf 'i he tauhi mo'oni, anganoho, faka'atu'i, pea mo taumu'a taha pē.

Fāmilí

'I he 'aho 23 'o Sepitema 1995, na'e lau ai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí, ko e Palesiteni hono hongofulu mā nima 'o e Siasí, 'a e fanongonongo ko 'ení 'i ha fakataha lahi 'a e

Fine'ofá. 'Oku ui 'a e fanongonongo fakalaumālie ko 'ení, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," pea kuo hoko ia ko e fakamatala totonu 'a e Siasí kau ki he fāmilí.

"Ko kimautilu ko e Kau Palesitenisí 'Uluakí pea mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku mau fakahā 'i he loto mālu'ia ko e mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá, pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú.

"Ko e kakai kotoa pē—'a e tangata mo e fefine—na'e fakatupu ia 'i he tatau 'o e 'Otuá. Ko e tokotaha fakafō'ituitui kotoa pē ko e foha mo e 'ofefine ia 'o ha mātu'a fakalangi, pea 'i he'ene peheé, 'oku ma'u ai 'e he tokotaha kotoa pē ha natula fakalangi pea mo ha iku'anga pau. Ko e tu'unga tangata pe fe-finé, ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia 'oku 'ilo'i ai 'a e tu'unga mo e taumu'a 'o e tokotaha fakafō'ituituí 'i he maama fakalaumālié, mo e mo'ui fakamatelié, pea mo e ta'engatá.

"I he maama fakalaumālié, na'e 'ilo'i ai mo hū 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālié ki he 'Otuá ko 'enua Tamai Ta'engatá, mo nau tali 'a 'Ene palani 'e tu'unga ai ha lava 'a 'Ene fānaú 'o ma'u ha sino fakamāmani pea mo ha taukei 'i he māmaní ke fakalalakaka hake ki he haohaoá, mo 'ilo'i fakapapau 'a hono iku'anga fakalangi, 'i he'ene tu'u ko e 'ea-hoko ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku fakafaingofua 'i ai 'e he palani fakalangi 'o e fiefiá 'a e feohi fakafāmilí ke tolonga atu 'o 'oua na'a ngata pē 'i he fa'itoká. 'Oku fakafāfā foki 'e he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava toputapu 'i he ngaahi temipale toputapú ki he tokotaha kotoa pē ke ne foki ki he 'ao 'o e 'Otuá, pea mo e ngaahi fāmilí ke fakataha 'i 'o ta'engata.

"Oku fekau'aki 'a e fuofua fekau na'e tuku 'e he 'Otuá kia 'Ātama mo 'Ivī pea mo e me'a te na malava 'i hona tu'unga fakamātu'a ko e husepāniti mo e uaiifí. 'Oku mau fakahā ai heni 'oku kei tu'u ma'u pē 'a e fekau ko ia 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi 'a māmaní. 'Oku mau toe fakahā foki heni kuo 'osi tu'utu'uni 'e he

‘Otuá ke toki ngāue ‘aki pē ‘a e mālohi toputapu ‘o e fakatupú ‘e ha tangata mo ha fefine kuó na ‘osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifi.

“‘Oku mau fakahā heni ko e founa ko ia ‘oku fakatupu ai ‘a e mo‘ui fakamatelié, ko ha tu‘utu‘uni fakalangi ia. ‘Oku mau fakamo‘oni atu ki hono haohaoa ‘o e mo‘uí pea mo hono mahu‘inga ‘i he palani ta‘e ngata ‘a e ‘Otuá.

“‘Oku ‘i ai ha fatongia toputapu ‘o e husepāniti mo e uaifi ke na fe‘ofa‘aki mo fetauhi‘aki pea ki he‘ena fānaú foki. He ko e fānaú ko ha tofi‘a mei he [‘Eiki] (Saame 127:3). ‘Oku ma‘u ‘e he mātu‘á ha fatongia toputapu ke ohi hake ‘a ‘enau fānaú ‘i he ‘ofa mo e mā‘oni‘oni, mo tokonaki ma‘a ‘enau ngaahi fiema‘u fakatu‘asinó mo fakalaumālié; pea hīnoi‘i kinautolu ke nau fe‘ofa‘ofani mo fetauhi‘aki mo tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá pea hoko ko ha kau tangata‘i fonua tauhi lao ‘i ha feitu‘u pē ‘oku nau nofo aí. Kuo pau ke ‘eke‘i mei he husepāniti mo e uaifi—‘a e tamaí mo e fa‘ē kotoa pē—‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘a e anga ‘o ‘enau fakahoko ‘o e ngaahi fatongiá ni.

“Ko e fāmilí ko e tu‘utu‘uni ia ‘a e ‘Otuá. Pea ‘oku mahu‘inga ‘a e mali ‘a e tangatá mo e fefiné ki He‘ene palani ta‘e ngatá. ‘Oku ma‘u ai ‘e he fānaú ha totonu ke fanau‘i kinautolu ‘i he ngaahi ha‘i ‘o e nofo malí, pea ke ohi hake kinautolu ‘e ha tamaí mo ha fa‘ē ‘okú na tauhi ‘a e ngaahi fuakava ‘o e malí ‘i he fai tōnunga kakato. Ko e fiefia ko ia ‘i he mo‘ui fakafāmilí ‘oku meimei ke toki a‘usia pē ia ‘i he taimi kuo langa ai ‘a e fāmilí ‘i he ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí. ‘Oku fa‘u mo pukepuke ‘a e nofo malí mo e ngaahi fāmilí ‘oku fiefiá ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e tuí, lotú, fakatomalá, fa‘a fakamolemolé, faka‘apa‘apá, ‘ofá, manava‘ofá, ngāué, pea mo e ngaahi ‘ekitiviti ‘oku fakatupulakí. Tu‘unga ‘i ha palani fakalangi, ‘oku ‘a e ngaahi tamaí ai ke nau pule‘i honau ngaahi fāmilí ‘i he ‘ofa mo e mā‘oni‘oni, pea ko honau fatongiá ke tokonaki ‘a e ngaahi fiema‘u ‘o e mo‘uí pea mo ha malu‘i ma‘a honau ngaahi fāmilí. Ko e tefito‘i fatongia ia ‘o e ngaahi fa‘eé ke lehilehi‘i hake ‘a ‘enau fānaú. ‘I he ngaahi fatongia toputapú ni, ‘oku ha‘isia ai ‘a e ngaahi tamaí mo e ngaahi

fa'eé ke nau fetokoni'aki ko ha kaungā-ngāue tu'unga tatau. Ka 'e fie ma'u ke fai ha liliu fakafo'ituitui ia 'o ka hoko ha fai-ngata'a'ia fakaesino, mate, pe ko ha ngaahi toe tūkunga kehe. 'Oku totonu ai ke tokoni 'a e kāinga ofi 'i hano fie ma'u.

“Oku mau fakatokanga atu ko e ni'ihī fakafo'ituitui ko ia 'oku nau maumau'i 'a e ngaahi fuakava 'o e anga-ma'á, 'a kinautolu 'oku nau ngaohi kovi'i 'a e malí pe fānaú, pe 'oku 'ikai ke nau fakahoko honau fatongia fakafāmilí, te nau tu'u 'i ha 'aho 'o fai ha fakamatala 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Ko e tahá, 'oku mau toe fakatokanga atu, 'e hanga 'e he movetevete 'o e fāmilí 'o 'omi ki he kakaí fakatāutaha, tukui koló, mo e ngaahi pule'angá, 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōni.

“Oku mau kole ai ki he tangata'i fonua falalala'anga mo e kau 'ōfisa fakapule'anga 'i he feitu'u kotoa pē ke mou pou-pou'i 'a e ngaahi lao kuo fokotu'ú ke ne pukepuke mo fakamālohia 'a e fāmilí, 'i he'ene hoko ko e tefito'i 'iuniti mahu'inga 'o e sōsaieti” (*Liahona*, 'Okatopa 1998, 24).

Vakai foki, Efiafi fakafāmilí 'i 'apí; Malí; Ngaahi Temipalé

Fanau'i Fo'ou (*Vakai*, Papitaisó; Uluí; Fakamo'ui)

Feilaulaú

Ko e feilaulaú ko ha'ate foaki ha me'a 'oku tau fakamahu-inga'i koe'uhí ko ha me'a 'oku lahi ange hono mahu'ingá. 'I he'etau hoko ko e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku tau ma'u 'a e faingamālie ke feilaulau'i 'a e ngaahi me'a fakamāmani koe'uhí ko e 'Eikí mo Hono pule'angá. 'Oku totonu ke loto lelei 'a e Kāingalotu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke nau fakahoko ha feilaulau pē 'e fie ma'u 'e he 'Eikí. Kapau na'e 'ikai fie ma'u ke tau fai ha feilaulau, he 'ikai ke tau teitei lava 'o ma'u 'a e tui ko ē 'oku fie ma'u ki he fakamo'ui ta'engatá.

Ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi ko e feilaulau ma'ongo'onga mo ta'engata ia 'oku uho'aki 'a e ongoongolelei (vakai, 'Alamā

34:8–16). Ki mu’a pea toki fakahoko ‘e he Fakamo’uí ‘a e Fakalelei, na’e feilaulau’aki ‘e Hono kakaí ‘a e fanga monu-manú ko ha fakataipe ‘o ‘Ene feilaulaú. Na’e tokoni ‘a e angafai ko ‘ení ke nau sio loto atu ki he Fakalelei (vakai, Mōse 5:4–8). Na’e ngata ‘a e fekau ko ia ke ngāue ‘aki ‘a e monu-manú ‘i he pekia ‘a Sīsū Kalaisí. ‘I he Siasí he ‘ahó ni, ‘oku tau ma’u ‘a e sākalamēnití ko e fakamanatu ‘o e feilaulau fakalelei ‘a e Fakamo’uí.

Makehe mei hono manatua ‘o e feilaulau fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, kuo pau ke tau fai ‘e kitautolu ha’atau feilaulau: ko e loto mafesi mo e loto fakatomala. Na’e folofola ‘a e Fakamo’uí: “‘Oua te mou toe feilaulau ‘aki kiate au ha toto kuo lilingi; ‘io, ‘e fakangata ho’omou ngaahi feilaulaú mo ho’omou ngaahi feilaulau tutú, . . . Pea ke mou ‘atu kiate au ‘a e feilaulau ko e loto mafesi mo e loto fakatomala. Pea ko ia ia ‘e ha’u kiate au mo e loto mafesi mo e loto fakatomalá, te u papitaiso ia ‘aki ‘a e afi mo e Laumālie Mā’oni’oni (3 Nfai 9:19–20).

Ko e loto mafesifesi mo e loto fakatomala ko e loto fakatōkilalo mo ongongofua ki he finangalo ‘o e ‘Otuá pea mo e fale’i ‘anautolu kuó Ne ui ke taki Hono Siasí. ‘Oku toe ‘uhinga foki ia ki he mamahi lahi mo e holi fakamātoato ke fakatomalá. Na’e fakamamafa’i ‘e he palōfita ko Lihaí hono mahuinga hono fai ‘o e feilaulau ko ‘ení: “Vakai, [‘E ‘atu ‘e Kalaisi] ia ko e feilaulau koe’uhí ko e angahalá, ke fua ‘a e ngaahi tau-tea ‘o e fonó, ma’anautolu kotoa pē ‘oku ma’u ‘a e loto ma’u-laló mo e loto fakatomalá; pea ‘oku ‘ikai lava ke fua ‘a e ngaahi tau-tea ‘o e fonó ma’a ha tokotaha kehe” (2 Nīfai 2:7). Kapau he ‘ikai ke tau fakahoko ‘a e feilaulau ‘o e loto mafesifesi mo e loto fakatomalá, he ‘ikai ke tau lava ‘o ma’u kakato ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma’u tu’unga ‘i he Fakalelei.

Kapau ‘okú ke fie feilaulau ‘o hangē ko ia kuo fekau ‘e he ‘Eikí, te Ne tali koe. Na’á Ne ako’i: “Ko kinautolu kotoa pē . . . ‘oku nau ‘ilo ‘oku angatonu mo mafesifesi ‘a honau lotó pea ‘oku fakatomala ‘a honau lotó, pea nau loto fiemālie ke tauhi ‘a ‘enua ngaahi fuakavá ‘i he feilaulaú—‘io, ‘a e feilaulau kotoa pē ‘a ia ko au ko e ‘Eikí te u fekaú—‘oku ou tali ‘a kinautolu”

(T&F 97:8). Te ke lava 'i ha vakai fakalangi ke fakatokanga'i ko hono tuku ange ko ia 'o e ngaahi me'a 'o e māmaní 'oku 'ikai ko ha fu'u feilaulau ia. Ko e ngaahi tāpuaki te ke ma'ú 'oku lahi ange ia 'i ha fa'ahinga me'a kuo faifaiangé peá ke tukuange.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 19:16–22; T&F 59:8

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisí; 'Ofá; Talangofuá; Fakatomalá; Sākalamēnití; Tokoní

Fekau 'e Hongofulú

Ko e Fekau 'e Hongofulú ko ha ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata ia 'oku fie ma'ú ki hotau hākeaki'i. Na'e fakahā kinautolu 'e he 'Eikí kia Mōsese 'i he kuonga mu'á (vakai, 'Ekesōtosi 20:1–17), pea kuó Ne toe fakaongo mai ia 'i he ngaahi fakahā 'o e ngaahi 'aho ki mui ní (vakai, T&F 42:18–29; 59:5–13; 63:61–62). Ko e Fekau 'e Hongofulú ko ha kongā mahu'inga ia 'o e ongoongolelei. 'Oku hanga 'e he talangofua ki he ngaahi fekaú ni 'o tofa 'a e hala 'o e talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni kehe 'o e ongoongolelei.

'Oku kau 'i hono toe vakai'i ko 'eni 'o e Fekau 'e Hongofulú ha ngaahi fakamatala nounou ki he founga 'oku nau kei 'aonga ai ki he'etau mo'uí he 'aho ní:

1. "'Oua na'á ke ma'ú mo au ha 'otua kehe 'i hoku 'aó" ('Ekesōtosi 20:3). 'Oku totonu ke tau fakahoko "'a e ngaahi me'a kotoa pē 'aki 'a e mata 'oku hangataha ki he fakalāngilangi'i 'o e 'Otua" (T&F 82:19). 'Oku totonu ke tau 'ofa mo tauhi ki he 'Eikí 'aki hotau lotó kotoa, mo hotau iví, 'atamaí, mo e mālohí kotoa (vakai, Teutalōnome 6:5; T&F 59:5).
2. "'Oua na'á ke ngaohi kiate koe ha fakatātā" ('Ekesōtosi 20:4). 'I he fekau ko 'ení, 'oku fakamala'ia'i ai 'e he 'Eikí 'a e lotu ki he tamapuá. 'Oku lava ke kehekehe 'a e ngaahi fōtunga 'o e lotu tamapuá. 'Oku 'i ai ha kakai ia 'oku 'ikai ke nau punou ki ha 'īmisi pe tamapua ka 'oku nau fetongi e 'Otua mo'uí 'aki ha ngaahi tamapua,

- hangē ko e pa'angá, koloa fakamāmaní, ngaahi faka-kaukaú, pe ko e ngeiá. 'I he'enua mo'uí, "ko 'enua koloá ko honau 'otua"—ko ha 'otua 'e "'auha fakataha mo kinautolu" (2 Nifai 9:30).
3. "'Oua na'á ke takuanoa 'a e huafa 'o Sihova ko ho 'Otuá" ('Ekesōtosi 20:7). Ke ma'u ha fakamatala ki he fekaú ni, vakai, "Lea Ta'e Fe'ungá," peesi 105–106.
  4. "Manatu'i 'a e 'aho Sāpaté, ke tauhi ia ke mā'oni'oni" ('Ekesōtosi 20:8). Ke ma'u ha fakamatala ki he fekaú ni, vakai, "Sāpaté," peesi 175–76.
  5. "Faka'apa'apa ki ho'o tamaí mo ho'o fa'eé" ('Ekesōtosi 20:12). Ko ha fekau 'eni 'oku kei tu'uloa 'o a'u ai pē ki he taimi 'oku tau lalahi aí. 'Oku totonu ke tau kumi ma'u pē ha ngaahi founa ke faka'apa'apa'i ai 'etau mātu'á.
  6. "'Oua na'á ke fakapō" ('Ekesōtosi 20:13). Ke ma'u ha fakamatala ki he founa 'oku faka'aonga'i ai 'a e fekaú ni kiate kinautolu 'oku fie ma'u ke ō ki he taú, vakai, "Taú," peesi 186–87.
  7. "'Oua na'á ke tonó" ('Ekesōtosi 20:14). 'I he fakahā he ngaahi 'aho ki mui ní, 'oku 'ikai ngata pē hono fakahalaki 'e he 'Eikí 'a e tonó, ka, "mo ha fa'ahinga me'a pehē" (T&F 59:6). Ko e fe'auakí, anga fakasōtomá, mo e ngaahi angahala fakasekisuale kehé 'oku maumau'i ai 'a e fekau hono fitú. Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, vakai, "Angama'á," peesi 7–12.
  8. "'Oua na'á ke kaiha'a" ('Ekesōtosi 20:15). Ko e kaiha'á ko ha tu'unga pē ia 'e taha 'o e ta'e faitotonú. Ke ma'u ha fakamatala ki he faitotonú, vakai, peesi 16.
  9. "'Oua na'á ke fakamo'oni loi ki ho kaungā'api" ('Ekesōtosi 20:16). Ko e fakamo'oni loi ko ha tu'unga ia 'e taha 'o e ta'e faitotonú. Ke ma'u ha fakamatala ki he ta'e faitotonú, vakai, Peesi 16.

10. “‘Oua na’á ke mānumanu” (‘Ekesōtosi 20:17). ‘Oku fakatupu maumau ki he laumalié ‘a e manumanu mo e meheka ki ha me’a ‘oku ma’u ‘e ha taha. Te ne lava ‘o ma’unimā ‘etau fakakaukaú mo uesia kitautolu ‘aki ha mamahi mo ha ta’e fiemālie ta’e tuku. ‘Oku fa’a fakaiku ma’u pē ki ha toe ngaahi angahala kehe pea mo ha ngaahi mo’ua fakapa’anga.

Neongo ‘oku hiki mai ‘e he Fekau ‘e Hongofulu ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai totonu ke tau faí, ka ‘oku nau toe fakafofonga’i foki mo e ngaahi me’a ‘oku totonu ke tau faí. Na’e fakatahataha’i ‘e he Fakamo’uí ‘a e Fekau ‘e Hongofulú ‘i ha tefito’i mo’oni ‘e ua—‘ofa ki he ‘Eikí mo e ‘ofa ki hotau kāingá:

“Ke ke ‘ofa ki [he ‘Eikí] ko ho ‘Otuá ‘aki ho laumālie kotoa, mo ho’o mo’uí kotoa, mo ho lotó kotoa.

“Ko e ‘uluaki pea ko e lahi ia ‘o e fekaú.

“Pea ko hono uá, ‘oku tatau mo iá, Ke ke ‘ofa ki ho kau-nga’apí ‘o hangē pē ko koé” (Mātiu 22:37–39).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: Mōsaia 12:33–36; 13:11–24

Vakai foki, Tau’atāina ke Fili; Angama’á; Faitotonú; Talangofuá; Lea Ta’efe’ungá; ‘Apasiá; Sapaté; Tāú; Lotú

Fe’auaki (Vakai, Angama’á)

Fiefiá

Na’e ako’i ‘e he palōfita ko Lihai ‘i he’ene fakamo’oni’i ‘a e “ngaahi taumu’a ta’engata” ‘a e ‘Otuá, “‘Oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá koe’uhí ke nau ma’u ‘a e fiefiá” (2 Nifai 2:15, 25).

‘Oku fie ma’u ‘e he Tamai Hēvaní ke tau ma’u ‘a e fiefia mo’oni ‘oku tolongá. Ko ‘etau fiefiá ‘oku palani ia ki he ngaahi tāpuaki kotoa ‘okú ne tuku mai kiate kitautolú—‘a e ngaahi akonaki ‘o e ongoongoleléi, ngaahi fekaú, ngaahi ou-au ‘o e lakanga fakataula’eikí, ngaahi feohi fakafāmilí, kau palōfitá, ngaahi temipalé, faka’ofó’ofa ‘o e fakatupú, pea na’a

mo e faingamālie ke foua 'a e ngaahi mamahí. 'Oku fa'a ui 'a 'Ene palani ki he'etau fiefiá ko e "palani lahi 'o e fiefiá" ('Alamā 42:8). Na'á Ne tuku mai Hono 'Alo 'Ofa'angá ke ne fakahoko hotau Fakalelei koe'uhi ka tau lava 'o fiefia 'i he mo'uhi ni mo ma'u 'a e kakato 'o e fiefiá 'i 'itāniti.

'Oku feinga ha kakai toko lahi ke ma'u 'a e fiefiá mo lava-me'a 'i he ngaahi 'ekitiviti 'oku fehanganagai mo e ngaahi fekau 'a e 'Eiki. Ko 'enau si'aki ko ia 'a e palani 'a e 'Otuá ma'anautolú, 'oku nau fakasitu'a'i ai 'a e ma'u'anga pē taha 'o e fiefia mo'oni. 'Oku nau fo'i ki he tēvoló, 'a ia 'okú "ne feinga ke mamahi'ia 'a e tangata kotoa pē 'o hangē pē ko iá" (2 Nifai 2:27). 'E faifai pē pea nau 'ilo hono mo'oni 'o e fakatokanga 'a 'Alamā ki hono foha ko Kolianitoní: "Kuo te'eki ai ke hoko 'a e faiangahalá ko e fiefia" ('Alamā 41:10).

'Oku feinga 'a e ni'ihī ia ke ma'u 'a e fiefiá pē taha he mo'uí ni. 'I he'ene hoko 'eni ko 'enau tefito'i taumu'á, 'oku nau 'ai ai 'a e fiefia taimi nounou' ke ne takihala'i kinautolu mei he fiefia 'oku tolongá. 'Oku nau ta'ofi meiate kinautolu 'a e fiefia tu'uloa ko ia 'o e tupulaki fakalaumalié, tokoní, mo e ngāue mālohí

'I ho'o feinga ko ia ke fiefiá, manatu'i ko e founga pē taha ki he fiefia mo'oni ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei. Te ke ma'u ha fiefia 'oku nonga mo ta'engata 'i he taimi te ke feinga ai ke tauhi 'a e ngaahi fekaú, lotua ha ivi, fakatomala mei he ngaahi angahalá, kau 'i he ngaahi 'ekitiviti langaki mo'uí, mo fakahoko ha ngaahi ngāue tokoni 'oku 'aongá. Te ke ako ke fiefia 'i loto 'i he ngaahi fakangatangata kuo fokotu'u 'e he Tamai 'ofa 'i he Langi.

'E lava ho'o fiefiá ke mafola. Ko e taimi 'e fakatokanga'i ai 'e he ni'ihī kehé, te nau holi ke 'ilo 'a e tupu'anga 'o ho'o fiefiá. Pea te nau toki lava foki ai ke ongo'i 'a e fiefia ko ē 'oku ha'u mei hono mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Saame 35:9; 2 Nifai 5:27; Mōsaia 2:41; 3 Nifai 17:18–20; 4 Nifai 1:15–16; T&F 18:10–16

Vakai foki, Ngāue Fakafaifekaú; Palani 'o e Fakamo'uí; Tokoní

Fine'ofá

Na'e fokotu'u 'a e Fine'ofá 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá he 'aho 17 'o Mā'asi 1842, 'i Nāwū 'i 'Ilinoi. 'I he kuonga 'o hono fokotu'ú, na'e 'i ai ha tefito'i taumu'a 'e ua 'o e Fine'ofá: ke tokoni'i 'a e paeá mo e masivá pea mo fakahaofi 'a e ngaahi laumālié. 'Oku kei hoko atu pē 'a e houa lotú ni he 'ahó ni, 'o tu'u ma'u 'i he ngaahi 'uluaki tefito'i fakahinohinó. 'Oku fengāue'aki 'i māmani kotoa 'a e hou'eiki fafine 'o e Fine'ofá mo e kau ma'u lakanga fakataula'eiki ki hono fakahoko 'o e misiona 'o e Siasí. 'Okú nau fepoupouaki 'i he:

- Fakatupulaki 'o 'enua fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí 'i he lotú mo e ako folofolá.
- Kumia 'o ha ivi fakalaumālie 'aki e muimui ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní.
- Lī'oa kinautolu ki hono fakamālohia 'o e nofo malí, fāmilí, mo e 'apí.
- 'Ilo 'o e faka'e'i'eiki 'o e tu'unga fakafa'eé mo e fiefia 'i he tu'unga fakaeffiné.
- Fiefia 'i he ngāue tokoní mo e ngaahi ngāue leleí.
- Sai'ia 'i he mo'uí mo e akó.
- Taukave'i 'a e mo'oní mo e mā'oni'oní.
- Poupou'i 'o e lakanga fakataula'eiki ko e mafai ia 'o e 'Otuá he māmaní.
- Fiefia 'i he ngaahi tāpuaki 'o e temipalé.
- Mahino honau iku'anga fakalangí mo fai feinga ki he hākeaki'í.

Kapau 'okú ke 'i he Fine'ofá, ko ha founa 'e taha te ke lava ai 'o tokoni ki he misiona 'o e houalotú ni ko ha'o talí 'a e ngāue kuo vahe atu ke ke hoko ko ha faiako 'a'ahí. 'I ho'o 'a'ahi mo tokoni ki he kau fafine kuo vahe atú, tuku ha taimi fe'unga ke ke ako'i ai 'a e ongoongoleleí mo tanumaki 'a e anga fakakaume'á. Makehe mei hono tokoni'i 'o e fakafaituituí, te ke

lava ‘o fakahoko ha fatongia mahu’inga ‘i hono fakamālohia ‘o e ngaahi fāmīlī.

‘Oku tonu ke fakapapau’i ‘e he kau taki ‘o e ngaahi uōtī mo e ngaahi koló ‘oku vahe’i ha kau faiako ‘a’ahi ki he fefine ta’u 18 kotoa pē pe motu’a ange aī. ‘E muimui’i ‘e he kau taki ‘o e lakanga fakataula’eikí mo e Fine’ofá ‘a e kau faiako ‘a’ahí ke tokoni ‘i hono feau ‘o e ngaahi fiema’u fakalaumālie mo fakatu’asino ‘a e hou’eiki fafiné.

‘I ho’o hoko ko ha fefine ‘i he Fine’ofá, ‘okú ke hoko ai ko ha mēmīpa ‘o ha feohi’anga fakatokoua fakaemāmani lahi, ‘o uouangataha ‘i he lī’oa kia Sīsū Kalaisí. ‘Okú ke kau fakataha ai mo ha ngaahi ‘ofefine kehe ‘o e ‘Otuá ‘o hoko ko ha fefine ‘o e tuí, angama’á, vīsoné, ‘ofa faka-Kalaisí, ‘i ho’o ‘ilo’i pau ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga, taumu’a, pea mo ha hu’unga ‘o ho’o mo’uí. ‘I ho’o kau ‘i he Fine’ofá, ‘okú ke ma’u ai ha ngaahi fai-ngamālie ke feohi fakatokoua mo kaungā ngāue, fakahoko ha ngaahi tokoni mahu’inga, vahevahe ho’o fakamo’oní mo ho talēnití, pea mo tupulaki fakalaumālie.

Fitungofulu Taki Faka-’ēliá (*Vakai, Pule’i ‘o e Siasí*)

Fitungofulú (*Vakai, Fakalele ‘o e Siasí*)

Folofolá

Ko e taimi ‘e tohi pe lea ai ‘a e kau tangata mā’oni’oni ‘a e ‘Otuá ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oní, “e hoko ia ko e tohi tapu, ‘e hoko ia ko e finangalo ‘o e ‘Eikí, ‘e hoko ia ko e fakakaukau ‘a e ‘Eikí, ‘e hoko ia ko e folofola ‘a e ‘Eikí, ‘e hoko ia ko e le’o ‘o e ‘Eikí, pea mo e mālohi ‘o e ‘Otuá ki he fakamo’ui” (T&F 68:4). Ko e ngaahi folofola fakamafai’i ‘o e Siasí ‘oku fa’a ui ia ko e ngaahi folofola tu’u ma’ú (standard works), ko e Tohi Tapú, Tohi ‘a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, mo e Mata’i Tofe Mahu’ingá. Ko e ngaahi tohi folofolá ni ‘oku fakamatala’i ia ‘i he peesi 68–71.

Mahu'inga 'o e Ako Folofola Faka'ahó

Ko e tefito'i taumu'a 'o e ngaahi folofolá ke fakamo'oni'i 'a Kalaisi, tokoni mai ke tau omi kiate Ia mo ma'u 'a e mo'ui ta'engata (vakai, Sione 5:39; 20:31; 1 Nifai 6:4; Mōsaia 13:33–35). Na'e fakamo'oni'i 'e he palōfita ko Molomoná:

“Ko ia ia 'oku fie faí, te ne lava ke puke 'a e folofola 'a e 'Otuá, 'a ia 'oku mo'ui mo mālohi, 'a ia 'e holoki 'a e fakaololo kotoa mo e ngaahi tauhele mo e fakakākā kotoa pē 'a e tēvoló, 'o tataki 'a e tangata 'a Kalaisi 'i he hala 'oku hangatonu mo lausi'i, ki he ngutungutu 'e taha 'o e vanu ta'engata 'o e mamahi 'a ia kuo teuteu ke fōngia hifo [ai] 'a e kau angahalá—

“Pea a'utaki honau ngaahi laumālié, 'io, 'a honau ngaahi laumālie ta'e fa'a maté ki he to'omata'u 'o e 'Otuá 'i he pule'anga 'o e langí, ke nau nonofo hifo mo 'Ēpalahame mo 'Aisake, mo Sēkope, pea mo 'etau ngaahi tamai mā'oni'oni kotoa pē, 'o 'ikai toe hū ki tu'a” (Hilamani 3:29–30)

'Oku fale'i kitautolu 'e he kau palōfita he ngaahi 'aho ki mui ní ke tau ako e folofolá he 'aho kotoa pē, 'o fakafo'ituitui pea mo e fāmilí fakatou'osi. 'Oku nau pou pou mai, 'o hangē ko hono fakalotolahi'i 'e Nifai hono kāingá, ke fakatatau 'a e folofolá kiate kitautolu, mo kumi ha ngaahi founa 'e faka'aonga'i ai 'a e ngaahi fakamatata toputapú 'i he'etau mo'uí he 'ahó ni (vakai, 1 Nifai 19:23–24). 'Oku nau na'ina'i mai ke tau “fakatotolo 'i he folofolá” (Sione 5:39) pea mo [keinanga] 'i he ngaahi folofola 'a Kalaisi” (2 Nifai 32:3).

'E 'aonga lahi kiate koe ka ke muimui 'i he fale'i ko 'ení. 'E tokoni atu hano ako fakalelei faka'aho 'a e folofolá ke ke ongo'i ngofua ai 'a e fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Te ne langa hake ho'o tuí, malu'i koe mei he fakatauelé, mo tokoni ke tohoaki'i koe ke ke ofi ange ki ho'o Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo 'Ofa'angá.

Fa'u ha palani ki ho'o ako fakafo'ituitui e folofolá. Palani ke tuku mavahe ha taimi pau he 'aho kotoa ke ke ako folofola ai.

I he lolotonga 'o e taimi ko iá, lau fakalelei, tokanga ki he ue'i 'a e Laumalié. Kole ki ho'o Tamai Hēvaní ke tokoni atu ke ke 'ilo 'a e me'a 'oku finangalo ke ke 'ilo mo fakahokó.

Hokohoko ma'u pē ho'o lau 'a e folofolá, 'o tautautefito ki he Tohi 'a Molomoná 'i hono kotoa ho'o mo'uí. Te ke toe toutou 'ilo ai 'a e ngaahi koloa mahu'inga 'o e folofolá mei he taimi ki he taimi, ma'u mo ha 'uhinga fo'ou mo hano founa faka'aonga'i fo'ou 'i ho'o ako kinautolu 'i he tu'unga kehekehe 'o e mo'uí.

Kapau kuó ke 'osi mali, fokotu'u ha taimi 'i he 'aho kotoa pē ke mou lau fakafāmilí ai 'a e folofolá. Mahalo 'e faingata'a, ka te ne 'omi ha ngaahi ola lelei mo ta'engata. Palani ha lau folofola ko ē te ne feau 'a e ngaahi fiema'u ho fāmilí, 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Laumalié. 'Oua na'á ke manavasi'i ke lau 'a e folofolá ki he fānau valevalé. 'Oku 'i he lea 'o e ngaahi lekooti toputapú ni ha mālohi ke ongo ki he tokotaha si'isi'i tahá.

Ko e Tohi Tapú

'Oku vahevahe 'a e Tohi Tapú ki ha kongá 'e ua: ko e Fuakava Motu'á mo e Fuakava Fo'ou. Ko e Fuakava Motu'á ko ha lekooti toputapu ia 'o e fengāue'aki 'a e 'Otuá mo Hono kaka'i fuakava 'i Pālesitainé. 'Oku kau ai 'a e ngaahi akonaki 'a ha kau palōfita hangē ko Mōsese, Sōsiua, 'Īsaia, Selemaia, pea mo Taniela. 'Oku lekooti 'i he Fuakava Fo'ou hono 'alo'i, ngāue 'i he mo'ui fakamatelié, pea mo e Fakalelei 'a e Fakamo'uí. 'Oku faka'osi 'aki 'a e ngāue fakafaifekau 'a e kau ākongá 'a e Fakamo'uí.

Koe'uhí kuo tu'o lahi hono fa'a liliu 'o e Tohi Tapú, kuo paaki ai ia 'i ha ngaahi liliu kehekehe. I he lea faka-Pilitāniá, 'oku tali 'e he Siasí 'a e liliu 'a e Tu'i ko Sēmisi ko e folofola.

I he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku tau faka'apa'apa'i 'a e Tohi Tapú mo hono ngaahi akonaki toputapú. Te tau lava 'o ma'u ha ivi mo ha fakanonga mei he ngaahi fakamatala fakatohitapu 'o e fengāue'aki 'a e 'Otuá mo Hono kaka'i.

Ko e Tohi ‘a Molomoná: Ko ha Fakamo’oni ‘e Taha kia Sīsū Kalaisi

Kuo hoko mai ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he kuonga fakasipelí ni ‘i he finangalo ‘o e ‘Eikí. Ko ha lekooti ia ‘o e fengāue‘aki ‘a e ‘Otuá mo e kakai ne nau mo‘ui he kuonga mu‘á ‘i ‘Ameliká. Na‘e tohi tongi ‘e he kau palōfita ‘a e ‘Eikí ‘a e ngaahi ‘uluaki lekōtí ‘i ha ngaahi lau‘i koula. Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí ‘oku ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘a e “kakato ‘o e ongo-ongolelei ‘o Sīsū Kalaisí” (T&F 20:9; vakai foki, T&F 42:12).

‘I he ‘aho 22 ‘o Sepitema 1827, ne ‘oange ai ‘e ha ‘āngelo ko Molonai—ko e palōfita fakamuimui taha ia he Tohi ‘a Molomoná—‘a e ngaahi lekooti ko ‘ení ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Pea ‘i he me‘a-foaki mo e mālohi ‘o e ‘Otuá ne liliu leva ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘a e lekōtí ki he lea fakapilitāniá. Talu mei ai, kuo ‘osi liliu ‘a e Tohi ‘a Molomoná ki ha ngaahi lea fakafonua kehe lahi.

Ko e tefito‘i taumu‘a ‘o e Tohi ‘a Molomoná ke fakaloto‘i ‘a e kakaí “ko Sīsū ‘a e Kalaisí, ko e ‘Otuá Ta‘engatá, ‘okú ne fakahā ia ki he ngaahi pule‘angá kotoa” (peesi talamu‘aki ‘o e Tohi ‘a Molomoná). ‘Okú ne ‘ako‘i ko e kakai kotoa pē “kuo pau ke nau ha‘u kiate ia, pe ‘e ‘ikai ke lava ‘o fakahaofi kinautolu” (1 Nīfai 13:40). Na‘e pehē ‘e Siosefa Sāmita ko e Tohi ‘a Molomoná ko e “makatu‘uloto ia ‘o ‘etau tui fakalotú, pea ‘e ofi ange ai ha tangata ki he ‘Otuá ‘i hono ngaahi akonakí, ‘i ha toe fa‘ahinga tohi” (talamu‘aki ki he Tohi ‘a Molomoná)

Ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha fakamo‘oni ia ‘e taha ki he ngaahi mo‘oni ‘oku ako‘i ‘i he Tohi Tapú. ‘Okú ne fakafoki mai foki ai ‘a e ngaahi mo‘oni “mahinongofua mo mahu‘inga” ne mole mei he Tohi Tapú tu‘unga he fehālaaki hono liliu pe “to‘o” he feinga ke “liliu ‘a e ngaahi hala totonu ‘o e ‘Eikí” (vakai, 1 Nīfai 13:24–27, 38–41). Ko e Tohi Tapú mo e Tohi ‘a Molomoná “te na holoki ‘a e ngaahi akonaki halá, pea fakamāu‘i ‘a e ngaahi fakakikihí, pea fokotu‘u ‘a e melinó” (2 Nīfai 3:12).

Ofi ki he faka'osinga 'o e Tohi 'a Molomoná, 'oku ako'i ai kitautolu 'e he palōfita ko Molonai he founa te tau lava ai 'o 'ilo 'oku mo'oni 'a e tohi: "Pea 'o ka mou ka ma'u 'a e ngaahi me'á ni, 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu ke mou kole ki he 'Otua ko e Tamai Ta'engata, 'i he huafa 'o Kalaisi, pe 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e ngaahi me'á ni; pea kapau te mou kole 'aki 'a e loto fakamātoato mo e loto mo'oni, 'o tui kia Kalaisi, te ne fakahā kiate kimoutolu 'a hono mo'oni 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni'" (Molonai 10:4; vakai foki, veesi 3 mo e 5).

Ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá

'Oku 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'a e ngaahi fakahā ne 'oange ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'Oku kau foki ai mo ha ngaahi fakahā 'e ni'ihī ne 'oange ki ha kau palōfita kehe he ngaahi 'aho ki mui ní. 'Oku makehe 'a e tohi folofolá ni koe'uhī he 'oku 'ikai ko ha liliu ia 'o ha ngaahi tohi 'o e kuonga mu'á. Ko ha fakatahataha'i ia 'o e ngaahi fakahā ne fai 'e he 'Eiki ki He'ene kau palōfita kuo fili 'i he ngaahi 'aho ki mui ní.

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá "ko e tu'unga ia 'o e Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni, pea ko e me'a 'aonga ia ki māmaní, 'a ia 'oku fakahā kuo toe tuku mai ki he tangatá 'a e ngaahi kī 'o e ngaahi me'a lilo 'o e pule'anga 'o hotau Fakamo'uí" (huluhulu 'o e vahe T&F 70).

Ko e Mata'i Tofe Mahu'ingá

'Oku 'i he Mata'i Tofe Mahu'ingá 'a e tohi 'a Mōsesé, tohi a 'Ēpalahamé, Liliu 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o e vahe 24 'o e tohi Mātiú, mo ha ngaahi tohi 'a e Palōfita ko Siosefá.

Ko e tohi 'a Mōsesé ko ha ki'i kongā si'isi'i ia ne to'o mei hono liliu 'e Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapú. Ko ha lekooti kato ange ia 'o e ngaahi tohi 'a Mōsesé 'oku hā 'i he kamata'anga 'o e tohi Sēnesí he Fuakava Motu'á. 'Oku 'i ai ha ngaahi tokāteline mo ha ngaahi akonaki ne mole mei he Tohi Tapú

pea 'okú ne 'omi ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo e palani 'o e fakamo'uí, fakatupu 'o e māmaní, pea mo e ngaahi fengāue'aki 'a e 'Eikí mo 'Ātama mo 'Īnoké.

Ko e tohi 'a 'Ēpalahamé ko ha liliu ia 'o ha ngaahi lekooti mei he kuonga mu'á ne hiki 'i ha papailusi (papyrus) na'e ma'u 'e he Siasí 'i he 1835. Na'e liliu 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e ngaahi lekōtí ni 'i he fakahā. 'Oku 'i he tohí ni ha ngaahi mo'oni fekau'aki mo e fakataha lahi he Langí 'i he mo'ui ki mu'a 'i he māmaní, 'a hono fa'u 'o māmaní, natula 'o e 'Otuá, pea mo e lakanga fakataula'eikí.

'Oku tñaki mai 'e he Liliu 'a Siosefa Sāmita e Tohi 'a Mātiú ki he'etau 'ilo 'o e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí fekau'aki mo 'Ene Hā'ele 'Anga Ua maí.

Ko e ngaahi tohi 'a Siosefa Sāmita 'i he Mata'i Tofe Mahu'ingá 'oku kau ai 'a e:

- Hisitōlia—Siosefa Sāmitá, 'a ia ko ha to'o ia mei he hisitōlia 'a e Palōfitá 'o e Siasí. Ko ha fakamatala hoko-hoko ia 'o e ngaahi me'a ne hoko 'o a'u mai ki hono fakafoki mai 'o e Siasí, kau ai 'a e 'Uluaki Mata Me'a Hā Maí, ngaahi 'a'ahi mai 'a Molonai ki he Palōfita ko Siofefá, hono ma'u 'o e ngaahi lau'i koulá, pea mo hono fakafoki mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné.
- Ko e Ngaahi Tefito 'o e Tuí, 'a ia na'e hiki 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko ha ngaahi tefito'i fakamatala 'o e tuí mo e tokäteliné.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Loma 15:4; 2 Tímote 3:15–17; 2 Nifai 25:26; 'Alamá 17:2–3; 3 Nifai 23:1–5; T&F 18:33–36; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:8

Vakai foki, Kau Palōfitá; Fakafoki Mai 'o e Ongongoleleí; Fakahaá

Fuakava Faka-Ēpalahamé

Na'e tali 'e 'Ēpalahame 'a e ongoongoleleí pea na'e fakanofo ia ko ha taula'eiki lahi (vakai, T&F 84:14; 'Ēpalahame 1:2).

Na'á ne fakahoko ki mui ange 'a e mali fakasilesitiale, 'a ia ko e fuakava 'o e hākeaki'í (vakai, T&F 131:1–4; 132:19, 29). Na'á ne ma'u ha ngaahi tala'ofa lahi mei he 'Eiki 'o fekau'aki mo hono fāmili, tu'unga 'i he ngaahi fuakava na'á ne fakahokó. Na'e kau he ngaahi tala'ofa ko 'eni 'a e ngaahi me'á ni:

- 'E toko lahi ta'efa'alaua 'a hono hakó (vakai, Sēnesi 17:5–6; 'Ēpalahame 2:9; 3:14).
- 'E ma'u 'e hono hakó 'a e ongoongolelei pea mo e lakanga fakataula'eiki (vakai, 'Ēpalahame 2:9).
- 'E fakafou 'i hono hakó 'a hono "tāpuekina 'a e ngaahi fa'ahinga kotoa pē 'o e māmaní . . . 'io, 'aki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e Ongongolelei 'a ia ko e ngaahi tāpuaki 'o e fakamo'ui, 'io 'o e mo'ui ta'engata" ('Ēpalahame 2:11).

'Oku fakataha'i kotoa 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi tala'ofa na'e ma'u 'e 'Ēpalahame mei he 'Eiki 'o ui ia ko e fuakava faka-Ēpalahame. Ko ha fuakava ta'engata ia 'oku 'atā ke foaki ki he hako kotoa pē 'o 'Ēpalahame (vakai, Sēnesi 17:7). Ke lau ha taha ko e hako 'o 'Ēpalahame, kuo pau ke ne talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei. Pea 'e lava ke ma'u leva 'e he tokotaha ko iá 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē 'o e fuakava faka-Ēpalahamé, nongo kapau 'oku 'ikai ko ha hako totonu ia 'o 'Ēpalahame (vakai, Kalētia 3:26–29; 4:1–7; T&F 84:33–40).

'I ho'o hoko ko ia ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'okú ke hoko ai ko e fānau 'o e fuakavá (vakai, 3 Nifai 20:25–26). Kuo ke ma'u 'a e ongoongolelei ta'engata pea tukufakaholo 'iate koe 'a e ngaahi tala'ofa tatau ko ia ne foaki kia 'Ēpalahame, 'Aisake pea mo Sēkopé. 'Okú ke ma'u 'a e totonu ki he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eiki pea mo e mo'ui ta'engata, 'o fakatatau ki ho'o faivelenga 'i hono ma'u 'o e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui pea mo hono tauhi 'o e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo iá. 'E monū'ia 'a e ngaahi pule'anga 'o e māmaní koe'uhí ko ho'o ngaahi ngāue pea mo e ngāue 'a ho hakó.

Vakai foki, Fuakava; Mo’ui Ta’engata; Ouau; ngaahi Tāpuaki Fakapēteliake; Lakanga Fakataula’eikí

Fuakavá

Ko e fuakavá ko ha felotoi toputapu ‘i he vā ‘o e ‘Otuá mo ha taha pe falukunga kakai. ‘Oku fokotu’u ‘e he ‘Otuá ha ngaahi me’a pau, peá Ne palōmesi ke tāpuaki’i kitautolu ‘i he taimi te tau talangofua ai ki he ngaahi me’a ko iá. Ko e taimi te tau fili ai ke ta’e tauhi ‘a e ngaahi fuakavá, he ‘ikai ke tau lava ai ‘o ma’u ‘a e ngaahi tāpuakí, pea ‘i ha ngaahi me’a ‘e ni’ihi ‘oku tau tofanga leva ‘i ha tautea ko e nunu’á ia ‘o ‘etau talangata’á.

Ko e ngaahi ouau fakamo’ui kotoa pē ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘oku omi fakataha ia mo ha ngaahi fuakava. Hangē ko ‘ení, na’á ke fai ha fuakava ‘i he taimi ne ke papitaiso aí, peá ke fakafo’ou ia he taimi kotoa pē ‘okú ke ma’u ai ‘a e sālalamēnití (vakai, Mōsaia 18:8–10; T&F 20:37, 77, 79). Kapau kuó ke ma’u ‘a e lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki, kuó ke fakahoko ‘a e fuakava mo e fakapapau ‘o e lakanga fakataula’eikí (vakai, T&F 84:33–44). ‘Oku kau foki ‘i he ‘enitau-meni he tempalé mo e ouau ‘o e fakama’ú ha ngaahi fuakava toputapu.

Manatu’i ma’u pē mo tauhi totonu ki he ngaahi fuakava ne ke fakahoko mo e ‘Eikí. Pea he ‘ikai leva fie ma’u ke toe fekau’i koe ‘i he me’a kotoa pē ‘okú ke faí (vakai, T&F 58:26–28). ‘E tataki fakalaumālie koe ‘e he Laumālie Mā’oni’oni, pea ‘e hoko ‘a e anga faka-Kalaisí ko ha kongā ia ho natulá. Hangē ko e tala’ofa ‘a e ‘Eikí, te ke “ma’u ha fakahā mo e toe fakahā, pea mo ha ‘ilo mo e toe ‘ilo, koe’uhí ke ke ‘ilo’i ‘a e ngaahi me’a liló mo e ngaahi me’a fakamelinó—‘a e me’a ‘oku ‘omi ‘a e fiefiá, ‘a e me’a ‘oku ‘omi ‘a e mo’ui ta’engatá” (T&F 42:61). ‘Oku totonu ko ho’o faka’amu lahi tahá ke ke ma’u ‘a e fakamā’oni’oni’i ko ia ‘oku ma’u mei he tataki fakalangi ko ‘ení; ‘oku totonu ko e me’a ‘okú ke manavasi’i lahi taha ki aí na’a mole ‘a e ngaahi tāpuaki ko ‘ení.

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: Selemaia 31:31–34; Mōsaia 5; Molonai 10:33; T&F 82:10; 97:8; 98:13–15

Vakai foki, Fuakava Faka-Ēpalahamé; Papitaisó; Nofu Malí; Ngaahi Ouaú; Lakanga Fakataula’eikí; Sākalamēnití; Ngaahi Temipalé

Hākeaki’í (Vakai, Mo’ui Ta’engatá)

Hā’ele ‘Anga-ua Mai ‘a Sisū Kalaisi

‘I he hā’ele hake ‘a Sisū Kalaisi ki he langí ‘i he kakato ‘o ‘Ene ngāue fakafaifekau he mo’ui fakamatelié, ne fakahā ‘e ha ongo ‘āngelo ki He’ene kau ‘Aposetoló, “Ko e Sisū ko ia kuo ‘ave ‘iate kimoutolu ki langí, ‘e pehē pē ‘ene toe ha’ú, ‘o hangē ko ho’omou mamata [ki he’ene] ‘alu hake ki loto langí” (Ngāue 1:11). Ka toe hā’ele mai ‘a e Fakamo’uí, te Ne hā’ele mai ‘i he mālohi mo e nāunau ke ma’u ‘a māmani ko Hono pule’anga. ‘E faka’ilonga’i ‘e He’ene toe Hā’ele ‘Anga-ua Mai ‘a e kamata’anga ‘o e Nofu Tu’i he ta’u ‘e afé.

‘E hoko ‘Ene Hā’ele ‘Anga-ua Mai ko ha taimi fakamana-vahē mo fakamamahi lahi ki he kau angahalá, ka ‘e hoko ia ko ha ‘aho ‘o e melino mo e ikuna ki he kau mā’oni’oni, Na’e folofola ‘a e ‘Eikí:

“Ko kinautolu ‘oku poto pea kuo nau tali ‘a e mo’oni mo ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke hoko ko honau fakahinohinó, pea kuo ‘ikai ke kākaa’i ‘a kinautolú—ko e mo’oni ‘oku ou pehē kiate kimoutolu, ‘e ‘ikai ke tā hifo ‘a kinautolu mo laku ki he afí, ka te nau kātaki’i ‘a e ‘ahó.

“Pea ‘e foaki ‘a e māmaní kiate kinautolu ke hoko ko e tofi’a; pea te nau tupu ‘o tokolahi pea faka’au ‘o mālohi, pea ‘e tupu hake ‘a ‘enau fānaú ta’e ‘i ai ha faiangahala ki he fakamo’uí.

“He ‘e ‘i honau lotolotongá ‘a e ‘Eikí, pea ‘e ‘iate kinautolu ‘a hono nāunau pea te ne hoko ko honau tu’i pea mo honau tokotaha ke foaki fono” (T&F 45:57–59).

Kuo te’eki ke fakahā ‘e he ‘Eikí ia ‘a e ‘aho pau te Ne toe foki mai aí: “‘Oku ‘ikai ke ‘ilo’i ‘e ha tangata ‘a e feitu’ula’aa

mo e 'ahó, pea 'oku 'ikai foki ke 'ilo ia 'e he kau 'āngelo 'i he langí, pea 'e 'ikai foki te nau 'ilo kae 'oua ke ne ha'u" (T&F 49:7). Ka, kuó Ne 'osi fakahā ki He'ene kau palōfitá 'a e ngaahi me'a 'e hoko ki mu'á pea mo e ngaahi faka'ilonga 'o 'Ene Hā'ele 'Anga-Ua Mai. Ko ha ni'ihí 'eni 'o e ngaahi kikitē mo e ngaahi faka'ilongá:

- Hē mei he mo'oni 'o e ongoongoleleí (vakai, Mātiu 24:9–12; 2 Tesalonaika 2:1–3).
- Ko hono fakafoki mai 'o e ongoongoleleí, kau ai hono toe fokotu'u 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi (vakai, Ngāue 3:19–21; Fakahā 14:6–7; T&F 45:28; 133:36).
- Ko hono fakafoki mai 'o e ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eiki (vakai, Malakai 4:5–6; T&F 110:11–16).
- Ko e hoko mai 'a e Tohi 'a Molomona (vakai, 'Īsaia 29:4–18; 3 Nifai 21:1–11).
- Ko hono malanga'i 'o e ongoongoleleí ki māmani kotoa (vakai, Mātiu 24:14).
- Ko ha kuonga 'o e angahala, tau, mo e faingata'a (vakai, Mātiu 24:6–7; 2 Timote 3:1–7; T&F 29:17; 45:26–33; 88:91).
- Ngaahi faka'ilonga 'i he langí mo māmani (Vakai, Sioeli 2:30–31; Mātiu 24:29–30; T&F 29:14–16; 45:39–42; 49:23; 88:87–90).

'Oua te ke hoha'a koe ki he taimi totonu 'o e Hā'ele 'Angaua mai 'a e Fakamo'ui. Ka, ke mo'ui ke ke mateuteu ki ha taimi pē 'e hā'ele mai ai. 'I ho'o vakai ki he ngaahi me'a fakamamahi 'o e ngaahi 'aho faka'osí ni, manatu'i 'oku 'ikai totonu ke tailiili 'a e kau angatonú ki he Hā'ele 'Angaua mai pe ko e ngaahi faka'ilonga 'e mu'omu'a mai. 'Oku kaunga 'a e folofola 'a e Fakamo'uí ki He'ene kau 'Aposetolo kiate koe: "'Oua 'e puputu'u, koe'uhí, 'o ka hokosia 'a e ngaahi me'a ni kotoa pē, 'e lava 'o mahino ai kiate kimoutolu e fakahoko 'o e ngaahi tala'ofa kuo fai kiate kimoutolú" (T&F 45:35).

Hē mei he Mo'oni

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Luke 21:34–36; 2 Pita 3:10–14; T&F 133:42–52; Siosefa Samita—Mātiu

Vakai foki, Nofo Tu'i he Ta'u 'e Afé; Palani 'o e Fakamo'ui; Ngaahi Faka'ilongá

Hē mei he Mo'oni

ʻI he taimi ʻoku tafoki ai ha niʻihi fakafaʻituitui pe falukunga kakai mei he ngaahi tefitoʻi moʻoni ʻo e ongoongolelei, ʻoku nau ʻi ha tuʻunga leva ʻo e hē mei he moʻoni.

Kuo lahi ʻi he hisitōlia ʻo e māmaní ha ngaahi kuonga ne hoko ai ha hē lahi mei he moʻoni. Hili ha ngaahi kuonga ʻo e moʻui māʻoniʻoní, ne faʻa tafoki ʻa e kakai ʻo fai angahala. Ko e sīpinga ʻe taha ʻa e Hē Fakaʻaufuli mei he Moʻoní, ʻa ia naʻe hoko hili hono fokotuʻu ʻe he Fakamoʻuí ʻa Hono Siasí. Hili e pekia ʻa e Fakamoʻuí pea mo ʻEne kau ʻAposetoló, naʻe hanga ʻe he tangatá ʻo fakakeheʻi ʻa e ngaahi tefitoʻi moʻoni ʻo e ongoongolelei pea nau fai ha ngaahi liliu taʻe fakamafaiʻi ki he ngaahi fokotuʻutuʻu ʻo e Siasí pea mo e ngaahi ouau ʻo e lakanga fakataulaʻeiki. Koeʻuhí ko e lahi ko ʻeni e mafola ʻa e faiangahalá, naʻe ʻave ai ʻe he ʻEiki ʻa e mafai ʻo e lakanga fakataulaʻeiki mei he māmaní

Lolotonga e Hē Lahi mei he Moʻoní, naʻe ʻikai toe maʻu ʻe he kakai ha fakahinohino fakalangi mei ha kau palōfita moʻui. Naʻe lahi ha ngaahi siasi ne fokotuʻu, ka naʻe ʻikai ke nau maʻu e mālohi ʻo e lakanga fakataulaʻeiki ke tataki e kakai ke ʻiloʻi moʻoni ʻa e ʻOtua ko e Tamai pea mo Sīsū Kalaisí. Naʻe fakakeheʻi pea mole ha ngaahi konga ia ʻo e folofola māʻoniʻoní, pea naʻe ʻikai maʻu ʻe ha taha ʻa e mafai ke foaki e meʻa-foaki ʻo e Laumālie Māʻoniʻoní pe fakahoko ha ngaahi ouau fakataulaʻeiki kehe. Naʻe hoko ai pē ʻa e hē ko ʻeni mei he moʻoni ʻo aʻu ki he taimi naʻe hā ai ʻa e Tamai Hēvaní pea mo Hono ʻAlo ʻOfaʻangá kia Siosefa Sāmita ʻi he 1820 pea fakahoko ai hono toe fakafoki mai e kakato ʻo e ongoongolelei.

ʻOku tau lolotonga moʻui ʻi ha kuonga kuo toe fakafoki mai ai e ongoongolelei ʻo Sīsū Kalaisí. He ʻikai ke ikunaʻi ʻa e

Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'e ha hē lahi mei he mo'oni 'o hangē ko e Siasi he ngaahi kuonga he kuohilí. 'Oku ako'i mai 'e he folofolá he 'ikai 'aupito ke toe faka'auha e Siasí (vakai, T&F 138:44; vakai foki, Taniela 2:44).

Neongo he 'ikai toe 'i ai ha hē fakakātoa mei he mo'oni, ka kuo pau ke tau malu'i kitautolu mei he hē fakafo'ituituí. 'E lava ke ke malu'i koe mei he hē fakafo'ituitui mei he mo'oni 'aki ha'o tauhi ho'o ngaahi fuakavá, talangofua ki he ngaahi fekaú, muimui ki he kau taki 'o e Siasí, ma'u 'o e sākalamēnití pea mo hokohoko fakamālohia ho'o fakamo'oni 'o fakafou 'i hono ako faka'aho 'o e folofolá, lotú pea mo e ngāue tokoní.

Fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Īsaia 24:5; 'Āmosi 8:11–12; Mātiu 24:4–14; Ngāue 20:28–30; 2 Timote 3:1–5, 14–15; 4:3–4; 1 Nifai 13:24–29; Molomona 1:13–14; T&F 1:15–17; Siosefa Sāmita 2:17–19

Vakai foki, Pule'i 'o e Siasí; Lakanga Fakataula'eiki; Toe Fakafoki mai 'o e Ongoongolelei

Heli

'Oku fakamatala 'a e ngaahi fakahā 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní ki ha heli, 'i ha founga 'e ua. 'Uluakí, ko ha hingoa ia 'e taha 'o e maama fakalaumālie hili 'a e mo'ui fakamatelié ma'anautolu kuo "nau pekia 'i he'enua ngaahi angahala 'anautolú pē, ka na'e te'eki te nau 'ilo ki he mo'oni, pe kiate kinautolu kuo nau pekia 'i he'enua ngaahi angahalá, 'i he'enua faka'ikai'i 'a e kau palōfitá" (T&F 138:32). Ko ha tu'unga fakataimi 'eni 'a ia 'e ako'i ai 'a e ngaahi laumālié 'i he ongoongolelei mo nau ma'u ha faingamālie ke fakatomala mo tali 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui 'oku fakahoko ma'anautolu 'i he ngaahi tempalé (vakai, T&F 138:30–35). Ko kinautolu te nau tali 'a e ongoongolelei te nau ala nofo 'i palataisi kae 'oua kuo hoko 'a e Toetu'ú. Hili 'enua toetu'u mo fakamāu'í, te nau ma'u leva 'a e tu'unga 'o e nāunau 'oku nau taau mo iá. Ko kinautolu te nau fili ke oua te nau fakatomala ka 'oku 'ikai ko e ngaahi foha kinautolu 'o e mala'ía, te nau kei nofo pē 'i

Hēvani

he fale fakapōpula fakalaumālié kae 'oua kuo 'osi 'a e Nofotu'í, pea toki faka'atā kinautolu mei heli mo e tauteá ka nau toetu'u ki he nāunau fakatilesitalé (vakai, T&F 76:81–85).

Uá, 'oku faka'aonga'i 'a e fo'i lea heli ki he fakapo'uli lōlō, 'a ia ko e nofo'anga ia 'o e tēvoló, 'ene kau 'āngeló, pea mo e ngaahi foha 'o e mala'ía (vakai, T&F 29:36–38; 76:28–33). Ko e ngaahi foha 'o e mala'ía ko kinautolu ia 'oku 'ikai ke nau ma'u ha "fakamolemole ki ai 'i māmani, pe 'i he maama ka hoko maí—kuo nau faka'ikai'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni hili 'enau ma'u iá, pea kuo nau faka'ikai'i 'a e 'Alo pē taha na'e fakatupu 'e he Tamaí, kuo nau tutuki ia ki he 'akaú kiate kinautolu pē, mo fakahāhā hono fakamā'í" (T&F 76:34–35; vakai foki, veesi 31–33, 36–37). Ko e ni'ihi fakafo'ituitui pehehe 'ikai ke nau ma'u ha potu 'i he pule'anga 'o e ngaahi nāunau; ka 'oku hoko atu kinautolu 'i he ngaahi tūkunga 'o heli (vakai, T&F 76:38; 88:24, 32).

Vakai foki, Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau; Sētane

Hēvani

I he folofolá, 'oku faka'aonga'i ai 'a e fo'i lea hēvaní 'i ha tefito'i founga 'e ua. 'Uluakí, 'oku 'uhinga ia ki he feitu'u 'oku 'afio ai 'a e 'Otuá, 'a ia ko e nofo'anga faka'osi ia 'o e kau anga-tonú (vakai, Mōsaia 2:41). Uá, 'oku 'uhinga ia ki he vavá 'oku takai 'i he māmaní (vakai, Sēnesi 1:1).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Saame 11:4; Mātiu 6:9; 1 Nifai 1:8; Mōsaia 3:8; T&F 20:17

Vakai foki, Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau

Hilifaki 'o e Nimá

Ko e hilifaki nimá ko ha founga ia ne fakahā 'e he 'Eikí ki hono fakahoko ha ngaahi ouau lahi 'o e lakanga fakataula'eikí, hangē ko e hilifakinima ke foaki 'a e Laumāiale Mā'oni'oni, fakanofu lakanga fakataula'eikí, vahe'i 'o e kāingalotú ke nau ngāue 'i ha ngaahi uiui'i, faingāue ki he mahakí, pea mo hono

foaki ha ngaahi tāpuaki kehe 'i he lakanga fakataula'eikí (vakai, T&F 42:44; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:4–5). 'Oku hilifaki heni 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e mafai totonu 'o e lakanga fakataula'eikí honau nimá ki he 'ulu 'o e tokotaha 'okú ne ma'u 'a e ouaú. 'I he'enu fakahoko iá, 'oku nau hoko ai ko ha me'angāue 'oku fakafou mai ai hono tāpuaki'i 'e he 'Eikí 'a 'Ene fānaú (vakai, T&F 36:2).

Ko e founḡa ni, na'e ngāue'aki ma'u pē ia 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eikí. Na'e fakanofu 'e 'Ātama hono hako tangata anga-tonú 'aki ha'ane hilifaki hono ongo nimá (vakai, T&F 107:40–50). Ko e taimi ne tāpuaki'i ai 'e Sēkope 'a 'Ifalemi mo Manasé, na'e hilifaki hono ongo nimá ki hona 'ulú (vakai, Sēnesi 48:14–19). Na'e hanga 'e 'Alamá 'o "fakanofu ha kau taula'eiki mo ha kaumātu'a 'i he hilifaki hono nimá, 'o fakatau ki he founḡa 'o e 'Otuá" ('Alamá 6:1). Na'e foaki 'e he 'Aposetolo ko Pitá mo Sione 'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'aki 'ena hilifaki hona nimá (vakai, Ngāue 8:14–17). 'I he kuonga fakakōsipeli ni, ne foaki ai 'e Sione Papitaiso 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'aki 'a e hilifaki 'o e nimá (vakai, Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:68–69).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Nōmipa 27:18–23; Ngāue 19:1–6; 1 Timote 4:14; T&F 33:15; 35:6

Vakai foki, Laumālie Mā'oni'oni; Lakanga Fakataula'eiki

Hilifakinima (*Vakai*, Laumālie Mā'oni'oni; Hilifaki 'o e Nimá)

Hingá

Na'e tu'utu'uni 'e he 'Otuá he Ngoue ko 'Īteni, "'E ngofua 'a ho'o kai fa'iteliha mei he 'akau kotoa pē 'o e ngoué, ka ko e 'akau 'o e 'ilo 'o e lelei mo e koví, 'e 'ikai te ke kai mei ai, ka 'oku ngofua ke ke fili pē ma'au, he 'oku fakangofua ia kiate koe; kae manatu, 'oku fakatapu ia, he ko e 'aho te ke kai aí ko e mo'oni te ke mate" (Mōsesa 3:16–17). Pea koe'uhí ne maumau'i 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e fekau ko 'eni 'o na kai 'a e

Hingá

fua 'o e 'akau 'o e 'ilo 'o e lelei mo e kovi, na'e kapusi ai kinaua mei he 'ao 'o e 'Eikí (vakai, T&F 29:40–41). Ko hono 'ai 'e tahá, na'á na mate fakalaumālie. Na'á na toe hoko foki ai 'o matelie—'o mo'ulaloa ki he mate fakaesinó. 'Oku ui 'a e mate fakalaumālie mo fakaesino ko 'ení ko e Hingá.

Ko Hotau Tu'unga Hingá

'I he'etau hoko ko e hako 'o 'Ātama mo 'Iví, 'oku tau ma'u ai ha tu'unga hinga he lolotonga 'etau 'i he mo'ui fakamatelié (vakai, 'Alamā 42:5–9, 14). 'Oku fakamavahe'i kitautolu mei he 'ao 'o e 'Eikí pea 'oku tau mo'ulaloa ai ki he mate fakaesinó. 'Oku toe tuku foki kitautolu ki ha tu'unga fehanga'angai, 'a ia 'oku sivi'i ai kitautolu 'e he ngaahi faingata'a 'o e mo'uí mo e ngaahi fakatauele 'a e filí (vakai, 2 Nifai 2:11–14; T&F 29:39; Mōsese 6:48–49).

'I he tu'unga hingá ni, 'oku hoko ai ha fefūsiaki 'i loto 'iate kitautolu. Ko e fānau fakalaumālie kitautolu 'a e 'Otuá, ka te tau lava 'o hoko ko ha kakai 'oku "kau 'i he anga 'a e 'Otuá" (2 Pita 1:4). Neongo ia, "'oku mau ta'e fe'unga 'i he ['ao 'o e 'Otuá]; ko e me'a 'i he hingá, kuo kovi ma'u ai pē 'a homau ngaahi 'ulungāangá" ('Eta 3:2). 'Oku fie ma'u ke tau fāifeinga ta'e tuku ke ikuna'i 'a e ngaahi holi mo e ngaahi faka'amu ta'e mā'oni'oni.

Ne toe fakaongo mai 'e he Tu'i ko Penisimaní e ngaahi lea 'a ha 'āngelo 'o ne pehē, "Ko e tangata fakaekakanó ko e fili ia ki he 'Otuá, pea kuó ne pehē ai pē talu 'a e hinga 'a 'Ātamá." Na'e fakatokanga ai 'a e Tu'i ko Penisimaní, 'e hoko 'a e taha kotoa ko ha fili ki he 'Otuá 'i he tu'unga fakakakano, pe hinga ko 'ení, 'o ta'e ngata, "'o kapau 'e 'ikai te ne talangofua ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea li'aki 'a e tangata fakaekakanó kae hoko ko ha tokotaha mā'oni'oni 'i he Fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eikí, pea hoko 'o anga tatau mo ha tamasi'i si'i, pea talangofua mo angamalū mo angavaivai, mo anga fa'a kātaki, pea fonu 'i he 'ofa, pea loto fiemālie ke fakavaivai 'i he me'a kotoa pē 'oku 'afio'í 'e he 'Eikí 'oku lelei

ke fai kiate iá, ‘o hangē ‘oku fakavaivai ‘e ha tamasi‘i si‘i ki he‘ene tamaí” (Mōsaia 3:19).

Ngaahi Lelei ‘o e Hingá

Ko e Hingá ko ha konga mahu‘inga ia ‘o e palani ‘o e fakamo‘ui ‘a e Tamai Hēvaní (vakai, 2 Nīfai 2:15–16; 9:6). ‘Oku tafa‘aki ia ‘e ua—ne tō ia mei ha tu‘unga ma‘olunga, ka na‘á ne kamata e tu‘unga fakalalakaka ki mu‘a ‘a e tangatá. Makehe mei he‘ene fakahoko mai ‘a e mate fakaesinó mo e mate fakalaumālié, na‘á ne toe ‘omi kiate kitautolu ha fai-ngamālie ke fanau‘i ki māmani pea tau ako mo fakalalakaka ai. Ka tau ka ngāue‘aki ‘etau tau‘atāina ke filí ‘i he mā‘oni‘oni mo fakatomala fakamātoato ‘i he taimi ‘oku tau faiangahala aí, te tau lava ‘o omi kia Kalaisi, mo teuteu ke ma‘u ‘ene me‘a-‘ofa ‘o e mo‘ui ta‘engatá, tu‘unga He‘ene Fakalelei. Na‘e ako‘i ‘e he palōfita ko Lihái:

“Ka ne ‘ikai talangata‘a ‘a ‘Ātama, pehē kuo ‘ikai te ne hinga, ka kuó ne nofo ‘i he ngoue ‘o ‘Ītení. Pea kuo pau kuo tolonga ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘a ia kuo fakatupu ‘i he anga pē ko ia na‘a nau ‘i ai ‘i he hili honau fakatupú; pea kuo pau kuo nau tolonga ma‘u ai pē, ta‘e ‘i ai ha ngata‘anga.

“Pea kuo ‘ikai ma‘u ‘e [‘Ātama mo ‘Ivi] ha fānau; ko ia, kuó na nofo ‘i ha anga ta‘e halaia, ‘o ‘ikai ma‘u ha fiefia, he na‘e ‘ikai te na ‘ilo‘i ha mamahi; ‘o ‘ikai fai ha lelei, he na‘e ‘ikai te na ‘ilo‘i ha angahala.

“Kae vakai, kuo fai ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘i he poto ‘o ia ‘okú ne ‘afio‘i ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē.

“Na‘e hinga ‘a ‘Ātamá koe‘uhí ke ‘i ai ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá; pea ‘oku ‘i ai ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá, koe‘uhí ke nau ma‘u ‘a e fiefiá.

“Pea ‘e hā‘ele mai ‘a e Mīsaia ‘o ka kakato ‘a e kuongá, koe‘uhí ke ne huhu‘i ‘a e fānau ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá mei he hingá” (2 Nīfai 2:22–26; vakai foki, veesi 19–21, 27).

Pea na‘e fakahā ‘e ‘Ātama mo ‘Ivi ‘ena hounga‘ia ‘i he ngaahi tāpuaki ne hoko tu‘unga ‘i he Hingá:

Hingá

“Na’e fakamālō’ia ‘e ‘Ātama ‘a e ‘Otuá, pea na’e fakafonu ia, ‘o ne kamata ke kikite ‘o kau ki he ngaahi fāmili kotoa pē ‘o e māmaní, ‘o ne pehē: Ke monū’ia ā ‘a e huafa ‘o e ‘Otuá, he ko e me’a ‘i he’eku faiangahalá, kuo faka’ā ai ‘a hoku matá, pea te u ma’u ‘a e fiefia ‘i he mo’uí ni, pea te u toe mamata ‘i he kakanó ki he ‘Otuá.

“Pea na’e fanongo ‘a ‘Ivi, ko hono malí, ki he ngaahi me’á ni kotoa pē, ‘o ne fiefia ‘o pehē: Ka ne ta’e ‘oua ‘eta maumau fonó, pehē, ‘e ‘ikai ai pē te ta ma’u ha hako, pea ‘ikai foki ‘ilo’i ‘a e lelei mo e koví, mo e fiefia ‘o hota huhu’í, pea mo e mo’ui ta’engata ‘a ia ‘oku foaki ‘e he ‘Otuá ki he kau talangofuá kotoa pē” (Mōsese 5:10–11).

Huhu’i mei he Hingá

Koe’uhí ko hotau natula tō ki lalo mo fakakakanó, pea mo ‘etau ngaahi angahala fakatāutahá, ko hotau ‘amanaki-‘angá pē ‘a Sisū Kalaisi mo e palani ‘o e huhu’í.

Tu’unga ‘i he Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí, ‘e huhu’i ai ‘a e taha kotoa pē mei he ngaahi nunu’a ‘o e Hingá. Te tau toe tu’u pea ‘e ‘omi kitautolu ki he ‘ao ‘o e ‘Eikí ke fakamāu’i (vakai, 2 Nifai 2:5–10; ‘Alamā 11:42–45; Hilamani 14:15–17).

Makehe mei hono huhu’i kitautolu mei he ngaahi nunu’a fakalūkufua ‘o e Hingá, ‘e toe lava ‘e he Fakamo’uí ‘o huhu’i kitautolu mei he’etau ngaahi angahalá. ‘I hotau tu’unga hingá, ‘oku tau faiangahala mo fakamama’o ai mei he ‘Eikí, pea to’o mai ai kiate kitautolu ‘a e mate fakalaumālié. Hangē ko e lea ‘a e ‘Aposetolo ko Paulá, “He kuo faiangahala kotoa pē, pea tōmui ‘i he fakamālō mei he ‘Otuá” (Loma 3:23). Kapau te tau nofo ai pē ‘i he’etau ngaahi angahalá, he ‘ikai ke tau lava ‘o nofo ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, “he ‘oku ‘ikai ke lava ‘o nofo ai ha me’a ta’e ma’a” (Mōsese 6:57). Fakafeta’i, kuo hanga ‘e he Fakalelei ‘o “fakahoko ai ‘a e founga ‘o e fakatomalá” (Hilamani 14:18), ‘o fakafaingamālie’i ai ke tau ma’u ha fakamolemole ‘o ‘etau ngaahi angahalá pea nofo ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘o ta’e ngata. Na’e ako’i ‘e ‘Alamā, “Na’e tuku ki he tangatá ha kuonga ke ne faingamālie ke fakatomala ai; ko ia,

na'e hoko ai 'a e mo'uí ni ko ha tu'unga 'ahi'ahi'anga; ko ha kuonga ke teuteu ai ke fe'iloaki mo e 'Otuá; ko ha kuonga ke teuteu ki he tu'unga ta'engata, 'a ia kuó ma lau ki aí, 'a ia 'e hoko 'i he hili 'a e toetu'u 'o e maté" ('Alamā 12:24).

Hounga'ia 'i he Feilaulau Fakalelei 'a e Fakamo'uí

He 'ikai ke tau fu'u fie ma'u mo'oni 'a e fakamo'ui ta'engata kae 'oua kuo tau fakatokanga'i 'a 'etau fie ma'u 'o e Fakamo'uí, 'o tatau tofu pē ia mo e 'ikai ke tau fu'u fie ma'u 'a e me'akaí kae 'oua kuo tau fiekaí. 'Oku hoko hono fakatokanga'i ko 'ení 'i he taimi 'oku fakautuutu ai 'ene mahino kiate kitautolu 'a e Hingá. Hangē ko hono ako'i 'e he palōfita ko Līhaí, "Ko e anga 'o e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē, kuo nau mole mo tō ki lalo, pea te nau pehē ai pē 'o ta'engata 'o kapau 'e 'ikai te nau falala ki he Huhu'i ko iá" (1 Nīfai 10:6).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sēnesi 3; Molomona 9:12–14; Mōsese 4

Vakai foki, Tau'atāina ke filí; Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; 'Uluaki Angahalá; Palani 'o e Fakamo'uí; Angahalá

Homosekisuálé (Vakai, Anga-ma'á)

Houalotu Sākalamēnití (Vakai, Sāpaté; Sākalamēnití; Feilaulau)

Hounga'ia

Kuo tala'ofa 'a e 'Eikí, "Ko ia ia 'e tali 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he loto fakafeta'i, 'e fakanaunau'ia'i ia" (T&F 78:19). Ko e fakahounga'i ko ha loto 'oku langaki mo'ui mo fungani. Mahalo te ke lava ke pehē mei he me'a kuó ke fouá 'okú ke fiefia ange 'i he taimi 'okú ke loto hounga'ia aí. He 'ikai te ke lava koe 'o loto ta'e fiemālie, fakafisifisi, pe loto ta'e 'ofa 'i he taimi 'okú ke loto hounga'ia aí.

Fakafeta'i 'i he ngaahi tāpuaki faka'ofa'ofa 'okú ke ma'ú. Fakafeta'i 'i he ngaahi faingamālie kāfakafa 'okú ke ma'ú.

Fakafeta'i 'i ho'o ongo mātu'á. 'Ai ke na 'ilo ho'o hounga'ía. Fakamālō ki ho ngaahi kaungā-me'á mo ho'o kau faiakó. Fakahaa'i ho'o hounga'ía ki he taha kotoa pē 'okú ne fai atu ha ngāue lelei pe tokoni atu 'i ha fa'ahinga founga.

Fakafeta'i ki ho'o Tamai Hēvani 'i He'ene ngaahi lelei kuo fai ma'aú. Te ke lava pē 'o fakahaa'i ho'o hounga'ía ki he 'Otuá 'aki ha'o fakamo'oni'i e kau mai Hono to'ukupú he me'a kotoa pē, 'o fakafeta'i kiate Ia 'i he me'a kotoa pē kuó Ne foaki atu ma'aú, 'o tauhi 'Ene ngaahi fekaú, mo tokoni ki he ní'ihí kehé. Fakafeta'i kiate Ia koe'uhí ko Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sīsū Kalaisí. Fai ha'o fakamālō ki he sīpinga ma'ongo'onga 'a e Fakamo'uí, ki He'ene ngaahi akonakí, ki he mafao mai Hono to'ukupú ke hiki hake mo tokoní, pea ki He'ene Fakalelei ta'engatá.

Fakafeta'i ki he 'Eikí 'i Hono Siasi kuo fakafoki maí. Fakafeta'i kiate Ia 'i he me'a kotoa 'okú ne 'omi kiate koé. Fakafeta'i kiate Ia 'i ho ngaahi kaume'á mo ho fāmílí. Tuku ke 'i ai ha loto fakafeta'i ke ne tataki mo tāpuekina koe 'i ho ngaahi 'ahó mo e po'ulí. Feinga ke ke hounga'ia. Te ke fakatokanga'i 'okú ne 'omi ha ngaahi ola faka'ofa'ofa.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Saame 100:3–4; Luke 17:11–19; Mōsaia 2:19–22; 'Alamā 34:38; T&F 59:7

Inu Vela (Vakai, Lea 'o e Potó)

Kāmení (Vakai, Temipalé)

Kapekapé (Vakai, Lea Ta'e Fe'ungá)

Kau Palōfitá

'I he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku tau monū'ia ke tataki kitautolu 'e ha kau palōfita mo'ui—ko ha kau tangata 'oku tataki fakalaumālie mo uiui'i ke nau lea 'o fakafofonga'i 'a e 'Eikí, hangē ko Mōsesé, 'Ísaia, Pita, Paula,

Nifai, Molomona, mo ha kau palōfita kehe 'o e folofolá. 'Oku tau pou pou'i 'a e Palesiteni 'o e Siasí ko hotau palōfita, tangata kikite, tangata ma'u fakahā—ko e tangata pē ia 'e taha he māmaní 'okú ne ma'u 'a e fakahā ki hono tataki 'o e Siasí fakakātoa. 'Oku tau toe pou pou'i foki mo e ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahā.

'Oku fakamo'oni'i 'e he kau palōfita 'o e 'aho ní 'a Sīsū Kalaisi mo ako'i 'Ene ongoongolelei 'o hangē ko e kau palōfita 'o e kuonga mu'á. 'Oku nau faka'ilo mai 'a e finangalo mo e 'ulungāanga totonu 'o e 'Otuá. 'Oku nau lea fakahangatonu mo mahino, 'o fakahalaki 'a e angahalá mo fakatokanga ki hono ngaahi nunu'á. 'I he taimi 'e ni'ihi, 'e ue'i fakalaumalie ai kinautolu ke nau kikite'i 'a e ngaahi me'a 'e hoko he kaha'ú ke 'aonga kiate kitautolú.

Te ke lava 'o falala ma'u pē ki he kau palōfita mo'uí. 'Oku fakafōtunga mai he'enu ngaahi akonakí 'a e finangalo 'o e 'Eikí, 'a ia na'á Ne folofola: "Ko au ko e 'Eikí, 'ilonga 'a e me'a kuó u lea'akí, kuó u lea 'aki ia, pea 'oku 'ikai te u tuli tonuhia; pea neongo pē 'e mole atu 'a e ngaahi langí mo e māmaní, ka 'e 'ikai mole atu 'a 'eku leá, ka 'e fakamo'oni'i hono kotoa, neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú, pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē" (T&F 1:38).

Ko ho'o malu lelei tahá 'e ma'u ia 'i ho'o muimui pau ki he folofola 'a e 'Eikí 'oku fai mai 'i He'ene kau palōfitá, kae tautautefito ki he Palesiteni lolotonga 'o e Siasí. 'Oku fakatokanga 'a e 'Eikí ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau tokanga ki he ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí kuo pau ke nau tō (vakai, T&F 1:14–16). 'Okú Ne tala'ofa ha ngaahi tāpuaki ma'ongonga kiate kinautolu 'oku muimui ki he Palesiteni 'o e Siasí:

"Ke ke tokanga ki he'ene ngaahi lea kotoa pē mo e ngaahi fekau te ne fai kiate koé, 'o ka ne ka ma'u ia pea 'a'eva 'i he mā'oni'oni kakato 'i hoku 'aó;

"Ke mou tali 'ene leá 'o hangē ko e lea ia mei hoku ngutu 'o'okú, 'i he kātaki mo e tui kotoa pē.

Kau Palesitenisī ‘Uluakí

“Koe’uhí ‘i ho’omou fai ‘a e ngaahi me’á ni, ‘e ‘ikai ikuna ‘a kimoutolu ‘e he ngaahi matapā ‘o helí; ‘io, pea ‘e fakamovevetea atu ‘e he ‘Eikí ko e ‘Otuá ‘a e ngaahi mālohi ‘o e fakapo’ulí ki mu’a ‘iate kimoutolu, pea pule ke ngalulululu ‘a e ngaahi langí koe’uhí ko ho’omou leleí, pea mo e lāngilangi ‘o hono huafá” (T&F 21:4–6).

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: 2 Fakamatala Me’a Hokohoko 20:20; ‘Āmosi 3:7; ‘Efesō 2:19–20; 1 Nīfai 22:1–2; Mōsaia 13:33–35; T&F 107:91–92; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:6

Kau Palesitenisī ‘Uluakí (*Vakai, Pule’i ‘o e Siasí; Kau Palōfitá*)

Kau Taki Mā’olungá (*Vakai, Pule’i ‘o e Siasí*)

Kaumātu’a (*Vakai, Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisētekí; Lakanga Fakataula’eiki*)

Kikité (*Vakai, Fakahaá; Ngaahi Me’a-foaki Fakalaumālié*)

Ko Hono Ako’i ‘o e Ongongoleléi

Kuo ‘osi fakahā ‘e he ‘Eikí: “‘Oku ou fai kiate kimoutolu ‘a e fekau ke mou feako’i ‘aki ‘iate kimoutolu ‘a e akonaki ‘o e pule’angá. Ke mou ako’i faivelenga pea ‘e ‘iate kimoutolu ‘a ‘eku ‘ofá, koe’uhí ke akonekina ‘a kimoutolu ‘o kakato ange ‘i he ngaahi tefito’i me’a, ‘i he ngaahi tefito’i mo’oní, ‘i he akonakí, ‘i he fono ‘o e ongoongoleléi, ‘i he ngaahi me’a kotoa pē ‘oku kau ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá ‘a ia ‘oku ‘aonga ke mahino kiate kimoutolú” (T&F 88:77–78).

‘I hono ‘omi ‘o e fekaú ni, ‘oku ‘omi ai ‘e he ‘Eikí ha fatongia toputapu kiate kitautolu. ‘Okú Ne toe taki foki kitautolu ki ha ngaahi faingamālie ta’e fakangatangata mo ha ngāue mahu’inga mālie. ‘Oku si’isi’i ha ngaahi me’a ‘e lava ke fakafehoanaki mo e fiefia ‘o e tokoni’i ha ní’ihi kehe ke nau ‘ilo mo mo’ui ‘aki ‘a e ongoongoleléi.

Ko e fekau ko 'eni ke faiakó 'oku kaunga ia kiate koe, pea a'u ai pē kapau 'oku 'ikai ke 'i ai hao uiui'i ke ke hoko ko ha faiako. 'Okú ke ma'u ha ngaahi faingamālie faiako 'i ho tu'unga ko e mēmipa 'o e fāmilí, 'i ho'o hoko ko e faiako faka-apí pe faiako 'a'ahí, pea ná'a mo ho kaungā ngāue, kaungā-apí, pea mo e kaungāme'á. 'I he taimi 'e ní'ihi te ke faiako ai 'i he ngaahi lea ne ke teuteu ke lea'akí. 'I he taimi 'e ní'ihi te ke lava 'o lau ko hao monū ke ke ngāue 'aonga 'aki ha ngaahi mōmēniti nounou ná'e 'ikai palani, 'o ke lava ai ke vahevahe 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei. Ko e lahi tahá 'okú ke faiako 'aki ai ho'o sīpingá.

Faiako Hangē ko e Faiako 'a e Fakamo'uí

'I ho'o feinga ke ako'i 'a e ongoongolelei, hanga kia Sīsū Kalaisi ko ho fá'ifa'itaki'angá. Ako 'a e ngaahi fakamatala 'o 'Ene ngāue fakafaifekau 'i he mo'ui ní, pea kumi mo ha ngaahi founa ke faiako ai 'o hangē ko 'Ene faiakó. Ná'á Ne fakahaa'i ha 'ofa mo'oni mo ha tokanga kiate kinautolu ná'á Ne tokanga'i. Ná'á Ne fakamālohia fakafo'ituitui 'a e kakaí, 'o ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'i ha founa 'e tokoni'i ai kinautolu mo 'enau ngaahi fiema'u makehé. Ná'á Ne fakaake 'iate kinautolu ha holi ke mahino mo mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei. 'I he taimi 'e ní'ihi ná'á Ne fai ai ha ngaahi fehu'i te ne tokoni'i kinautolu ke nau faka'oaonga'i 'a e me'a kuo nau 'iló. Ná'á Ne ako'i 'a e ngaahi mo'oni fakahaofi 'o e ongoongolelei, tokoni'i hono kau fanongó ke mahino 'a e me'a 'oku fie ma'u ke nau 'ilo, mo fakahoko, pea mo maau ke nau ma'u ai 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engatá.

'I ho'o muimui 'i he fá'ifa'itaki'anga 'a e Fakamo'uí, 'e tanumaki ai 'e ho'o faiakó mo hiki hake ha ní'ihi, langaki 'enau tuí, mo 'oange ha loto lahi ke nau fetaulaki mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. Te ne poupou'i kinautolu ke nau sí'aki 'a e angahalá pea talangofua ki he ngaahi fekaú. 'E tokoni ia ke nau omi kia Kalaisi mo nofo 'i He'ene 'ofá.

Faiako 'i he Laumālié

Na'e folofola 'a e 'Eikí, "'E foaki 'a e Laumālié kiate kimoutolu 'i he lotu 'o e tuí; pea kapau 'e 'ikai te mou ma'u 'a e Laumālié, 'oua te mou faiako" (T&F 42:14). Ko e Laumālié, pe ko e Laumālie Mā'oni'oni, ko ha taha ia 'o e Tolu'i 'Otuá. Ko ha taumu'a 'e taha 'o e Laumālié ke "fakahā kiate kimoutolu 'a hono mo'oni . . . 'o e me'a kotoa pē" (Molonai 10:4-5). 'E toki lava pē 'i he mālohi 'o e Laumālié ke ako'i 'a e ongoongolelei mo langaki pea mo tataki fakalaumālie.

Ko ho faingamālie 'i ho'o hoko ko e faiako 'o e ongoongolelei ke ke hoko ko ha me'angāue 'e lava ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o faiako, fakamo'oni, fakafiemālie'i, pea mo ue'i fakalaumālie. Hangē ko e me'a ne ako'i 'e he palōfita ko Nifai, "Ka lea ha tangata 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'e fakahū ia 'e he 'ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni ki he loto 'o e fānau 'a e tangatá" (2 Nifai 33:1).

Kapau 'okú ke mateuteu fakalaumālie, 'e tokoni'i koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke ke 'ilo 'a e me'a ke ke lea'aki 'i ho'o faiakó. Te ke lava 'o teuteu'i koe 'aki ha'o fa'a lotu, ako e folofolá, mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei, pea mo loto fakatōkilalo.

Ngaahi Founa 'o e Faiakó

'E ola lelei taha ho'o faiakó 'i he taimi te ke ngāue'aki ai ha ngaahi founa kehekehe 'oku tāú. Hangē ko 'ení, te ke lava 'o fai ha ngaahi talanoa mo fakamatala ha ngaahi sī-pinga ke puke 'aki e tokanga 'a e kakaí pea mo fakahaa'i e founa faka'aonga'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'i he mo'ui faka'ahó. Te ke lava 'o ngāue'aki ha ngaahi fakatātā mo ha ngaahi me'a ke ne fakamālohia e mahino 'a e kakaí ki he fakamatala fakafolofolá mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Te ke lava 'i he mūsiká, mo kinautolu 'okú ke ako'i, ke fakaafe'i 'a e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea mo fakahaa'i 'a e ngaahi ongo 'e ala faingata'a ke fakahaa'i 'i ha toe ngaahi founa kehe. Te ke lava ke fai ha ngaahi fehu'i te ne pouaki ha ngaahi ako mo ha fealēlea'aki

lelei pea fakaiku ki hano vahevahe lelei 'o e ngaahi me'a 'oku hoko fakafo'ituituí. Te ke lava 'i ha fanga ki'i 'ekitiviti fai-ngofua ke tokoni'i 'a e kau akó ke nau ma'u 'enau tokangá.

Ka ke fakakaukau'i ke ngāue'aki ha founa fakafaiako pau, fehu'i pē kiate koe 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení: 'E fakaafe'i nai 'e he founa ko 'ení 'a e ivi 'o e Laumālié? 'Oku fenāpasi nai mo e toputapu 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ou ako'í? Te ne langaki nai mo fakamālohia kinautolu 'oku ou ako'í?

Manatu'i, 'i ho'o hoko ko e faiako 'o e ongoongolelei, 'okú ke fakafofonga'i ai 'a e 'Eiki. Fakapapau'i ko e me'a kotoa pē 'okú ke fai mo lea 'aki 'oku molumalu mo fenāpasi mo Hono finangaló.

Koe'uhí ke ke ma'u ha ngaahi fokotu'u lahi ange ki hono ako'í 'o e ongoongolelei, te ke lava 'o vakai ki he 'Oku 'Ikai ha Ui 'e Mahu'inga Ange 'i he Faiakó (36123.900); ki he Tohi Fakahinohino ki he Faiakó (34595.900); mo e "Ako'í 'o e Ongoongolelei mo e Tu'unga Fakatakimu'á," vahe 16 'o e Tohi Tu'utu'uni 'o e Siasí, Tohi Fika 2: Kau Taki 'o e Lakanga Fakataula'eikí mo e Houalotú (35903.900).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mōsaia 18:19; 'Alamā 1:26; 17:2-3; 31:5; T&F 11:21

Kofí (*Vakai*, Lea 'o e Potó)

Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

(*Vakai*, Pule'i 'o e Siasí)

Kōlomú (*Vakai*, Lakanga Fakataula'eikí)

Kolosí

'Oku faka'aonga'i 'a e kolosí 'i ha ngaahi siasi fakakalisitiane lahi ko ha faka'ilonga ia 'o e pekia 'a e Fakamo'uí mo 'Ene Toetu'ú pea ko ha faka'ilonga mo'oni tokua ia 'o e tuí. 'I he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku tau faka-

manatu mo faka'apa'apa'i 'e kitautolu foki 'a e faingata'a'ia 'a e Fakamo'uí. Ka koe'uhí 'oku mo'ui 'a e Fakamo'uí, 'oku 'ikai ai ke tau ngāue'aki 'a e fakataipe 'o 'Ene pekiá ko ha faka'ilonga ia 'o 'etau tuí.

Kuo pau ke hoko ho'o mo'uí ko e fakafōtunga ia 'o ho'o tuí. Manatu'i ko e taimi ne ke papitaiso mo hilifaki nima aí, na'á ke fuakava ke to'o kiате koe 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí. Ko e taimi 'e vakai atu ai ho ngaahi kaungā-me'á, 'oku totonu ke nau lava 'o ongo'i ho'o 'ofa ki he Fakamo'uí mo 'Ene ngāué.

Ko e kāingalotu pē 'o e Siasí 'oku nau tui 'a e faka'ilonga 'o e kolosí ko e kau faifekau fakakautau 'o e Siasí, 'a ia 'oku nau pine'i ia ki honau teunga fakakautau ke fakamahino ko ha kau faifekau fakakautau Kalisitiane kinautolu.

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; Sīsū Kalaisi; Toetu'ú

Konisēnisi

'Oku fanau'i 'a e kakai kotoa pē mo e ivi ke nau malava 'o fakafaikehekehe'i 'a e totonú mo e halá. Ko e ivi ko 'ení, 'oku ui ko e konisēnisi, ko e fakafōtunga ia 'o e Maama 'a Kalaisí (vakai, Molonai 7:15–19).

Ko ho konisēnisi ko ha malu'i ia ke tokoni'i koe ke ke fakamama'o mei he ngaahi tūkunga 'oku fakatu'utāmaki fakalaumālié. Ko e taimi 'okú ke talangofua ai ki he ngaahi fekaú mo fakahoko e ngaahi fili mā'oni'oní, 'okú ke ma'u ha konisēnisi nonga.

Ko e taimi 'okú ke faiangahala aí, 'okú ke ongo'i mamahi mo halaia, 'o tatau tofu pē mo ho'o ongo'i 'a e mamahi fakesinó 'i he taimi 'okú ke lavea aí. Ko e tali fakaenatula ia ho konisēnisi ki he faiangahalá, pea te ne ala taki koe ke ke fakatomala.

'Oku hanga 'e he fakatomalá mo e fakamolemolé 'o fakafoki mai 'a e nonga ho konisēnisi. 'I he tafa'aki 'e tahá, kapau he 'ikai te ke fakaongoongo ki ho konisēnisi mo 'ikai ke ke fakatomala, 'e useia ho konisēnisi 'o hangē na'e "hunuhunu honau 'atamá 'aki 'a e ukamea velá" (1 Tímote 4:2).

Feinga ke ke muimui ki ho konisēnisí. Ko ha konga mahu'inga 'eni hono faka'aonga'i ho'o tau'atāina ke filí. Ko e lahi ange ho'o muimui ki ho konisēnisí, ko 'ene faka'au ange ia ke mālohí. Ko e konisēnisi ongongofuá ko ha faka'ilonga ia 'o ha Laumālie 'oku mo'ui lelei.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mōsaia 4:1–3; T&F 84:45–47

Vakai foki, Tau'atāina ke Filí; Maama 'a Kalaisí; Talangofuá; Fakatauelé

Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí

“‘Oku ‘i ai ‘i he siasí, ‘a e ongo lakanga taula'eiki ‘e ua, ‘a ia ko e lakanga taula'eiki faka-Melekisēteki mo e lakanga taula'eiki faka-‘Elone” (T&F 107:1). Ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, ‘oku ‘i he “lakanga taula'eiki toputapu ‘i he Lakanga ‘o e ‘Alo ‘o e ‘Otuá” (T&F 107:3), ko e lahi ia ‘i he ongo lakangá ni. ‘Okú ne “ma’u ‘a e ngaahi kī ‘o e ngaahi tāpuaki fakalaumālie kotoa pē ‘o e siasí” (T&F 107:8). ‘Oku fakatauhingoa ia ki ha taula'eiki lahi ma'ongo'onga na'e mo'ui ‘i he lolotonga ‘o e kuonga ‘o e palōfita ko ‘Ēpalahamé (vakai, T&F 107:2–4; vakai foki, ‘Alamā 13:14–19).

I he mafai ‘o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, ‘oku fakahinohino mo tataki ai ‘e he kau taki faka-Siasí ‘a e Siasí ‘i hono malanga ‘i ‘o e ongoongoleléi ‘i māmani kotoa. I he ngaahi ouau ‘o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, ‘oku fakahaa ‘i ai ‘a e “mālohi ‘o e anga faka'otuá” (T&F 84:20).

Na'e foaki ‘a e lakanga fakataula'eiki ma'olunga ange ko 'ení kia 'Ātama pea kuo 'i māmani ai ia 'i he fa'ahinga taimi ne fakahā ai 'e he 'Eikí 'Ene ongoongoleléi. Na'e 'ave ia mei māmani 'i he lolotonga 'o e Hē Lahi Mei he Mo'oní, ka ne toe fakafoki mai ia 'i Mē 'o e 1829, 'i he taimi ne foaki ai 'e he Kau 'Aposetoló, 'e Pita, Sēmesi, pea mo Sione kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautelé.

Ko e ngaahi tu'unga 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí ko e 'Aposetolo, Fitungofulu, pēteliake, taula'eiki lahi, pea mo e kaumātu'a. Ko e Palesiteni 'o e Lakanga

Fakataula'eiki Mā'olungá ko e Palesiteni 'o e Siasí (vakai, T&F 107:64–66).

Kuo pau ke hoko 'a e hou'eiki tangata 'o e Siasí ko ha kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki mo'ui taau ka nau lava 'o ma'u honau 'enitaumeni he temipalé mo fakama'u ki honau ngaahi fāmílí ki 'itāniti. 'Oku nau ma'u 'a e mafai ke faingāue ki he mahakí mo fakahoko ha ngaahi tāpuaki makehe ki he kau mēmipa 'o e fāmílí mo e kakai kehé. Ka fakamafai 'i 'e he kau taki lakanga fakataula'eiki 'oku pulé, te nau lava leva ke foaki 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni mo fakanofa ha hou'eiki tangata kehe 'oku mo'ui taau ki ha ngaahi tu'unga 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki.

Ko e taimi 'oku ma'u ai 'e ha tangata 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki, 'okú ne kau leva 'i he fuakava mo e fakapapau 'o e lakanga fakataula'eiki. 'Oku fuakava ia ke faivelenga, fakahoko totonu hono uiui'i, "tokanga lahi ki he ngaahi folofola 'o e mo'ui ta'engata," pea mo "mo'ui 'i he folofola kotoa pē 'oku 'alu atu mei he fofonga 'o e 'Otuá." Ko kinautolu 'oku nau tauhi 'a e fuakava ko 'eni 'e fakamā'oni'oni'i kinautolu 'e he Laumālié pea te nau ma'u 'a e "me'a kotoa pē 'oku ma'u [e he] Tama'i" (Vakai, T&F 84:33–44.)

Vakai foki, Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné; Lakanga Fakataula'eiki

Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné

'I hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na'á ne 'ilo ai ha fakamatala ki he papitaiso ke ma'u e fakamolemole 'o e ngaahi angahalá. 'I he 'aho 15 'o Mē 1829, na'á ne 'alu ai mo 'ene sikalaibe ko 'Ōliva Kautelé ki he vaotaá ke fehu'i ki he 'Eiki 'o fekau'aki mo e papitaiso. 'I he'ena lotú, "na'e hifo ha talafekau mei he langí 'i ha 'ao 'o e maama." Ko e talafekau ko 'eni ko Sione Papitaiso, 'a e palōfita na'á ne papitaiso 'a Sisū Kalaisi 'i ha ngaahi senituli ki mu'a angé. Na'e hanga 'e Sione Papitaiso kuo toe tu'ú, 'o hilifaki hono ongo nimá ki he 'ulu 'o Siosefa mo 'Ōliva' pea

foaki kiate kinaua 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, 'a ia na'e 'ave mei he māmaní lolotonga 'a e Hē Faka'aufuli mei he Mo'oní. Pea 'i he mafai ko 'ení, na'e lava ai 'a Siosefa mo 'Ōliva ke na fepapitaiso'aki kinaua. (Vakai, Siosefa Sāmita 2:68–72.)

'I he Siasí he 'ahó ni, 'oku lava ke ma'u 'e he hou'eiki tangata mo'ui tāu 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, 'o kamata mei he ta'u 12. 'Oku nau ma'u ha ngaahi faingamālie lahi ke nau kau ai hono fakahoko 'o e ngaahi ouau toputapu 'o e lakanga fakataula'eiki pea mo fakahoko ha ngāue tokoni. 'I he'enau fakahoko ko ia honau ngaahi uiui'í 'i he mo'ui tāu, 'oku nau ngāue ai 'i he huafa 'o e 'Eiki ke tokoni'í 'a e ni'ihí kehé ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelé.

Ko e ngaahi lakanga 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné ko e pīsope, taula'eiki, akonaki mo e tikoní. 'Oku tufa 'e he kau tikoní 'a e sākalamēnití, 'i hono fakamafai'í ia 'e he lakanga taula'eiki pulé ('a ia ko e pīsopé pe palesiteni fakakoló). 'Oku nau tokoni ki he pīsopé pe palesiteni fakakoló 'i hono tokanga'i e kāingalotu 'o e Siasí, 'aki hano fai ha ngāue tokoni pea mo tokoni 'i he ngaahi tafa'aki fakatu'asinó, hangē ko hono tānaki 'o e foaki 'aukaí. 'E lava ke fakahoko 'e he kau akonakí 'a e ngaahi fatongia kotoa pē 'o e tikoní, pea 'oku nau ma'u foki mo ha ngaahi faingamālie kehe ke tokoni ai. 'Oku nau teuteu'í 'a e mā mo e vai ki he sākalamēnití pea nau hoko ko ha kau faiako faka'api. 'E lava ke fakahoko 'e he kau taula'eiki 'a e ngaahi fatongia kotoa 'o e kau tikoní mo e kau akonakí. 'O ka fakamafai'í kinautolu 'e he lakanga taula'eiki pulé, 'e lava foki ke nau tāpuaki'í 'a e sākalamēnití, fai papi-taiso pea mo fakanofa ha ni'ihí kehe ki he lakanga ko e taula'eiki, akonaki pea mo e tikoní.

Ko e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné ko ha "konga ia 'o e lakanga taula'eiki lahi, pe ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki" (T&F 107:14). 'Oku fa'a ui ia ko e lakanga taula'eiki teuteu'angá. 'I he taimi 'oku ngāue ai ha taha ma'u lakanga fakataula'eiki 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, 'okú ne teuteu ai ke ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-

Melekisēteki, ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé, ngāue fakafaipekau taimi kakato, hoko ko ha husepāniti mo ha tamai 'ofa pea mo hokohoko atu he ngāue ma'á e 'Eiki 'i he toenga 'o 'ene mo'uí.

Vakai foki, Faka-Melekisēteki, Lakanga Taula'eiki

Lakanga Fakataula'eiki

Ko e lakanga fakataula'eiki ko e mālohi ta'engata mo e mafai ia 'o e 'Otuá. Na'e fakatupu mo pule'i 'e he 'Otuá 'a e langi mo māmani 'aki e lakanga fakataula'eiki. 'I he mālohi ni, na'á Ne huhu'i mo hakeaki'i ai 'Ene fānaú, mo fakahoko 'a e "mo'ui ta'e mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsesē 1:39).

Ko Hono Foaki 'o e Lakanga Fakataula'eiki Ki he Tangatá 'i Māmani

'Oku foaki 'e he 'Otuá 'a e lakanga fakataula'eiki ki he kāingalotu tangata mo'ui taau 'o e Siasí koe'uhí ke nau lava 'o ngāue 'i Hono huafá ki hono fakamo'ui 'o 'Ene fānaú. 'E lava ke fakamafai'i 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eiki ke nau malanga'i 'a e ongoongolelé, fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí, mo pule'i 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i māmani.

'E lava ke kamata e ngāue 'a e kāingalotu tangata 'o e Siasí 'i he lakanga fakataula'eiki 'i he taimi te nau a'u ai ki he ta'u 12. 'Oku kamata 'aki 'enau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, pea te nau toki ala taau ki mui ange ke foaki ange kiate kinautolu 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki. 'I ha ngaahi tu'unga kehekehe ki mui ange 'o 'enau mo'uí pea fakatatau mo 'enau teuteu'i kinautolu ke ma'u ha ngaahi fatongia kehekehe, te nau fua ai ha ngaahi tu'unga kehekehe 'i he lakanga fakataula'eiki, hangē ko e tikoni, akonaki, pe taula'eiki 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné pe ko e kaumātu'a pe taula'eiki lahi 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki. (Koe'uhí ke ma'u ha fakamatala pau fekau'aki mo e Lakanga Taula'eiki

Faka'Ēloné mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, vakai, peesi 92–93 mo e 91–92.)

Koe'uhí ke ma'u ' e ha mēmipa tangata 'o e Siasí 'a e lakanga fakataula'eikí, kuo pau ke foaki ange ia 'e ha ma'u lakanga fakataula'eiki kuo fakamafai'i 'o e Siasí mo fakanofu ia ki he tu'unga ko iá 'i he lakanga fakataula'eikí (vakai, Hepelū 5:4; T&F 42:11; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:5).

Neongo ko e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku toki foaki pē ia ki he kāingalotu tangata mo'ui taau 'o e Siasí, 'oku 'atā 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí ki he tangata, fefine, mo e fānaú kotoa. 'Oku tokoni'i kotoa kitautolu 'e he ivi 'o e tokotaha taki anga-tonu 'i he lakanga fakataula'eikí, pea 'oku tau ma'u kotoa ha faingamālie ke ma'u 'a e ngaahi ouau fakahaofi 'o e lakanga fakataula'eikí.

Ko e Lakanga Fakataula'eikí mo e Fāmilí

Ko hono faka'aonga'i mahu'inga taha 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku hoko ia 'i he fāmilí. 'Oku totonu ke feinga 'a e husepāniti mo e tamaí kotoa pē 'i he Siasí ke mo'ui taau ke ne ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisetekí. Pea 'i he hoko hono uai'í ko hono hoa ngāue tu'unga tataú, te ne taki ai 'i he mā'oni'oni mo e 'ofa, 'o ne hoko ko e taki fakalaumālie 'o e fāmilí. Te ne taki 'a e fāmilí 'i he toutou lotu, ako folofola, mo e efiafi fakafāmilí 'i 'apí. 'E ngāue mo hono uai'í ki hono ako'i 'ena fānaú mo tokoni'i ke nau teuteu ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'ui (vakai, T&F 68:25–28). Te ne fakahoko ha ngaahi tāpuaki fakataula'eiki 'o fakahinohino, fakamo'ui, mo fakanonga.

'Oku tokolahi si'a kāingalotu 'oku 'ikai ke nau ma'u ha kau ma'u lakanga taula'eiki faka-Melekisēteki anga-tonu 'i honau 'apí. Neongo ia, 'i he ngāue 'oku fai 'e he kau faiako faka'apí mo e kau taki lakanga fakataula'eikí, 'e lava ai 'a e kāingalotu kotoa pē 'o e Siasí ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'enua mo'ui.

Ngaahi Kōlomu 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Ko e kōlomu 'o e lakanga fakataula'eiki ko ha kulupu ia 'o ha hou'eiki tangata kuo fokotu'u pea 'oku nau ma'u 'a e tu'unga tatau 'i he lakanga fakataula'eiki. Ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e ngaahi kōlomú ke tokoni'i 'a e ni'ihi kehé, langa-ki 'a e uouangatahá mo e ongo'i fakatokouá, pea mo feako 'aki 'i he ngaahi tokāteline, ngaahi tefito'i mo'oní, mo e ngaahi fatongia.

'Oku 'i ai ha ngaahi kōlomu 'i he tu'unga kotoa 'o e ngaahi houalotu 'a e Siasí. 'Oku fa'u 'e he Palesiteni 'o e Siasí mo hono ongo tokoni 'a e Kōlomu 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki. 'Oku fa'u foki 'e he Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha kōlomu. 'Oku fokotu'utu'u mo e Kau Fitungofulú, kau atu ki ai 'a e Kau Taki Ma'olungá mo e Kau Taki Faka'ēliá, ki ha ngaahi kōlomu. 'Oku tokanga'i 'e he palesiteni fakasiteiki taki taha ha kōlomu 'o ha kau taula'eiki lahi, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e kau taula'eiki lahi kotoa 'i he siteiki. 'I he anga maheni, ko e uooti mo e kolo kotoa pē 'oku 'i ai ha kōlomu 'o ha kaumātu'a, kau taula'eiki, kau akonaki, mo ha kau tīkoni. 'Oku fokotu'utu'u foki mo e kau taula'eiki lahi 'i he ngaahi uōtí, 'o nau ngāue 'i he ngaahi kulupu 'o e kau taula'eiki lahi.

Faiako Faka'apí

'Oku kamata pē mei he taimi 'oku fakanofu ai 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eiki ki he tu'unga 'o e akonaki, 'oku nau ma'u ai 'a e faingamālie mo e fatongia ke tokoni 'i he'e-nau hoko ko e kau faiako faka'apí. 'Oku nau ngāue 'i he fongá ni ke fakahoko honau fatongia ke "le'ohi 'a e siasí ma'u ai pē, pea ke ne 'iate kinautolu mo fakamālohi 'a kinautolu" (T&F 20:53).

'Oku 'i ai ha fatongia toputapu 'o e kau faiako faka'apí ke nau hoko ko e fuofua ma'u'anga tokoni ki he kakai fakafo'i-tuituí mo e ngaahi fāmilí. Ko e si'isi'i taha 'enau 'a'ahi ki he kāingalotu 'oku vahe angé ko e tu'o taha 'i he māhina. Pea 'i he'enau tokoni mo 'a'ahi ki he kāingalotu 'oku vahe angé,

'oku nau poupou'i ai 'a e ngaahi mātu'á 'i honau ngaahi fatongiá, ako'i 'a e ongoongoleléi ki he mēmipa taki taha 'o e fāmīlī, tanumaki 'a e anga fakakaume'á, pea mo tokoni ki he kāingalotú ke nau teuteu ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé mo mo'ui taau mo e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi.

'Oku totonu ke fakapapau'i 'e he kau taki 'i he ngaahi uōtī mo e ngaahi koló 'oku vahe ha kau faiako faka'api ki he fāmīlī mo e tokotaha fakafaituitui kotoa pē. Te nau toe vakai'i 'a e kau faiako faka'api 'o tokoni ke fakalato 'a e ngaahi fiema'u fakalaumālie mo fakatu'asino 'a e kāingalotu taki taha.

Ngaahi Kī 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Ko hono faka'aonga'i 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki 'i he Siasí ni 'oku pule'i ia 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kīi (vakai, T&F 65:2; 124:123). 'Oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki 'a e totonu ke pule'i mo tatakai 'a e Siasí 'i ha loto'i 'ātakai kuo fakangatangata. Hangē ko 'enī, 'oku ma'u 'e ha pīsope 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ke ne lava ai 'o pule 'i hono uōtī pē. 'I he'ene peheé, ko e taimi 'oku mateuteu ai ha taha 'o e fānau 'i he uōtī ke papitaisó, kuo pau ke ma'u 'e he taha te ne fakahoko 'a e papí ha fakangofua mei he pīsopé.

'Oku ma'u 'e Sīsū Kalaisi 'a e ngaahi kī kotoa 'o e lakanga fakataula'eiki. Na'á Ne foaki ange ki He'ene kau 'Aposetoló 'a e ngaahi kī 'oku fie ma'u ki hono pule'i Hono siasí. Ko e 'Aposetolo Pulé pē, 'a e Palesitēni 'o e Siasí, te ne lava 'o faka'aonga'i (pe fakamafai'i ha taha ke ne ngāue'aki) 'a e ngaahi kī ko 'enī ki hono pule'i 'o e Siasí fakakātoa (vakai, T&F 43:1-4; 81:2; 132:7).

'Oku 'oange 'e he Palesitēni 'o e Siasí 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ki ha kau taki lakanga fakataula'eiki kehe ke nau lava 'o pule'i 'a e ngaahi tafa'aki 'oku nau tokanga'i. 'Oku foaki 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ki he kau palesitēni 'o e ngaahi temipalé, ngaahi misioná, ngaahi siteiki, mo e ngaahi vahefonua; ki he kau pīsopé; kau

palesiteni fakakoló; pea mo e kau palesiteni 'o e ngaahi kōlomú. 'Oku ma'u 'e ha taha 'okú ne fua ha taha 'o e ngaahi lakangá ni 'a e ngaahi kií kae 'oua kuo tukuange ia. 'Oku 'ikai ma'u 'e he kau tokoní ha kī, ka 'oku nau ma'u ha mafai mo ha fatongia 'i honau uiui'í pea mo e ngāue 'oku 'oangé.

Ngāue'aki 'e Lakanga Fakataula'eikí 'i he Mā'oni'oni

Kapau ko ha taki lakanga fakataula'eikí koe, manatu 'oku totonu ke hoko 'a e lakanga fakataula'eikí ko hao kongá 'i he taimi pea mo e me'a kotoa pē. 'Oku 'ikai tatau ia mo ha pulupulu ke ke lava 'o tui mo to'o 'i ho'o fa'itelihá. Ko e fakanofo kotoa ki ha tu'unga 'i he lakanga fakataula'eikí, ko ha ui ia ke ngāue 'i he mo'uí kotoa, fakataha mo ha tala'ofa 'e fakafe'unga'í koe 'e he 'Eikí ke ke fakahoko 'Ene ngāue 'o fakatau mo ho'o faivelengá.

Kuo pau ke ke mo'ui taau ka ke lava 'o ma'u pea mo faka'aonga'í 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku 'i ai 'a e kaunga ho'o ngaahi leá mo ho'o ngaahi tō'onga fakahó ki ho'o malava ke tokoní. Ko ho'o angafai 'i he kakafí kuo pau ke 'oua na'a 'i ai hano mele. 'Oku toe mahu'inga ange ho'o angafai 'i he liló. Na'e fakahā 'e he 'Eikí 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá "ko e ngaahi totonu 'o e lakanga taula'eikí kuo fakama'u ta'e lava ke veteki ki he ngaahi mālohi 'o e langí, pea 'oku 'ikai lava ke mapule'í pe ngāue'aki 'a e ngaahi mālohi 'o e langí kae ngata pē 'i he ngaahi founa 'o e mā'oni'oni" (T&F 121:36). Na'e fakatokanga ki he kau ma'u lakanga fakataula'eikí:

"Ka 'o ka tau ka feinga ke 'ufi'ufi 'etau ngaahi angahalá, pe fakafiemālie'í 'etau fielahí, pe ko 'etau kakapa ta'e'aongá, pe ngāue'aki ha fakakouna pe pule'í pe fakamālohi'í 'a e loto 'o e fānau 'a e tangatá 'i ha kihí'í momo'í founa ta'e mā'oni'oni, vakai, 'oku mahu'í atu leva 'a e ngaahi langí; 'oku mamahi mo e laumālie 'o e 'Eikí; pea 'o ka to'o atu ia, ko e 'ēmeni ia ki he lakanga taula'eikí, pe ko e mafai 'o e tangata ko iá. Vakai, 'i he te'eki ai ke ne 'iló, kuo fakatukutuku'í ia ke ne nofo toko taha pē" (T&F 121:37–38).

He 'ikai ke ke lava 'o puke ha mālohi pe ivi 'i he lakanga fakataula'eikí tuku kehe pē 'i he "feifeinga'i 'i he fa'a kātaki fuoloa, 'i he angavaivai, mo e anga-malū pea mo e 'ofa ta'e mālualo. Kapau 'e ue'i ke fai pehē 'e he "Laumālie Mā'oni'oni," toki "fakahā ange 'a e 'ofa lahi ange kiate ia kuó ke valoki'í, telia na'á ne lau koe ko hono fili; koe'uhí ke ne 'ilo'i 'oku mālohi ange 'a ho anga-tonú 'i he ngaahi afo 'o e maté" (T&F 121:41–43).

'I ho'o faka'aonga'i 'a e lakanga fakataula'eikí i he mā'oni'oni mo e 'ofá, te ke ma'u ai ha fiefia 'i ho'o hoko ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí. Na'á ne folofola:

"Tuku foki ke fonu 'a ho lotó 'i he manava'ofa ki he kakai fulipē, pea ki he fale 'o e tuí, pea tuku ke ngaohi ke faka'ofa'ofa ma'u ai pē 'e he anga-ma'á 'a ho'o ngaahi fakakaukau, pea 'e 'āsili mālohi 'a ho'o falala 'i he 'ao 'o e 'Otuá; pea ko e akonaki 'o e lakanga taula'eikí, 'e mokulu ia ki ho laumālié 'o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí.

'E hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ho takaua ma'u ai pē, pea ko ho tokotokó, ko e tokotoko ta'e fa'a liliu 'o e mā'oni'oni mo e mo'oni; pea ko ho'o pulé 'e hoko ia ko e pule ta'engata, pea 'e tafe mai ia kiate koe ta'e 'i ai ha fakamālohi'i 'o ta'e ngata pea ta'engata" (T&F 121:45–46).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sione 15:16; Ngāue 8:14–20; Sēmesi 5:14–15; T&F 13; 20; 84; 107; Hisitōlia —Siosefa Sāmitá 2:68–73

Vakai foki, Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné; Pule'i 'o e Siasí; Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētékí; Ngaahi Ouá; Fakafoki mai 'o e Ongongoolelí

Laumālie 'o e Mo'oni (*Vakai*, Laumālie Mā'oni'oni)

Laumālie 'o e 'Eikí (*Vakai*, Laumālie Mā'oni'oni; Maama 'a Kalaisi)

Laumālie Mā'oni'oni

Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko e mēmipa ia hono tolu 'o e Tolu'i 'Otuá. Ko ha taha ia ko e laumālie, 'oku 'ikai hano sino

kakano mo ha ngaahi hui (vakai, T&F 130:22). 'Oku fa'a ui ia ko e Laumālie, ko e Laumālie Mā'oni'oni, ko e Laumālie 'o e 'Otuá, ko e Laumālie 'o e 'Eikí, pe ko e Fakafiemālié.

Ngaahi Fatongia 'o e Laumālie Mā'oni'oni

'Oku fengāue'aki uouangataha 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi, 'o fakahoko ha ngaahi fatongia ke tokoni'i koe ke ke mo'ui anga-tonu mo ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi.

'Okú ne "fakamo'oni'i 'a e Tamaí mo e 'Aló" (2 Nīfai 31:18) pea fakahā mo ako'i 'a e "[mo'oni] 'o e me'a kotoa pē" (Molonai 10:5) Te ke toki lava pē 'o ma'u ha fakamo'oni pau ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko 'ene fetu'utaki ki ho laumālié 'oku mātu'aki pau ange ia 'i ha toe fa'ahinga fetu'utaki te ke lava ke ma'u "aki ho ngaahi ongo fakanatulá.

'I ho'o feinga ke tu'u ma'u 'i he hala 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engatá, 'e hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o "fakahā kiate kimoutolu 'a e me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou fai" (vakai, 2 Nīfai 32:1–5). Te ne lava 'o tataki koe 'i ho'o ngaahi filí mo malu'i koe mei he ngaahi fakatu'utāmaki fakatu'asinó mo fakalaumālié.

Te ke lava 'iate Ia, 'o ma'u 'a e ngaahi me'a-foaki 'o e Laumālié ke 'aonga kiate koe pea mo kinautolu 'okú ke 'ofa mo tokoni ki aí (vakai, T&F 46:9–11).

Ko ia 'a e Fakafiemālié (Sione 14:26). 'E lava 'e he fanafana 'a e Laumālié 'o fakanonga 'a e manavasi'í, lolou mo e ngaahi loto hoha'a 'o e mo'uí, pea mo fakafiemālié'i koe 'i ho'o mamahí, 'o hangē ko e le'ofa fakanonga 'a ha mātu'a 'ofa ki ha fānau 'oku tangí. 'E lava 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke fakafonu koe 'aki "'a e 'amanaki mo e 'ofa haohaoa" pea mo "ako'i koe 'i he ngaahi me'a fakamelino 'o e pule'angá" (Molonai 8:26; T&F 36:2).

'I hono mālohí, 'oku fakamā'oni'oni'i ai koe 'i he taimi 'okú ke fakatomala aí, mo ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e papi-

taisó mo e hilifaki nimá, pea tu'u ma'u 'i ho'o ngaahi fuakavá (vakai, Mōsaia 5:1–6; 3 Nifai 27:20; Mōsese 6:64–68).

Ko Ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá (vakai, 'Efesō 1:13; T&F 132:7, 18–19, 26). 'I hono fatongia ko 'eni, 'oku ne fakapapau'i ai ko e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eiki kuó ke ma'u pea mo e ngaahi fuakava kuó ke fakahokó, 'oku tali ia 'e he 'Otuá. 'E makatu'unga 'a hono tali ko 'eni mei he hokohoko atu 'o ho'o faivelengá.

Ko e Me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni

'E lava 'e he taha kotoa pē 'oku fekumi fakamātoato ki he mo'oni ke ongo'i 'a e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he'ene taki kinautolu kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei. Neongo iá, ko hono kakato 'o e ngaahi tāpuaki 'oku fakafou mai 'i he Laumālie Mā'oni'oni 'oku toki ma'u pē ia 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea mo hokohoko atu 'enau mo'ui tāú.

Hili ho'o papitaiso ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, na'e hilifaki 'e ha taha pe ongo ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki hona ngaahi nimá ki ho 'ulú 'o fakama'u koe 'i ha ouau topu-tapu he lakanga fakataula'eiki, ko e mēmipa 'o e Siasí. Ko ha kongá 'o e ouau ko 'eni 'oku ui ko e hilifakinimá, 'oku foaki ai kiate koe 'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

'Oku kehe 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ia mei he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ki mu'a ke ke papitaisó, ne ke lava pē ke ongo'i 'a e ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i ha ngaahi taimi, pea 'i he ivi ko iá ne ke lava ai ke ma'u ha fakamo'oni ki he mo'oni. Ko 'eni kuó ke ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku ke ma'u ai 'a e totonu ke hoko 'a e mēmipa ko 'eni 'o e Tolu'i 'Otuá ko hao takaua ma'u pē, kapau te ke tauhi 'a e ngaahi fekaú.

Ko hono ma'u kakato 'o e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku kau ai hono ma'u 'o e fakahaá mo e fakafie-mālié, tokoni mo hono tāpuaki'i 'o e kakai kehé 'o fakafou 'i he ngaahi me'a-foaki fakalaumālié, pea mo hono fakamā-

'oni'oni'i mei he ngaahi angahalá mo fakafe'unga'i ke hakeaki'i 'i he pule'anga fakasilesitialé. 'Oku makatu'unga 'a e ngaahi tāpuakí ni 'i ho'o mo'ui tāú; 'oku hoko fakakongokonga iiki mai 'o fakatatau mo e taimi te ke mateuteu ai kiate kinautolú. Ko e taimi te ke fakatonutonu ai ho'o mo'uí ke taau mo e finangalo 'o e 'Otuá, ko e faka'au ai pē ia ke lahi ange ho'o ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e ngaahi me'a fakamisiteli 'o e pule'anga 'o e 'Otuá "'e toki lava pē ke mamata ki ai mo mahino 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni pē, 'a ia 'oku foaki 'e he 'Otuá kiate kinautolu 'oku 'ofa kiate iá, 'o nau fakama'a 'a kinautolu 'i hono 'aó" (vakai, T&F 76:114–116).

Manatu'i "'oku 'ikai ke nofo 'a e Laumālie 'o e 'Eikí 'i he ngaahi fale tapu 'oku ta'e mā'oni'oni" (Hilamani 4:24). Neongo kuó ke 'osi ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'e toki nofo pē 'a e Laumālié mo koe 'i he taimi te ke tauhi ai 'a e ngaahi fekaú. 'E mavahe Ia kapau te ke fakamamahi'i Ia 'aki ha'o lea kapekape, pe ta'e ma'a, pe tala-ngata'a, pe fakafepaki, pe ko ha toe ngaahi angahala kehe. Tauhi koe ke ma'a. Fakafonu ho'o mo'uí 'aki 'a e ngaahi leleí koe'uhí ke ke lava 'o taau ke ma'u 'a e feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 3:11; Sione 15:26; 16:13; Ngāue 2:38; 8:12–17; 19:1–6; 1 Kolinitō 2:9–14; 12:3; Kalētia 5:22–23; 1 Nifai 10:17–19; 2 Nifai 31:17; T&F 8:2–3; 39:20–24; 68:25–28; 121:46; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:4

Vakai foki, Papitaisó; Tolu'i 'Otuá; Hilifaki 'o e Nimá; Fakahaá; Ngaahi Me'a-foaki Faka-Laumālié

Laumālié

Ko ha fānau fakalaumālie koe 'a e Tamai Hēvaní, pea na'á ke mo'ui ko ha laumālie ki mu'a pea toki fanau'i mai koe ki māmaní. 'I he lolotonga ho'o mo'ui 'i māmaní, 'oku fakakofu'i ho laumālié 'aki ha sino fakamāmani, 'a ia na'e fanau'i koe 'e ha mātu'a fakamatelie.

'Oku tau 'ilo mei he folofolá 'a e natula 'o e laumālié. 'Oku tau 'ilo ai "Ko e laumālie hono kotoa, ko e me'a ia, ka 'oku manifinifi pe ma'a ange ia, pea 'oku 'ikai lava ke 'ilo'i ia ka 'e he mata 'oku ma'a angé" (T&F 131:7). 'Oku tau lau ai ko e "laumālie 'o e tangatá 'oku ['i] he tatau ia 'o hono sinó, 'o hangē foki ko e laumālie 'o e manú pea mo e me'a mo'ui kotoa pē 'a ia kuo fakatupu 'e he 'Otuá" (T&F 77:2; vakai foki, 'Eta 3:7–16).

'Oku toe ako'i foki 'e he folofolá ko e taimi 'o e mate fakasinó, 'oku 'ikai mate ai 'a e laumālié ia. 'Oku mavahe ia mei he sinó 'o mo'ui 'i ha maama tatali'anga mei māmani. 'I he taimi 'o e toetu'ú, 'e toe fakataha'i 'a e laumālié mo e sinó, "'e 'ikai ke toe mavahe; ko ia 'e hoko hono kotoa 'o anga fakalaumālie mo ta'e fa'a mate" ('Alamā 11:45).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Loma 8:16–17; 2 Nifai 9:10–13; T&F 93:29, 33

Vakai foki, Palani 'o e Fakamo'uí; Toetu'ú; Mo'uí

Lea 'o e Potó

Ko e Lea 'o e Potó ko ha fono ia 'o e mo'ui lelei ne fakahā 'e he 'Eikí ke 'aonga ki he'etau tu'unga fakatu'asinó mo fakalaumālié. 'I he fakahaá ni, 'a ia 'oku hiki ia 'i he vahe 89 'o e Tokäteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'oku fakahā mai ai 'e he 'Eikí pe ko e fē 'a e me'akai 'oku lelei ke tau kaí pea mo ia 'oku 'ikai lelei ki hotau sinó. 'Okú ne tala'ofa ai ha ngaahi tāpuaki fakalaumālie ki he talangofua ki he Lea 'o e Potó.

'I he Lea 'o e Potó, 'oku fekau ai 'e he 'Eikí ke 'oua te tau 'ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení ki hotau sinó:

- Inu 'olokaholó (vakai, T&F 89:5–7).
- Tapaká (vakai, T&F 89:8).
- Tií moe kofí (vakai, T&F 89:9; kuo 'osi ako'i 'e he kau palōfita 'i he ngaahi 'aho ki mui ní ko e fo'i lea "inu velá" 'oku 'uhinga ia ki he tií mo e kofí).

Ka 'i ai ha me'a fakatu'utāmaki 'oku 'ai 'e he kakaí ki honau sinó 'oku 'ikai fenāpasi ia mo e Lea 'o e Potó. 'Oku tautau-tefito 'eni ki he faito'o kona tapú, 'a ia 'okú ne lava 'o maumau'i kinautolu 'oku ma'u nimā 'e he faito'ó. Fakamama'o 'aupito mei ai. 'Oua na'á ke 'ahi'ahi'i ia. Ko hono ngāue hala 'aki 'o e faito'ó ki he mo'uí 'e toe ala fakaiku mo ia ke fakatu'utāmaki ha'ane ma'u nimā kita.

'Oku fakahā 'e he 'Eikí ko e ngaahi me'akai 'eni 'oku lelei ki hotau sinó:

- Vesitapoló mo e fua'i 'akaú, 'a ia 'oku totonu ke faka-'onga'i "'i he fakapotopoto mo e fakafeta'i'" (vakai, T&F 89:10–11).
- Ko e kakano "'o e fanga manú mo e fanga manupuna 'o e 'ataá,'" 'a ia 'oku totonu ke faka'aonga'i "fakasi'isi'i" pē (vakai, T&F 89:12–13).
- Keleni hangē ko e uité, laisé, mo e 'outí, 'a ia ko e "falala'anga 'o e mo'uí'" (vakai, T&F 89:14–17).

Ngaahi Tāpuaki mei hono Tauhi 'o e Lea 'o e Potó

Na'e tala'ofa 'a e 'Eikí kiate kinautolu 'oku nau tauhi 'a e Lea 'o e Potó:

"Ko e kāingalotu kotoa pē 'oku manatu ke tauhi mo fai 'a e talá ni, 'o 'a'eva 'i he talangofua ki he ngaahi fekaú, te nau ma'u 'a e mo'uí lelei ki honau pitó mo e uho ki honau ngaahi huí;

"Pea te nau 'ilo 'a e potó mo e ngaahi fu'u koloa mahu'inga lalahi 'o e 'iló, 'io 'a e ngaahi koloa mahu'inga fufū;

"Pea te nau lele 'o 'ikai ongosia, pea 'alu 'o 'ikai pongia.

"Pea ko au ko e 'Eikí, 'oku ou fai 'a e tala'ofa kiate kinautolu, 'e laka 'iate kinautolu 'a e 'āngelo faka'auhá 'o 'ikai tāmata'i 'a kinautolu, 'o hangē ko e fānau 'a 'Isilelí'" (T&F 89:18–21).

Mavahe mei Hono Ma'unimā Kitá

Ko e founga lelei tahá ke fakamama'o 'aupito mei he ngaahi me'a kuo 'osi ta'ofi 'e he 'Eikí 'i he Lea 'o e Potó. Ka, kapau kuo ma'unimā koe 'e ha taha 'o e fa'ahinga me'a ko 'ení, te ke lava 'o mavahe mei ai. Te ke lava 'o mavahe mei hono ma'unimā koé 'aki ha'o feinga fakafo'ituitui, 'i he mā-lohi fakatau'atāina 'o e 'alo'ofa 'a e 'Eikí, tokoni 'a e kau mē-mipa 'o e fāmílí mo e kaungāme'á, pea mo e fakahinohino mei he kau taki 'o e Siasí.

Lotua ha tokoni, pea fai 'a e me'a kotoa pē 'i ho iví ke teke'i 'a e fakatauele 'oku hoko mai tupu mei hono ma'unimā koé. 'Oku fie ma'u koe 'e ho'o Tamai Hēvaní ke ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'oku omi fakataha mo hono Tauhi 'o e Lea 'o e Potó, pea te Ne fakamālohia koe 'i ho'o feinga fakamātoato ke fakahoko 'ení.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 49:19–21; 59:15–20; 88:124; 89:1–4

Vakai foki, Talangofuá; Fakatauelé

Lea Ta'e Fe'ungá

Ko e lea ta'e fe'ungá ko e ta'e faka'apa'apa pe ta'e mālu-ia ki he ngaahi me'a toputapú. 'Oku kau heni hono faka'aonga'i tavale pe ta'e faka'apa'apa ha huafa 'o ha taha 'o e Tolu'i 'Otuá. 'Oku toe kau ai foki mo ha fa'ahinga pē 'o e lea ta'e ma'á pe kapekape pe tō'onga ta'e ma'á.

Ngāue ma'u 'aki pē 'a e huafa 'o e Tamai Hēvaní, Sisū Kalaisi, pea mo e Laumālie Mā'onioní 'i he 'a'apa mo e faka'apa'apa. Ko hono ngāue hala 'aki Honau huafá ko e angahala ia. Ko e lea ta'e fe'ungá, kapekapé, ngaahi lea pe tō'onga ta'e tāú, pea pehē ki he ngaahi hua kovi, 'oku kovi ia ki he 'Eikí mo e kakai kehé.

'Oku uesia 'e he lea kapekapé ho laumālié mo tuku hifo koe. 'Oua na'á ke tuku ha kakai ke nau fakalotoa koe ke ke ngāue 'aki ha lea kovi. Ka, ke faka'aonga'i ha lea ma'a ko ē

‘okú ne langaki mo hiki hake ‘a e kakaí. Fili hao ngaahi kau-
ngā-me‘a ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e lea ‘oku lelei. Tā ha sīpinga
ko ē te ne fakalotolahi‘i kinautolu ‘i ho ‘ātakaí ke nau ngāue-
‘aki ‘a e lea ‘oku ma‘á. Kapau ‘oku ngāue‘aki ‘e ho ngaahi
kaungā-me‘á mo e ngaahi mahení ‘a e lea kapekapé, faka-
lotolahi‘i kinautolu ‘i ha founga lelei ke nau fili ha ngaahi lea
kehe. Kapau te nau vilitaki pē, mavahe lelei pē meiate kinau-
tolu pe fulihi ‘a e kaveinga ‘o e talanoá.

Kapau ‘okú ke anga‘aki ‘a e kapekapé, te ke lava pē ‘o
ta‘ofi ia. Kamata ‘aki ha‘o pehē ke ke liliu. Lotua ha tokoni.
Kapau ‘oku fakatauele‘i koe ke ke ngāue ‘aki ha lea ta‘e fe-
‘unga, fakalongolongo pe te ke lea ‘aki ‘a e me‘a ‘oku totonu
ke ke lea ‘akí ‘i ha toe founga ange ‘e taha.

Ngaahi fakamo‘oni fakafolofola kehé: Levitiko 19:12; T&F 63:60–64

Vakai foki, Anga Molumalú; Fakatauelé

Loto Fakatōkilaló

Ko e loto fakatōkilaló ko ha‘o fakatokanga‘i ia ‘i he loto
hounga‘ia ho‘o fakafalala ki he ‘Eikí—ke mahino ‘okú ke fie
ma‘u ma‘u pē ‘a ‘Ene tokoní. Ko e loto fakatōkilaló ko hono
fakamo‘oni‘i ia ko ho ngaahi talēnití mo e ngaahi me‘a
‘okú ke lavá ko e ngaahi me‘a-foaki ia mei he ‘Otuá. ‘Oku
‘ikai ko ha faka‘ilonga ia ‘o e vaivai, ngāvaivai, pe ilifia; ko ha
faka‘ilonga ia ‘okú ke ‘ilo‘i pe ‘oku ma‘u mo‘oni mei fē ho mā-
lohí. Te ke lava pē ‘o fakatou loto fakatōkilalo mo ta‘e ilifia.
Te ke lava pē ‘o fakatou loto fakatōkilalo mo loto to‘a.

Ko Sīsū Kalaisí ko hotau fa‘ifa‘itaki‘anga lelei taha ia ‘o e
loto fakatōkilalo. ‘I he lolotonga ‘o ‘Ene ngāue ‘i māmaní,
na‘á Ne fakahaa‘i ma‘u pē ‘oku ma‘u Hono mālohí tu‘unga ‘i
He‘ene fakafalala ki He‘ene Tamaí. Na‘á ne folofola: “‘Oku
‘ikai te u fa‘a fai ‘e au pē ha me‘a. . . . ‘Oku ‘ikai te u fai
ki hoku loto ‘o‘okú, ka ko e finangalo ‘o e Tamaí na‘á ne
fekau aú” (Sione 5:30).

‘E fakamālohia koe ‘e he ‘Eikí kapau te ke loto fakatōki-
lalo ‘i Hono ‘aó. Na‘e ako‘i ‘e Sēmesi: “‘Oku teke‘i ‘e he

‘Otuá ‘a e laukaú, ka ‘okú ne foaki ‘a e ‘ofá ki he anga-vaivaí. . . . Fakavaivai ‘i ‘a kimoutolu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí, pea ‘e hake-aki ‘i ‘e ia ‘a kimoutolu” (Sēmesi 4:6, 10).

Ngaahi fakamo‘oni fakafolofola kehé: Mātiu 18:4; 23:12; 26:39; Luke 22:42; 1 Pita 5:5–6; Mōsaia 4:11–12; 15:6–7; ‘Alamā 5:27–28; Hilamani 3:33–35; ‘Eta 12:27; T&F 12:8; 67:10; 112:10; 136:32–33

Lotu Fakafāmilí (*Vakai*, Lotú)

Lotú

Ko e fānau koe ‘a e ‘Otuá. ‘Oku ‘ofa ‘i koe ‘e ho‘o Tamai Hēvaní mo ne ‘afio ‘i ho‘o ngaahi fiema‘ú, pea ‘okú ne fie ma‘u ke ke fetu‘utaki ange kiate Ia ‘i he lotu. Lotu kiate Ia kae ‘ikai ki ha toe taha kehe. Na‘e fekau ‘e he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, “‘Oku totonu ke mou lotu ma‘u ai pē ki he Tamai ‘i hoku hingoá” (3 Nīfai 18:19).

Ko ho‘o anga ‘aki pē ‘a e fakataufolofola ki he ‘Otuá ‘i he lotú, te ke ‘ilo lahi ange Ia mo ‘unu ‘o ofi lahi ange kiate Ia ‘o laka ange ‘i ha toe taimi. ‘E faka‘au ‘o meimei tatau ange ho‘o ngaahi faka‘ānauá mo ia ‘okú Ne ma‘ú. Te ke lava ‘o ma‘u ma‘au pea ma‘a ha kakai kehe ‘a e ngaahi tāpuaki kuó Ne mateuteu ke foaki kapau te ke kole ‘i he tuí.

Ngaahi Tefito ‘i Mo‘oni ‘o e Lotú

‘Oku mateuteu ma‘u pē ho‘o Tamai Hēvaní ke fanongo mo tali ho‘o ngaahi lotú. Ko e mālohi ho‘o ngaahi lotú ‘e makatu‘unga pē ia ‘iate koe. ‘I ho‘o feinga ke ‘ai e lotú ke hoko ko ha kongā ho‘o mo‘uí, manatu ‘i ‘a e fale ‘i ko ‘ení:

‘Ai ho‘o lotú ke ‘uhinga mālie. Na‘e fakatokanga ‘a e palōfita ko Molomoná ka ‘i ai ha taha ‘e “lotu kae ‘ikai ‘i he loto mo‘oni; . . . pea ‘oku ta‘e ‘aonga ia kiate ia, he ‘oku ‘ikai tali ha taha pehē ‘e he ‘Otuá” (Molonai 7:9). Koe‘uhí ke ‘ai ho‘o ngaahi lotú ke ‘uhinga mālie, kuo pau ke ke lotu fakamātoato pea “‘aki ‘a e ivi kotoa ho lotó” (Molonai 7:48). Tokanga ke ke faka‘ehi‘ehi mei he “launoa” he taimi te ke lotu aí (*vakai*,

Mātiu 6:7). Fakakaukau'i fakamātoato 'a e anga ho lotó pea mo e ngaahi lea 'okú ke faka'aonga'í..

Faka'aonga'í ha ngaahi lea 'oku nau fakafōtunga 'a e 'ofá, faka-'apa'apá, 'apasiá, pea mo e ongo'i vāofi. 'E kehekehe pē 'a e anga hono faka'aonga'í 'o e tefito'i mo'oni ko 'ení 'o fakatatau mo e fa'ahinga lea fakafonua 'okú ke ngāue'akí. Hangē ko 'ení, kapau 'okú ke lea faka-Pilitānia, 'oku totonu ke ke ngāue 'aki 'a e ngaahi lea fetongi nauna 'o e folofolá he taimi 'okú ke tāpafua ai 'a e 'Otuá—'Afiona, Feitu'una, [Thee, Thou, Thy, and Thine], kae 'ikai ko e ngaahi lea fetongi nauna anga maheni 'o e koé, 'a'áu, mo e ho'ó. Tatau ai pē pe ko e hā 'a e lea fakafonuá, 'e kei tu'u tatau ai pē 'a e tefito'i mo'oni ni: Ko ho'o lotu pē, 'oku totonu ke ke faka'aonga'í 'a e ngaahi lea te ne fakahoko lelei 'a e fetu'utaki 'ofa mo e lotu ki he 'Otuá. 'E lava pē ke ke faingata'a'ia 'i ho'o ako 'a e ngaahi lea 'o e lotú, ka 'e faifai pē peá ke fiamālie lahi ange 'i he taimi te ke lotu ai mo lau 'a e folofolá.

Fakafeta'í ma'u pē ki ho'o Tamai Hēvaní. 'Oku totonu ke ke "nofo 'i he fakafeta'í faka'aho, koe'uhí ko e ngaahi monū mo e ngaahi tāpuaki lahi 'okú ne foaki kiate kimoutolú" ('Alamā 34:38). Ko e taimi te ke fakamanamanatu ai ho ngaahi tāpuaki, te ke fakatokanga'i e lahi 'o e me'a kuo fai ma'au 'e ho'o Tamai Hēvaní. Fakahā ho'o fakafeta'í kiate Ia.

Kolea e fakahinohino mo e mālohi 'o e Tamai Hēvaní 'i he me'a kotoa pē 'okú ke faí. Na'e fale'i 'e 'Alamā hono foha ko Hilamaní: "Tangi ki he 'Otuá ke ma'u ho tauhí kotoa; 'io, fai ki he 'Eikí 'a ho'o ngaahi ngāue kotoa pē, pea 'ilonga ha potu te ke 'alu ki ai, ke fai ia ki he 'Eikí; 'io, fakahanga atu ho'o ngaahi fakakaukau ki he 'Eikí; 'io, 'ai ke fai ma'u ai pē ki he 'Eikí 'a e 'ofa 'a ho lotó. Fealea'aki mo e 'Eikí 'i he me'a kotoa pē te ke faí, pea te ne fakahinohino'i koe 'i he me'a lelei; 'io, 'o ka ke tokoto 'i he po'ulí, tokoto hifo ki he 'Eikí koe'uhí ke ne tokanga'i koe 'i ho'o mohé; pea 'o ka ke ka tu'u hake 'i he pongipongi, 'ai ke fonu ho lotó 'i he fakamāló ki he 'Otuá; pea kapau te ke fai 'a e ngaahi me'á ni, 'e hiki hake koe 'i he 'aho faka'osí" ('Alamā 37:36–37; vakai foki, 'Alamā 34:17–26).

Manatu'i si'i ngaahi fiema'u 'a e ni'ihiki kehé 'i he taimi ho'o lotú. Lotu "koe'uhí ko ho'omou lelei pea mo e lelei 'onautolu 'oku 'iate kimoutolú" ('Alamā 34:27). Tautapa ki ho'o Tamai Hēvaní ke ne tāpuaki'i mo fakafiemālie'i kinautolu 'oku pa-eá. Kole ange ke Ne fakahinohino mo fakaivia 'a e Palesiteni 'o e Siasí, kau Taki Mā'olunga kehé, pea mo ho'o kau taki fakalotofonua he Siasí. Lotua si'i tu'unga 'o e kau mēmipa 'o e fāmilí mo ho ngaahi kaungā-me'á. Lotua 'a e kau taki fakapule'angá. Kole ki he 'Eikí ke ne tataki mo malu'i si'i kau fai-fekau mo e kakai 'oku nau ako'í.

Kolea 'a e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oní ke ke lava 'o 'ilo 'a e me'a ke fakakau 'i ho'o lotú. 'E lava 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'o ako'í koe he lotú mo fakahinohino'i koe he ngaahi me'a ke ke lea 'akí (vakai, Loma 8:26; 2 Nifai 32:8). Te ne lava ke tokoni'i koe ke ke lotu "fakatatau ki he finangalo 'o e 'Otuá" (T&F 46:30).

Ko e taimi 'e fai ai ha'o kole 'i ho'o lotú, fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá ke tokoni 'i hono foaki maí. 'Oku fie ma'u koe 'e he Tamai Hēvaní ke ke fakahoko ha me'a lahi ange kae 'ikai ngata pē 'i he kole ange 'o e ngaahi tāpuakí. Ko 'ene 'i ai pē ha'o fili mahu'inga ke fai, 'oku meimei ke Ne fie ma'u ma'u pē koe ke ke "fakakaukau'i ia 'i ho lotó" ki mu'a peá Ne toki tali atu ia (vakai, T&F 9:7–8). 'E toki 'aonga pē ho'o lotua ha fakahinohinó 'o fakatatau mo ho'o feinga ke ongo'i ngofua 'a e fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oní. 'E muna pē ho'o lotua ho'o lelei mo e lelei 'a e ni'ihiki kehé, kapau te ke "teke'i 'a e masivá mo e telefuá, 'o 'ikai 'a'ahi ki he mahakí'ia mo ia 'oku faingata'a'ia, pea foaki ha'amou koloa kiate kinautolu 'oku masivá, 'o kapau 'oku mou ma'u" ('Alamā 34:28).

Kapau 'okú ke fehengahangai mo ha ngāue faingata'a 'oku tu'unuku mai, 'oku hōifua 'a e Tamai Hēvaní 'i he taimi 'okú ke tū'ulutui ai 'o kole tokoni peá ke toe tu'u hake 'o kamata ngāué. Te ne tokoni'i koe 'i ho'o ngaahi fekumi mā'oni-oni kotoa pē, ka 'oku tātātaha pē ke Ne fai ha me'a te ke lava 'e koe 'o fakahoko 'iate koe pē.

Lotu Fakafo'ituitui

‘I He’ene Malanga he Mo’ungá, ne fale’i ai ‘e Sisū Kalaisi: “Ke ke hū ki ho potu liló, pea kuo tāpuni ho matapaá, lotu ki ho’o Tamai ‘a ia ‘oku ‘i he liló; pea ko ho’o Tamai ‘a ia ‘oku ‘afio ‘i he liló, ‘e totongi fakahā ‘e ia kiate koe” (Mātiu 6:6). Ko e lotu fakatāutaha mo liló, ko ha konga mahu’inga ia ‘o ho’o fakalalakaka fakalaumālié.

Kumi ha feitu’u ‘oku lōngonoá, ‘i he meimei pongipongi mo e efiafi kotoa pē. Tū’ulutui ‘i he lotu fakatōkilalo ‘o fakataufolofola ki ho’o Tamai Hēvaní. Neongo ‘e ‘i ai ha ngaahi taimi ‘e fie ma’u ai ke ke lotu lotu pē, ka ke feinga lahi ke ke lea ‘i ho’o lotú (vakai, T&F 19:28; 20:51).

Manatu’i ko e lotú ko ha fetu’utaki ‘oku fakahoko ai ha fepōtalanoa’aki. ‘I ho’o faka’osi ho’o lotú, tuku ha taimi ke ke kí’i mālōlō ai ‘o fakafanongo. Taimi ‘e ní’ihi, ‘e fale’i, fakahinohino’i, pe fakafiemālie’i koe ‘e he Tamai Hēvaní ‘i ho’o kei tū’ulutuí.

‘Oua na’á ke teitei mo’ulaloa ki he fakakaukau ko ia ‘oku ‘ikai ke ke taau ke lotú. ‘Oku ha’u ‘a e fakakaukau ko ‘ení ia meia Sētane, he ‘okú ne lotu ke fakaloto’i koe kuo pau ke ‘oua na’á ke lotu (vakai, 2 Nīfai 32:8). Kapau ‘oku ‘ikai ke ke ongo’i ‘okú ke fie lotu, peá ke lotu pē kae ‘oua kuó ke ongo’i fie lotu.

Na’e fekau ‘e he Fakamo’uí, “Lotu ma’u ai pē, ke ke lava ke ikuna; ‘io, ke ke ikuna’i ‘a Sētane pea ke ke lava ke hao mei he nima ‘o e kau tamaio’eiki ‘a Sētané, ‘a ia ‘oku pou pou’i hake ‘a ‘ene ngāué” (T&F 10:5). Neongo he ‘ikai ke ke tū’ulutui ma’u ai pē, mo lotu lilo ma’u ai pē, ka te ke lava ‘o ‘ai ke “fonu homou lotó, ‘o ‘unu’unu atu ma’u ai pē ki [he ‘Otuá] ‘i he lotu” (‘Alamā 34:27; vakai foki, 3 Nīfai 20:1). Te ke lava ‘i he ‘aho taki taha ke pukepuke ha ongo’i ‘ofa ki ho’o Tamai Hēvaní mo Hono ‘Alo ‘Ofa’angá. Te ke lava ‘o fakahaa’i fakalongolongo pē ha’o fakahounga’i ho’o Tamai mo kole kiate Ia ke Ne fakamālohia koe ‘i ho ngaahi fatongiá. ‘I he taimi ‘o e

fakatauelé pe fakatu'utāmaki fakatu'asinó, te ke lava 'o kole fakalongolongo pē ke tokoni atu.

Lotu Fakafāmilí

Makehe mei hono fekau ke tau lotu liló, kuo na'ina'í mai 'a e Fakamo'uí ke tau lotu mo hotau ngaahi fāmilí. Na'á Ne folofola, "Lotu ma'u ai pē ki he Tamaí, 'i hoku hingoá, 'i homou ngaahi fāmilí, koe'uhí ke tāpuaki'i homou ngaahi 'unohó mo ho'omou ngaahi fānaú" (3 Nīfai 18:21).

Kapau kuó ke mali, 'ai e lotu fakafāmilí ko ha konga pau ia 'o ho'omou mo'ui fakafāmilí. Mou tū'ulutui fakataha 'i he loto fakatōkilalo 'i he pongipongi mo e efiafi kotoa pē. Toutou 'oange ki he mēmipa taki taha 'o e fāmilí ke lotu. Mou kau fakataha 'i he fakahounga'i e ngaahi tāpuaki kuo foaki atu 'e he Tamai Hēvaní. Mou uoungatataha 'i he tui ke kole 'a e ngaahi tāpuaki 'oku mou fie ma'ú pea mo lotua mo e kakai kehé.

'I ho'omou toutou lotu fakafāmilí, te mou 'unu'unu ai mo e kau mēmipa homou fāmilí 'o ofi ange ki he 'Otuá pea mo fevāofi'aki foki. 'E ako ai ho'omou fānaú ke fetu'utaki mo 'enau Tamai 'i he Langí. Te mou mateuteu lelei kotoa ange ai ke tokoni ki he kakai kehé mo matu'uaki 'a e ngaahi fakatauelé. 'E hoko homou 'apí ko ha feitu'u 'o e ivi fakalaumālie, ko ha unga'anga mei he mālohi kovi 'o māmaní.

Lotu 'i he Kakaí

'E 'i ai ha taimi 'e fie ma'u ai koe ke ke fai ha lotu 'i he kakaí, mahalo 'i ha houalotu pe 'i ha kalasi. Ko e taimi te ke ma'u ai 'a e faingamālie ko 'ení, manatu'í ko ho'o fetu'utakí mo e Tamai Hēvaní, ka 'oku 'ikai ko ha'o malanga ki he kakaí. 'Oua na'á ke hoha'a koe pe ko e hā ha fakakaukau 'a e kakaí ki he me'a te ke lea 'akí. Ka, ke fai pē ha lotu nounou mei he lotó.

Ma'u 'o e Tali ki he Lotú

Na'e ako'i 'e he Fakamo'uí, "Kole, pea 'e foaki ia kiate kimoutolu; kumi, pea te mou 'ilo; tukituki, pea 'e to'o ia kiate kimoutolu: he ko ia kotoa pē 'oku kolé, 'okú ne ma'u; pea ko ia 'oku kumí, 'okú ne 'ilo; pea ko ia 'oku tukitukí, 'e to'o kiate ia" (Mātiu 7:7–8). Na'e folofola ki he kau Nīfai, "Pea 'ilonga ha me'a te mou kole ki he Tamai 'i hoku hingoá, 'a ia 'oku totonú, 'o tui te mou ma'u iá, vakai 'e foaki ia kiate kimoutolu" (3 Nīfai 18:20).

'Oku fanongo 'a e Tamai Hēvaní ki ho'o ngaahi lotú. Mahalo he 'ikai ke ne tali ma'u pē 'o fakatatau mo ia 'okú ke 'amanaki ki aí, ka 'okú Ne tali—'o fakatatau mo Hono taimí pea fakatatau mo Hono finangaló. Koe'uhí ko 'Ene 'afio'i 'a e me'a 'oku lelei taha kiate koé, 'e 'i ai ha taimi 'e tali 'ikai atu ai, neongo 'oku fakamātoato ho'o kolé.

'Oku hoko mai 'a e tali 'o e lotú 'i ha ngaahi founa kehekehe. 'Oku nau fa'a hoko mai 'i he kihí'i le'o vanavanaiki 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, "Fakahaá," peesi 21–26). 'E lava ke nau hoko mai 'i he ngaahi tūkunga ho'o mo'uí pe fakafou mai 'i he ngaahi angafai 'a kinautolu 'i ho 'ātakeá. Ka hoko-hoko atu ho'o 'unu ke ofi ki ho'o Tamai Hēvaní 'i he lotú, te ke fakatokanga'i lelei ange 'a 'Ene 'alo'ofá pea mo 'Ene ngaahi tali fakapotopoto ki ho'o ngaahi kolé. Te ke toki 'ilo ko Ia hotau "hūfangá mo e mālohí, ko e tokoni lahi pea ofi 'i he mamahí" (Saame 46:1).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 6:5–15; Sēmesi 1:5–6; Īnosi 1:1–17; Mōsaia 4:11–12; 3 Nifai 13:6–7; 14:7–8; T&F 19:38; 88:63–65; Hisitōlia—Siosefa Sāmita 2:9–19

Vakai foki, Tuí; 'Aukai mo e Ngaahi Foaki 'Aukai; Lotú

Maama 'a Kalaisí

Ko e Maama 'a Kalaisí 'oku "'alu atu mei he 'ao 'o e 'Otuá ke fakafonu 'aki 'a hono fu'u lahi fau 'o e fu'u 'ataá – Ko e maama ia 'oku 'i he ngaahi me'a kotoa pē, 'a ia 'oku foaki 'a

e mo'uí ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'a ia ko e fono 'oku pule'i 'aki 'a e ngaahi me'a kotoa pē" (T&F 88:12–13; vakai foki, veesi 6–11). Ko e mālohí ni 'oku hoko ia ko ha fakavia ki he lelei, 'i he mo'ui 'a e kakai kotoa pē (vakai, Sione 1:9; T&F 93:2). 'Oku ui 'i he folofolá he taimi 'e ni'ihí 'a e Maama 'a Kalaisí ko e Laumālie 'o e 'Eikí, Laumālie 'o e 'Otuá, Laumālie 'o Kalaisí, pe ko e Maama 'o e Mo'uí.

'Oku 'ikai totonu ke feto'oaki 'a e Maama 'a Kalaisí mo e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'ikai ko ha taha 'eni ia 'o hangē ko e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku hanga 'e hono mālohí 'o taki 'a e kakai ke nau 'ilo 'a e ongoongolelei mo'oni, papitaiso, pea mo ma'u 'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Sione 12:46; 'Alamā 26:14–15).

Ko e konisēnisí ko ha sino hā mai ia 'o e Maama 'a Kalaisí, 'okú ne fakafaingofua'i kitautolu ke tau 'ilo 'a e lelei mei he koví. Na'e ako'i 'e he palōfita ko Molomoná: "'Oku foaki 'a e Laumālie 'o Kalaisí ki he tangata fulipē ke ne 'ilo'i 'a e lelei mei he koví; ko ia, 'oku ou fakahā kiate kimoutolu 'a e founga ke sivi; he ko e me'a kotoa pē 'oku ue'i ke fai lelei, pea 'oku fakaloto'i ke tui kia Kalaisí, 'oku 'omai ia 'i he mālohi mo e foaki 'a Kalaisí; ko ia, 'oku mou fa'a 'ilo 'i he 'ilo haohaoá, 'oku tupu ia mei he 'Otuá. . . . Pea ko 'eni, 'e hoku kāinga, ko e me'a 'i ho'omou 'ilo'i 'a e maama ke mou fa'a sivi 'akí, 'a ia ko e maama 'a Kalaisí, tokanga ke 'oua na'a mou sivi ta'e totonu; he ko e anga ko ia 'oku mou fakamaau 'akí, 'e fakamāu'i ai mo kimoutolu foki"' (Molonai 7:16, 18).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sione 8:12; 'Alamā 28:14

Vakai foki, Konisēnisí; Laumālie Mā'oni'oni

Malí

'I māmani he 'ahó ni, 'oku toko lahi ha kakai 'oku nau faka'ikai'i pea a'u 'o nau luma'i 'a e nofo malí mo e fāmílí. Ka 'i he uhouhonga 'o e ngaahi le'o fakahala mo faka'auha ko iá, kuo fakahoko mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e le'o pau 'o

e mo'oní. 'Oku nau "fakahā 'i he loto mālu'ia ko e mali 'i he vā 'o ha tangata mo ha fefine ko e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Tupu'angá mo e iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú" (vakai, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," peesi 57 'o e tohi ko 'ení).

Ko e fiefia lahi taha 'o e mo'uí 'oku ma'u ia 'i he fāmilí. Ko e ngaahi fetu'utaki fakafāmilí ko ē 'oku mālohí 'oku fie ma'u ki ai 'a e ngāué, ka ko e fa'ahinga ngāue peheé 'okú ne 'omi ha fiefia lahi 'i he mo'uí ni pea mo 'itāniti foki. Pea 'oku tatau ai pē kapau na'e 'ikai ke ke ma'u ha mo'ui fakafāmilí fiefia 'i he kuo hilí, te ke kei lava pē 'o feinga ke ma'u ha mali ta'engata 'oku fiefia, pea mo ha fetu'utaki 'ofa mo e kau mē-mipa 'o e fāmilí.

Ko e Fuakava Fo'ou mo Ta'engata 'o e Malí

'I he palani 'o e fiefia 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'oku lava ai ha tangata mo ha fefine ke fakama'u ki he mo'uí ni mo 'itāniti. 'Oku ma'u 'e kinautolu 'oku fakama'u 'i he temipalé ha fakamahino 'e hoko atu 'a 'enau feohí 'o ta'engata 'o kapau te nau fai pau ki he'enau ngaahi fuakavá. 'Oku nau 'ilo'i he 'ikai ha me'a, na'a mo e maté, te ne teitei lava ke fakamāvae'i kinautolu 'o ta'e ngata.

'Oku fie ma'u 'a e fuakava 'o e mali ta'engatá ki he hāke-aki'í. Na'e fakahā ai 'e he 'Eikí 'o fakafou mai 'ia Siosefa Sāmita: "'I he nāunau fakalangí 'oku 'i ai 'a e ngaahi langi pe ngaahi tu'unga 'e tolu; pea ko e me'a ke ma'u ai 'a e tu'unga mā'olunga tahá, kuo pau ke kau 'a e tangatá 'i he angá ni 'o e lakanga taula'eikí [ko e 'uhinga ki he fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí]; pea kapau 'e 'ikai te ne fai ia, 'e 'ikai te ne lava ke ma'u ia. Te ne lava ke hū ki he tu'unga 'e taha, ka ko e ngata'anga ia 'o hono pule'angá; 'e 'ikai te ne lava ke ma'u ha tupulaki" (T&F 131:1–4).

'I he hili hono ma'u 'a e ouau 'o e fakama'ú pea mo fakahoko 'a e ngaahi fuakava toputapu 'i he temipalé, kuo pau ke hokohoko atu 'a e ongo me'a malí 'i he mo'ui anga-tonú, ka

na lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mali ta'engatá mo e hākeaki'í. Na'e folofola 'a e 'Eiki:

"Kapau 'e fakama'u 'e ha tangata mo ha fefine 'i he'eku leá, 'a ia ko 'eku fonó, pea 'i he fuakava fo'ou mo ta'engatá, pea 'oku fakama'u ia kiate kinaua 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofá, 'e ia, 'a ia kuo paní, 'a ia kuo vahe'i ki ai 'a e mālohí ni pea mo e ngaahi kī 'o e lakanga taula'eiki ní; . . . pea kapau te [na] nofo ma'u 'i he'eku fuakavá, . . . 'e fai kiate kinaua 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuo hilifaki kiate kinaua 'e he'eku tamaio'eiki 'i he nofo taimí, pea fai atu 'i hono kotoa 'o e nofo ta'engatá; pea 'e mālohi faka'aufuli ia 'o ka na ka mama'o mei māmani" (T&F 132:19; koe'uhí ke ma'u ha fakamatata ki he Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, vakai, peesi 101).

Ko e Teuteu ki he Malí

Kapau 'oku te'eki ke ke mali, teuteu fakalelei ki he nofo malí. Manatu'í 'oku 'ikai ha me'a ia te ne fetongi 'a e mali 'i he tempalé. Teuteu ke ke mali mo e tokotaha totonú 'i he feitu'u totonu pea 'i he taimi totonu. Mo'ui taau 'i he taimí ni koe'uhí ko e fa'ahinga tangata pe fefine ko ia 'okú ke 'amanaki ke mali mo iá.

Faikaume'a pē mo kinautolu ko ē 'oku mā'olunga honau tu'unga 'ulungāangá pea kiate kinautolu ko ē te ke lava 'o pukepuke ho tu'unga 'ulungāanga lelei 'i ho'omou feohí. Palani fakalelei 'a e ngaahi 'ekitiviti ko ē 'oku lelei mo langaki mo'uí koe'uhí ke 'oua na'á ke nofo noa mo e tokotaha 'okú mo kaume'á. Nofo 'i he ngaahi feitu'u ko ē 'oku malu mo ke malava lelei ai ke mapule'i koé. 'Oua na'á mo fai ha ngaahi talanoa pe ngaahi 'ekitiviti te ne fakatupu 'a e ngaahi ongo fakasekisuale.

Kumi hao hoa mei ho'o tui fakalotú. Kumi ha taha te ke lava ma'u pē 'o fakalāngilangi'i mo faka'apa'apa'í, ha taha te ne tokoni'i koe 'i ho'o mo'uí. Ki mu'a ke ke malí, fakapapau'i kuó ke ma'u 'a e taha ko ē te ke lava 'o foaki kakato ki ai ho lotó, mo ho'o 'ofá kakato, mateaki'i kakato, pea mo faka'apa'apa'í kakato.

fefakafanongo'aki ai. Fakakaukau lelei mo faka'apa'apa. Fakahaa'i ma'u pē 'a e ngaahi ongo pelepelengesí mo e 'ofá.

Fakapapau'i he 'ikai faifaiangé pea mahu'inga ange ha me'a 'i ho vā mo ho husepānití ke ne uesia ho'omo nofo malí. Tukupā ke ngaahi ho'omo nofo malí ke ola lelei, neongo 'a e ngaahi faingata'a 'e ala hokó.

Mo feanganofa 'aki. Fai pau ki he ngaahi fuakava ho'omo malí, 'i he fakakaukau, leá, pea mo e tō'ongá. Manatu'i ne folofola 'a e 'Eikí, "Ke ke 'ofa ki ho malí 'aki ho lotó kotoa, pea piki-tai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe" (T&F 42:22). 'Oku ako'i 'e he kupu'i lea "'ikai ki ha toe taha kehé"'oku 'ikai totonu ke faifai angé pea 'i ai ha taha, fa'ahinga 'ekitiviti, pe koloa 'e faifai angé pea mahu'inga ange ia 'i ho vā mo ho malí.

Fakamama'o mei ha fa'ahinga me'a pē te ne ala taki koe ke ke ta'e anganofa ai 'i ha fa'ahinga founa. 'E hanga 'e he ponokalafí, ngaahi faka'ānaua ta'e fe'ungá, pea mo e fie'évá 'o faka'auha māmālie ho 'ulungāngá mo uesia 'a e fakava'e ho'omo nofo malí.

Mo ngāue fakataha ki hono tokanga'i ho'omo me'a fakapa'angá. Mo fetokoni'aki 'i hono fokotu'u mo tauhi ki ho'omo patisetí. Mapule'i kimoua 'i ho'omo fakamolé, pea faka'ehi'ehi mei he pōpula 'o e fakamo'uá. 'E tokoni hono pule'i fakapotopoto 'o e pa'angá mo e 'ata'atā mei he mo'uá ki he melino 'i he 'apí.

Fakatefito ho'omo mo'uí 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Mo fetokoni'aki 'i hono tauhi 'o e ngaahi fuakava kuo mo fakahokó. Mo ō fakataha ki he lotú pea mo e temipalé. Ako fakataha 'a e folofolá. Tū'ulutui fakataha 'i ho'omo lotu he kamata'anga mo e faka'osinga 'o e 'ahó, 'o fakafeta'i ki ho'omo Tamai Hēvaní koe'uhí ko kimoua peá mo kole fakataha ke ma'u 'Ene ngaahi tāpuakí 'i ho'omo mo'uí, 'i homo falé, ho'omo fānau, pea mo ho'omo ngaahi holi mā'oní'oní. 'E toki tataki leva kimoua 'e he 'Otuá, pea 'e 'omi 'e ho'omo ngaahi fakatau-folofola faka'aho mo Iá 'a e melino mo e fiefia ko ē 'oku 'ikai toe ala ma'u mei ha tahá. 'E fakafiefia ange ho'omo feohí

'i ho'omo mo'uí; 'e mālohi ange ho'omo fe'ofa'akí. 'E tupulaki mo ho'omo fefakahounga'i 'akí.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sēnesi 1:27–28; 2:18, 21–24; 1 Kolinitō 11:11; 'Efesō 5:22–33; Mōsese 2:27–28; 3:18, 21–24

Vakai foki, Anga-ma'á; Vete Malí; Fāmili; Ngaahi Tempalé; Uouangatahá

Manava'ofa

'Oku 'afio'i he'etau Tamai Hēvaní hotau ngaahi vaivaí mo 'etau ngaahi angahalá. 'Okú Ne fakahaa'i 'a e 'alo'ofá 'i he taimi 'okú Ne fakamolemole'i ai kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá mo tokoni'i ke tau foki hake 'o nofo 'i Hono 'aó.

Ko e lotu 'ofa peheé 'e ala hangē 'oku fepaki ia mo e fono 'o e fakamaau totonú, 'a ia, 'oku fie ma'u ai ke 'oua na'a fakangofua ha me'a ta'e ma'a ke nofo mo e 'Otuá (vakai, 1 Nīfai 10:21). Ka kuo faka'atā 'e he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí ke lava 'a e 'Otuá 'o hoko ko ha "'Otua haohaoa, mo anga-tonu, kae 'uma'ā ko ha 'Otua 'alo'ofa'" ('Alamā 42:15).

Ma'u 'o e 'Alo'ofa 'a e 'Otuá

Na'e fakakakato 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi fiema'u 'a e fakamaau totonú 'i he taimi na'e tu'u ai 'i hotau tu'ungá 'o Ne fuesia 'a e tautea 'o 'etau ngaahi angahalá. Tu'unga 'i He'ene ngāue ta'e siokitá ni, 'e lava ai 'e he Tamai 'o ta'ofi 'i he 'alo'ofa 'a e tauteá meiate kitautolu mo tali kitautolu 'i Hono 'aó. Kuo pau ke tau fakatomala fakamātoato mei he'etau ngaahi angahalá, ka tau ma'u 'a e fakamolemole 'a e 'Eikí. Hangē ko ia ne ako'i 'e he palōfita ko 'Alamaá, "'Oku fai 'e he fakamāu 'a 'ene ngaahi 'eke kotoa pē, pea 'oku kumi ke ma'u foki 'e he 'alo'ofá 'a e me'a kotoa pē 'oku 'a'aná; pea ko ia, 'oku 'ikai ke fa'a fakamo'ui ha toko taha ka ko ia ia 'okú ne lotu fakatomala mo'oní'" ('Alamā 42:24; vakai foki, veesi 22–23, 25).

Ko e fakamolemole'i 'o e angahalá, 'oku 'ikai ko e me'a-'ofa pē ia 'e taha 'o e 'alo'ofá mei he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí. Ko e tāpuaki kotoa pē 'okú ke ma'u ko ha 'alo'ofa ia,

'oku mahulu hake 'i ha me'a te ke lava ke ngāue'i 'iate koe pē. Na'e ako'i 'e Molomona, "'Oku tupu meia Kalaisi 'a e me'a kotoa pē 'oku lelei; ka 'ikai, pea kuo tō ki lalo 'a e tangatá, pea 'e 'ikai fa'a hoko mai kiate kinautolu ha me'a lelei'" (Molonai 7:24). Hangē ko 'ení, 'okú ke hoko ko ha taha 'okú ne mau 'a e 'alo'ofa fakalangí 'i he taimi 'oku fanongo mo tali ai 'e he Tamai Hēvaní ho'o ngaahi lotú, 'i he taimi 'okú ke ma'u ai ha fakahinohino mei he Laumālie Mā'oni'oní, pea mo e taimi 'oku fakamo'ui ai koe mei ho'o puké 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. Neongo 'oku ma'u kotoa 'a e ngaahi tāpuakí ni tu'unga 'i ho'o talangofuá, na'e 'ikai ke ke mei lava 'e koe 'o ma'u kinautolu 'i ha'o ngāue'i 'iate koe pē. Ko ha ngaahi me'a'ofa ia 'o e 'alo'ofa mei ha Tamai 'ofa mo manava'ofá.

Manava'ofa ki he Ni'ihí Kehé

'I he'ene folofola ki He'ene kau ākongá, ne fekau 'e he 'Fakamo'uí: "Ko ia mou manava'ofa, 'o hangē foki ko e manava'ofa 'a ho'omou Tamai'" (Luke 6:36). Te ke lava 'o mui-mui ki he sīpinga manava'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'i ho'o feohi mo e kakai kehé. Feinga ke hu'i meiate koe 'a e fie lahí, hīkisiá, pea mo e pōlepolé. Kumi ha ngaahi founga ke ke loto 'ofa, faka'apa'apa, fa'a fakamolemole, anga lelei, pea mo fa'a kātaki ai, 'o a'u ai pē ki he taimi ko ē 'okú ke 'ilo ai 'a e ngaahi tōnounou 'a e ni'ihí kehé. 'I ho'o fai iá, 'e tataki 'e ho'o sīpingá 'a e kakai kehé ke nau manava'ofa ange, pea te ke ma'u ai ha totonu lahi ange ki he 'alo'ofa 'a e 'Otuá.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 5:7; Luke 10:25–37; 'Alamá 34:14–16

Vakai foki, 'Ofa Faka-Kalaisi; Fakamolemolé; 'Alo'ofá; Fakamaau Totonú

Mata'i Tofe Mahu'ingá (*Vakai, Folofolá*)

Mate Fakalaumālié

Ko e mate fakalaumālié ko e mavahe ia mei he 'Otuá. 'Oku ako'i 'e he folofolá ha tupu'anga 'e ua 'o e mate fakalaumālié. Ko e 'uluaki tupu'angá ko e Hingá, pea ko hono uá ko 'etau talangata'á.

Na'e ako'i 'e he palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná ko Samuelá, "Kuo motuhi 'a e kakai fulipē 'i he hinga 'a 'Ātamá mei he 'ao 'o e 'Eikí, pea 'oku lau 'a kinautolu ko e mate, 'i he ngaahi me'a 'o e mo'uí ni pea mo e ngaahi me'a fakalaumālié fakatou'osi" (Hilamani 14:16). 'I he lolotonga 'etau mo'ui 'i māmaní, 'oku fakamavahe'i ai kitautolu mei he 'ao 'o e 'Otuá. 'I he Fakalelé, 'oku hanga ai 'e Sīsū Kalaisi 'o huhu'i 'a e taha kotoa pē mei he mate fakalaumālié. Na'e fakamo'oni'i 'e Samuela 'oku hanga 'e he Toetu'u 'a e Fakamo'uí 'o "huhu'i 'a e kakai fulipē mei he 'uluaki maté—'a e mate fakalaumālié. . . . Vakai, 'oku huhu'i 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he toetu'u 'a Kalaisí, 'io, na'a mo e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē, pea 'oku fakafoki ai 'a kinautolu ki he 'ao 'o e 'Eikí" (Hilamani 14:16–17). Na'e ako'i 'e he palōfita ko Lihaí, tu'unga 'i he Fakalelé, "'e ha'u ai 'a e kakai fulipē ki he 'Otuá; ko ia, te nau tu'u 'i hono 'aó ke fakamāu'i 'e ia 'o hoa mo e mo'oni mo e mā'oni'oni 'a ia 'oku 'iate iá" (2 Nīfai 2:10).

'Oku toe hoko mo ha mate fakalaumālie tu'unga 'i he'etau talangata'á. 'Oku 'ai kitautolu 'e he'etau ngaahi angahalá ke tau ta'e ma'a mo ta'e malava ke nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá (vakai, Loma 3:23; 'Alamā 12:12–16, 32; Hilamani 14:18; Mōsese 6:57). Tu'unga 'i he Fakalelé, 'oku hanga ai 'e Sīsū 'o foaki ha huhu'i mei he mate fakalaumālie ko 'ení, ka, 'i he taimi pē te tau toki tui ai kiate Iá, fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, mo talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé (vakai, 'Alamā 13:27–30; Hilamani 14:19; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 1 Nīfai 15:33–35; 'Alamā 40:26; 42:23

Vakai foki, Fakalelei ‘a Sisū Kalaisi; Tuí; Hingá; Talangofuá; Fakatomalá; Angahalá

Mate Fakaesinó

Ko e mate fakaesinó ko e fakamavahe‘i ia ‘o e laumālié mei he sino fakamatelié; Na‘e ‘omi ‘e he Hinga ‘a ‘Ātamá ‘a e mate fakaesinó ki māmani (vakai, Mōsese 6:48).

Ko e maté ko ha konga mahu‘inga ia ‘o e palani ‘o e fakamo‘ui ‘a e Tamai Hēvani (vakai, 2 Nīfai 9:6). Koe‘uhí ke tau hoko ‘o tatau mo ‘etau Tamai Ta‘engatá, kuo pau ke tau foua ‘a e maté mo ma‘u ki mui ange ha ngaahi sino toetu‘u ‘oku haohaoá.

Ko e taimi ‘oku mate ai ‘a e sino fakamāmaní, ‘oku kei hoko atu pē ‘a e mo‘ui ia ‘a e laumālié. ‘Oku talitali ‘i he maama tatali‘anga ‘o e ngaahi laumālié, ‘a e laumālie ‘o e kau mā‘oní‘oní “i ha nofo‘anga fiefia‘anga, ‘a ia ‘oku ui ko palataisi, ko ha nofo‘anga mālōlō‘anga, pea ko e nofo‘anga melino, ‘a ia te nau mālōlō ai mei he‘enau ngaahi faingata‘a‘ia kotoa, mo e kavenga kátoa, mo e mamahí” (‘Alamā 40:12). ‘Oku ‘i ai ha feitu‘u ‘oku ui ko e fale fakapōpula fakalaumālie ‘oku fakatatali ia mo‘o “kinautolu kuō nau pekia ‘i he‘enau ngaahi angahala ‘anautolu peé, ka na‘e te‘eki te nau ‘ilo ki he mo‘oní, pe kiate kinautolu kuo nau pekia ‘i he‘enau ngaahi angahalá, ‘i he‘enau faka‘ikai‘i ‘a e kau palōfitá” (T&F 138:32). ‘Oku ako‘i ‘a e ngaahi laumālie ‘i he fale fakapōpulá “ke tui ki he ‘Otuá fakatomala mei he angahalá, papitaiso fakafofonga ki he fakamolemole ‘o e angahalá, pea mo e ma‘u ‘o e me‘a-foaki ‘o e Laumālie Mā‘oní‘oní ‘i he hilifaki ‘o e nimá, pea mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni kehe kotoa ‘o e ongoongoleléi ‘a ia na‘e totonu ke nau ‘iló” (T&F 138:33–34). Kapau te nau tali ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongoleléi, fakatomala mei he‘enau ngaahi angahalá, pea tali ‘a e ngaahi ouau ne fakahoko ma‘anautolu ‘i he ngaahi tempalé, ‘e talitali lelei kinautolu ‘i palataisi.

Tu'unga 'i he Fakalelei mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi, 'oku fakataimi ai pē 'a e mate fakaesinó: "He 'oku hangē 'oku mate kotoa pē 'ia 'Ātama, 'e pehē foki 'e mo'ui kotoa pē 'ia Kalaisi" (1 Kolinitō 15:22). 'E toe tu'u 'a e taha kotoa pē, 'a ia ko hono 'uhingá 'e toe fakataha 'i 'a e laumālie 'o e taha kotoa pē mo hono sinó— "ki honau anga totonu mo haohaoá" pea 'ikai toe mo'ulaloa ki he maté ('Alamā 40:23; vakai foki, 'Alamā 11:44–45).

Mahalo kuó ke 'osi a'usia 'a e mamahi 'o e mālōlō si'a taha 'o e fāmilí pe kaungā-me'a. 'Oku fakanatula pē ke ongo'i loto mamahi 'i he fa'ahinga taimi peheé. Ko hono mo'oní, ko e tengihia, ko e taha ia hono fakafōtunga mo'oni 'o e 'ofá. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ke ke nofo feohi 'i he fe'ofofani, ko ia ke ke tangi koe'uhí ko e mole 'a kinautolu kuo maté" (T&F 42:45). Ko e founga pē taha ke to'o ai 'a e mamahi mei he maté ko hano to'o 'o e 'ofá mei he mo'uí.

Na'a mo ha'o tengihia ha mate si'a taha 'oku 'ofa'i, te ke kei lava pē 'o ma'u ha fakafiemālie 'i he tala'ofa 'o e toetu'ú pea mo e mahino ko ia 'e lava 'a e fāmilí 'o fakataha 'o ta'e ngatá. 'E lava ke mahino kiate koe 'a e "fu'u 'uhinga lahi 'o e mamahi, kae 'uma'a mo e fiefiá—ko e mamahi koe'uhí ko e mate mo e faka'auha 'i he tangatá, pea ko e fiefia koe'uhí ko e maama 'a Kalaisi 'oku tataki ki he mo'uí" ('Alamā 28:14; vakai foki, veesi 9–13).

Makehe mei hono ma'u 'o e fakafiemālie 'i ha mālōlō ha taha 'oku 'ofa'i, te ke lava pē 'o ma'u ha nonga 'i he 'ilo ko ia kuo pau pē ke ke maté. 'I ho'o mo'ui 'aki 'a e ongoongoleleí, te ke lava ai 'o manatu'i 'a e tala'ofa 'a e 'Eikí: "Ko kinautolu 'e mate 'iate aú, 'e 'ikai te nau ongo'i 'a e maté, koe'uhí he 'e melie pē ia kiate kinautolu" (T&F 42:46).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Īsaia 25:8; 1 Kolinitō 15:51–58; 2 Nifai 9:6–15; Mōsaia 16:6–8

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; Palataisi; Palani 'o e Fakamo'ui

Ma'unimā (Vakai, Va'inga Kumi Monū'ia; Ponokalafí; Lea 'o e Potó)

Melinó

‘Oku fakakaukau ha kakai tokolahi ko e melinó ko e ‘ikai fai ha tau. Ka te tau lava pē ‘o ongo‘i ha melino pe nonga ne-ongo kapau ‘oku lolotonga hoko ha tau. ‘Oku ‘ikai fe‘unga ‘ene ta‘e ‘i ai ha fepakipakí ‘ata‘atā pē ke ne ‘omi ha melino ki hotau lotó. ‘Oku ma‘u ‘a e melinó ‘i he ongoongoleléi—‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, ‘i he ngāue mai ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní, pea ‘i he ‘etau anga-tonú, fakatomala fakamātoató, pea mo e ngāue ‘osikiavelengá.

Na‘a mo ha taimi ‘oku ‘ākilotoa ai koe ‘e he ngaahi fai-ngata‘a ‘o māmaní, te ke kei lava pē ‘o ma‘u ‘a e tāpuaki ‘o e loto melinó. ‘E nofo‘ia ma‘u ai pē koe ‘e he tāpuaki ko ‘ení ‘o ka ke tu‘u ma‘u ‘i ho‘o fakamo‘oni ki he ongoongoleléi mo manatu‘i ‘oku ‘ofa atu mo tokanga‘i koe ‘e he Tamai Hēvani mo Sīsū Kalaisi.

Makehe mei ho‘o ongo‘i nonga pe melinó, te ke toe lava ‘o hoko ko ha ivi fakamelino ‘i ho fāmilí, ‘i ho koló, pea mo māmani. ‘Okú ke ngāue‘i ‘a e melinó he taimi ‘okú ke tauhi ai ‘a e ngaahi fekaú, fai ha tokoni, tokanga‘i ‘a e kau mēmipa ‘o e fāmilí mo e kaungā‘apí, mo vahevahe ‘a e ongoongoleléi. ‘Okú ke ngāue‘i ‘a e melinó ‘i ha fa‘ahinga taimi pē ‘okú ke tokoni ai ke to‘o atu ‘a e faingata‘a‘ia ‘a ha taha.

‘Oku ako‘i kitautolu ‘e he folofola ko ‘eni ‘a e Fakamo‘uí ‘i he founga te tau lava ai ‘o ongo‘i ‘a e melino pe nonga ‘oku ‘omi ‘e he ongoongoleléi:

“Ko e Fakafiemālié, ko e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘a ia ‘e fekau ‘e he Tamai ‘i hoku huafá, te ne ako‘i ‘a kimoutolu ‘i he me‘a kotoa pē, mo fakamanatu‘i ‘a kimoutolu ‘i he me‘a kotoa pē, ‘a ia kuó u lea ‘aki kiate kimoutolú.

“Oku ou tuku ‘a e melinó kiate kimoutolu, ko ‘eku melino ‘oku ou foaki kiate kimoutolú: ‘oku ‘ikai hangē ko e foaki ‘a māmaní, ‘a ‘eku foaki kiate kimoutolú. ‘Oua na‘a mamahi homou lotó, pea ‘oua na‘a manavahē ia” (Sione 14:26–27).

“Oua ‘e manavahē ke fai lelei, ‘e hoku ongo foha, he ko e me‘a ko ia ‘okú mo tūtū‘í, ko e me‘a pē ia te mo utú; ko ia,

kapau 'oku mo tūtuu'i 'a e lelei, te mo utu foki 'a e lelei ko ho'omo totongi.

“Ko ia, 'oua 'e manavahē, 'e tākanga toko si'i; failelei; tuku ke kau fakataha 'a māmani mo heli ke tau'i 'akimoua. He kapau kuo langa 'a kimoua 'i he'eku maká, 'e 'ikai te nau lava ke ikuna.

“Vakai, 'oku 'ikai te u fakahalaia'i 'a kimoua; ke mo 'alu 'i homo halá pea 'oua 'e toe faiangahala; fai 'i he anga fakamātoato 'a e ngāue kuó u fekau kiate kimouá;

“Sio pē kiate au 'i he fakakaukau kotoa pē; 'oua 'e tāla'a, 'oua 'e manavahē.

“Vakai ki he ngaahi lavea 'a ia na'e mahoka ai 'a hoku vakavaká, pea mo e ngaahi mata'i fa'o foki 'i hoku ongo nimá mo e va'é; faitotonu, tauhi 'eku ngaahi fekaú, pea te mo ma'u 'a e pule'anga 'o e langí “(T&F 6:33–37).

“Kuó u tala 'a e ngaahi me'á ni kiate kimoutolu, koe'uhí ke mou ma'u 'a e fiemālie 'iate au. Te mou ma'u 'a e mamahí 'i māmani; ka mou loto to'a kuó u iku'i 'a māmani” (Sione 16:33).

‘I ho'omou manatu ki he Fakamo'uí mo muimui kiate Iá, te mou lava mo'oni ai 'o fiefia. Te mou lava 'o ma'u 'a e melino mo'oni mo tu'uloá 'i he taimi kotoa pē. Te mou lava ke ma'u ha 'amanaki lelei 'i he ngaahi 'uluaki folofola 'a e Fakamo'uí ki He'ene kau ākongá 'i he hili 'o 'Ene Toetu'ú: “Fiemālie pē 'a kimoutolu” (Sione 20:19).

Ngaahi Fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 59:23

Vakai foki, 'Ofa Faka-Kalaisi; Laumālie Mā'oni'oni; 'Amanaki Lelei; Sisū Kalaisi; 'Ofá; Tokoní; Tāú

Me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni (*Vakai*, Laumālie Mā'oni'oni)

Mōihuú (Worship)

Ko e mōihū ki he 'Otuá, ko ho'o foaki ia kiate Ia ho'o 'ofá, faka'apa'apa, ngāué, pea mo ho'o lí'oa. Na'e fekau 'e he

‘Eikí ‘a Mōsese, “Hū ki he ‘Otuá, he ko ia pē te ke tauhi ki aí” (Mōsese 1:15). Kuó Ne fekau ‘i he kuongá ni, “Ke ke ‘ofa ki he ‘Eiki ko ho ‘Otuá ‘aki ho lotó kotoa, mo ho mālohí mo e ‘atamaí, mo e iví kotoa; pea ke ke tauhi kiate ia ‘i he huafa ‘o Sísū Kalaisí” (T&F 59:5). Kapau ‘okú ke toe fakamu‘omu‘a ha taha pe me‘a ‘o mahu‘inga ange ‘i he ‘ofa ki he ‘Otuá, ‘okú ke lotu loi pe tauhi tamapua (vakai, ‘Ekesōtosi 20:3–6).

Ko e mōihuu ko ha founga ia ‘e taha te ke lava ai ‘o fakataufolofola ki he Tamaí. Ne ako‘i ‘e ‘Alamā hono foha ko Hilamaní, “Tangi ki he ‘Otuá ke ma‘u ho tauhi kotoa; ‘io, fai ki he ‘Eikí ‘a ho‘o ngaahi ngāue kotoa pē, pea ‘ilonga ha potu te ke ‘alu ki ai, ke fai ia ki he ‘Eikí; ‘io, fakahanga atu ho‘o ngaahi fakakaukau ki he ‘Eikí; ‘io, ‘ai ke fai ma‘u ai pē ki he ‘Eikí ‘a e ‘ofa ‘a ho lotó” (‘Alamā 37:36).

‘Oku totonu ke ke ‘alu ki he ngaahi houalotu ‘a e Siasí ‘i he laumālie ‘o e lotu pe mōihū. Kuo fekau ‘e he ‘Eiki: “Ko e me‘a ke tauhi ai koe ke ma‘a ange mei māmaní, ke ke ‘alu ki he fale ‘o e lotú pea ‘ohake ai ho‘o ngaahi ouau toputapú ‘i hoku ‘aho tapú; he ko e mo‘oni ko e ‘aho ‘eni kuo tu‘utu‘uni kiate koe ke ke mālōlō ai mei ho‘o ngaahi ngāue, pea fai ho‘o ngaahi huú ki he Fungani Mā‘olungá” (T&F 59:9–10).

Ko e kau ko ia ‘i he ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula-‘eiki ko ha toe kongá pē ia ho‘omou huú. ‘I he taimi ‘okú ke ma‘u ai ‘a e sākalamēnití ‘i he founga ‘apasia mo ‘alu ki temipalé, ‘okú ke manatu‘i ai mo lotu ki ho‘o Tamai Hēvaní mo fakahaa‘i ho‘o hounga‘ia ‘i Hono ‘Alo ko Sísū Kalaisí.

Makehe mei hono fakafōtunga ki tu‘a ‘o e lotú, ‘oku totonu ke ke ma‘u ha loto mālū‘ia ‘i ha feitu‘u pē te ke ‘alu ki ai pea mo e me‘a kotoa pē te ke fai. Na‘e ako‘i ‘e ‘Alamā ‘a e tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki ha falukunga kakai na‘e kapusi mei he feitu‘u na‘a nau lotu ai. Na‘á ne tokoni ke mahino kiate kinautolu ko e lotu mo‘oní ‘oku ‘ikai fakangatangata ia ki ha ‘aho pē ‘e taha ‘i he uiké (vakai, ‘Alamā 32:11). Na‘e toe lea ‘a e hoa ngāue ‘o ‘Alamaá, ‘a ‘Amuleki, ki he falukunga kakai tatau pē ‘o ne fakalotolahi‘i kinautolu ke nau “lotu ki he

Mo'ua

'Otuá, 'i he loto mo e mo'oni, 'i he potu kotoa pē te mou 'i ai" ('Alamā 34:38).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Saame 95:6-7; Mōsaia 18:25; 'Alamā 33:2-11; T&F 20:17-19, 29; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:11

Vakai foki, 'Aukaí mo e Ngaahi Foaki 'Aukaí; 'Otua ko e Tamaí; 'Ofá; Lotú; Sāpaté

Mo'ua

Ne folofola 'a e 'Eikí ki ha falukunga Kāingalotu 'o faka-fou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Ko hoku lotó ke mou totongi 'a ho'omou ngaahi mo'ua kotoa pē" (T&F 104:78). Talu mei he kamata'anga 'o e Siasí, mo e toutou fakatokanga mai 'a e kau palōfita 'a e 'Eikí ke tau faka'ehi'ehi mei he mo'ua.

Ko e taha 'o e ngaahi fakatu'utāmaki lahi taha o e mo'ua ko e totongi tupu 'oku ha'u mo iá. 'Oku 'i ai ha ngaahi fakamo'ua 'e ni'ihi, hangē ko e ngaahi kaati fakamo'ua (credit cards), 'oku fu'u mā'olunga honau totongi tupú. Ko ho'o mo'ua pē, te ke fakatokanga'i 'oku 'ikai ha toe faka'atu'i 'a e totongi tupú ia. 'Oku hokohoko pē 'ene tānaki fakalahí 'ana, tatau ai pē pe ko e hā ho tūkungá—pe 'oku 'i ai ha'o ngāue pe 'ikai, mo'ui lelei pe puke. 'Oku 'ikai pē mavahe ia kae 'oua kuo totongi 'a e mo'ua. 'Oua na'a fakahala'i koe 'e he ngaahi me'a 'oku faka'atā 'e he kau fai fakamo'ua, tatau ai pē kapau te nau 'ai ke matamatalelei 'a e mo'ua 'aki ha'anau tala'ofa atu ha totongi fakafoki si'isi'i 'i ha vaha'a taimi.

Fakapapau'i ho tu'unga fakapa'angá. Mapule'i koe 'i ho'o fakataú, faka'ehi'ehi mei he mo'ua ki he lahi taha te ke lavá. 'I he meimei me'a kotoa pē, te ke lava pē ke faka'ehi'ehi mei he mo'ua 'aki ha'o faka'aonga'i fakapotopoto ho'o ngaahi ma'u-'anga tokoní. Kapau 'okú ke fai ha mo'ua, hangē ko ha pa'anga fe'unga ke fakatau 'aki hao 'api fe'unga pe faka'osi 'aki ho'o akó, ngāue ke totongi ia 'i he vave tahá mo faka'atā ai koe mei he ha'isiá. Ko ho'o totongi pē ho mo'ua mo tānaki ha pa'angá, te ke mateuteu leva ai ki ha faingata'a ia fakapa'anga te ke ala

fehangahangai mo ia. Te ke ma'u ha malu'anga mo'ó ho fāмили mo ha nonga 'i ho lotó.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Luke 16:10–11; T&F 19:35

Mo'ui Ta'engatá

Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ko 'eku ngāué 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39). Ko e mo'ui ta'e fa'a maté ko ha mo'ui 'o ta'e ngata ko ha taha kuo toetu'u. Tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, 'e ma'u ai 'e he taha kotoa pē 'a e me'a'ofá ni. Ko e mo'ui ta'engatá, pe hākeaki'í, ko e ma'u ia ha nofo'anga 'i he tu'unga mā'olunga taha 'o e pule'anga fakasilesitiale, 'a ia te tau nofo fakataha ai 'i he 'ao 'o e 'Otuá pea hoko atu ko e ngaahi fāмили (vakai, T&F 131:1–4). 'Oku lava 'a e me'a'ofa ko 'ení tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, 'o tatau pē mo e mo'ui ta'e fa'a-maté. Neongo ia, 'okú ne fie ma'u ke tau "talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e Ongoongoleléi" (Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3).

Nofo 'i he Hala ki he Mo'ui Ta'engatá

'I ho'omou papitaiso mo ma'u 'a e me'a'ofa 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ne mou hū ai ki he hala 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engatá. Na'e ako'i 'e he palōfita ko Nīfai:

"Ko e matapā 'oku totonu ke mou hū aí ko e fakatomalá mo e papitaiso 'i he vai; pea 'oku toki hoko ha fakamole-mole'i 'o ho'omou ngaahi anghahalá 'i he afi mo e Laumālie Mā'oni'oni.

"Pea 'o ka pēhē, kuo mou 'i he hala hangatonu mo lausi'i 'a ia 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engatá; 'io, kuo mou hū 'i he matapaá; kuo mou fai 'o fakatatau ki he ngaahi fekau 'a e Tamaí mo e 'Aló; pea kuo mou ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku fakamo'oni'i 'a e Tamaí mo e 'Aló, koe'uhí ke fakahoko 'a e tala'ofa kuó ne folofola 'aki te mou ma'ú" (2 Nīfai 31:17–18).

Na'e fakamamafa'i 'e Nifai, ko e hili pē 'etau hū ki he "hala lausi'i mo fāsi'i," kuo pau leva ke tau kātaki ki he ngata'angá 'i he tui.

"O ka hili ho'omou hū ki he hala hangatonu mo lausi'i ko iá, 'oku ou fie fehu'i pe kuo 'osi fai 'a e me'a kotoa pē? Vakai, 'oku ou pehē kiate kimoutolu; kuo 'ikai; he kuo 'ikai te mou a'usia ki he potu ko iá kae ngata pē 'i he fai ki he folofola 'a Kalaisi, 'i he tui ta'e faka'alo'alongaua kiate ia mo e falala kakato ki he ngaahi totongi 'a'ana 'a ia 'oku māfimafi ke fakamo'uí.

"Ko ia, 'oku totonu ke mou vivili atu ki mu'a 'i he tu'u ma'u 'ia Kalaisi, pea ma'u 'a e 'amanaki 'oku mālohi haohao mo e 'ofa ki he 'Otuá mo e kakaí fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea 'uakai 'i he folofola 'a Kalaisi, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, vakai, 'oku folofola peheni 'e he Tamaí: Te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá" (2 Nifai 31:19–20).

Ko 'eni kuo 'osi papitaiso koe mo hilifaki nima, ko e kongá lahi 'o ho'o fakalalakaká 'e fakafuofua ia mei ho'o ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí: ki he kakai tangatá, ke fakanofu ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí: kia tangata mo fafine, ko e 'enitaumeni he temipalé mo e fakama'u 'o e malí. Ko e taimi te ke ma'u ai 'a e ngaahi ouaú ni mo tauhi 'a e ngaahi fuakava 'oku ha'u fakataha mo iá, te ke teuteu ai ke ma'u 'a e tu'unga mā'olunga taha 'o e nāunau fakasilesitalé.

'Okú Ke Ala Ma'ú

'I ho'o fakakaukau loto ki ho'o fakalalakaka 'i he "hala hangatonu mo fāsi'i," 'ilo'i mu'a 'okú ke malava pē ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. 'Okú fie ma'u koe 'e he 'Eiki ke ke foki ange kiate Ia, pea he 'ikai te ne teitei fie ma'u ke ke fai ha me'a he 'ikai ke ke lava 'o fakahoko. 'Okú fokotu'utu'u 'Ene ngaahi fekaú kotoa ke paotoloaki ho'o fiefiá. Ko e taimi te ke tui ai mo tauhi kiate Ia 'aki ho ivi kotoá, te Ne 'oatu ha mālohi mo 'oatu ha founga ke ke fakahoko ai ha me'a pē te Ne fekau atú (vakai, 1 Nifai 3:7). Manatu'i ko e taimi te ke foaki

ai ho lelei tahá mo fakatomala mei ho'o ngaahi angahalá, 'e totongi huhu'í leva 'e he Fakalelei 'a Sísū Kalaisí ho ngaahi vaivaí pea mo ho'o ngaahi angahalá, ngaahi kafó, mo e ngaahi mamahi 'okú ke fuesia he mo'ui ní: "'Oku mau 'ilo ko e me'a 'e fakamo'ui ai 'a kitautolú ko e 'alo'ofa, 'o ka hili 'emau fai 'a e me'a kotoa pē 'e ala fai (2 Nīfai 25:23).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sione 3:16; 17:3; 2 Nīfai 9:39; Molonai 7:41; T&F 14:7; 50:5

Vakai foki, Fakalelei 'a Sísū Kalaisí; 'Alo'ofá; Pule'anga 'o e Ngaahi Nāunaú.

Mo'ui ki Mu'a 'i he Māmaní (*Vakai*, Palani 'o e Fakamo'ui)

Mo'uí

'Oku ngāue'aki 'a e fo'i lea *mo'uí* (soul) 'i ha founa 'e ua 'i he folofolá. 'Uluakí, ko ha laumālie kuo fakataha'i mo ha sino fakamatelie, 'o tatau ai pē 'i he mo'ui fakamatelié pe 'i he hili 'o e toetu'ú, 'oku ui ia ko e mo'ui (vakai, T&F 88:15–16). Uá, 'oku fa'a ui hotau laumālié he taimi 'e ní'ihiko e mo'ui (vakai, 'Alamā 40:15–18; 'Ēpalahame 3:23).

Vakai foki, Palani 'o e Fakamo'uí; Toetu'ú; Laumālie

Nofu Tu'í he Ta'u 'e Afé

Ko e nofo tu'í ko ha vaha'a taimi ia 'o ha ta'u 'e 1,000. Ko e taimi 'oku tau talanoa ai ki he "Nofu Tu'í," 'oku tau 'uhinga ki he ta'u 'e 1,000 ka hoko mai 'i he hili 'o e Hā'ele 'Angaua mai 'a e Fakamo'uí (vakai, Fakahā 20:4; T&F 29:11). 'I he Nofu Tu'í, "'E nofo tu'í totonu pē 'a Kalaisi 'i māmani" (Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:10).

'E hoko 'a e Nofu Tu'í ko ha taimi ia 'o e anga-tonu mo e melino he māmaní. Kuo 'osi fakahā 'e he 'Eikí "'i he 'aho ko iá, 'e ngata 'i hoku 'aó 'a e tāufehi'a 'a e tangatá mo e tāufehi'a 'a e fanga manú, 'io, 'a e tāufehi'a 'a e kakano kotoa pē" (T&F 101:26; vakai foki, 'Īsaia 11:6–9). Ko Sētané 'e "ha'ihai,

ke 'oua na'á ne ma'u ha nofo'anga 'i he loto 'o e fānau 'a e tangatá" (T&F 45:55; vakai foki, Fakahā 20:1–3).

'I he lolotonga 'o e Nofo Tu'í, ko e kakai kotoa he funga māmaní ko ha kakai lelei mo fai totonu, ka 'e 'i ai hanau tokolahí 'e te'eki ke nau ma'u 'a e kakato 'o e ongoongoleléi. 'I he'ene peheé, 'e fakahoko leva 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e ngāue fakafaifekaú.

'E toe kau foki mo e kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngāue fakatemipalé he lolotonga 'o e Nofo Tu'í. 'E hoko atu 'a e Kāingalotú 'i hono langa 'o e ngaahi temipalé mo ma'u 'a e ngaahi ouaú, 'o fakafofonga'i honau kāinga kuo pekiá. Te nau teuteu 'a e ngaahi lekooti 'o 'enau ngaahi kuí 'o a'u kia 'Ātama mo 'Ivi, 'i hano fakahinohino kinautolu 'i he fakahā.

'E hokohoko ai pē 'a e mā'oni'oní mo e melinó kae 'oua kuo ngata 'a e ta'u 'e 1,000, pea 'e toki vete ange 'a Sētane "'o kí'i fuofuolaa sí'i, koe'uhí ke ne tānaki fakataha mai 'a 'ene ngaahi kau taú." 'E tau'í 'e he ngaahi kongá kau 'a Sētané 'a e kau tau 'o e langí, 'a ia 'e taki mai 'e Maikeli, pe ko 'Ātama. 'E ikuna'i ai 'a Sētane mo hono kau muimuí pea kapusi ki tu'a 'o ta'engata. (Vakai, T&F 88:111–115.)

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 45:55–59; 101:22–34; 133:25

Vakai foki, Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisi

Ngaahi Faka'ilongá

Ko e ngaahi faka'ilongá ko ha ngaahi me'a 'oku hoko pe a'usia 'okú ne fakahaa'i 'a e mālohi 'o e 'Otuá. 'Oku meimeí ke nau fakafo ma'u pē. 'Oku nau tala mo fakahā ha ngaahi me'a lalahi, hangē ko e 'alo'i, pekia, mo e Hā'ele 'Anga-ua mai 'a e Fakamo'uí. 'Oku nau fakamanatu mai e ngaahi fua-kava kuo fai 'e he 'Eikí mo kitautolú. 'Oku toe lava pē foki 'a e ngaahi faka'ilongá 'o hoko ko ha ngaahi fakamo'oni ki ha uiui'i fakalangi pe fakahaa'i e ta'e fiemalie 'a e 'Eikí.

'Oku pehē 'e ha kakai 'e ni'ihi te nau tui ki he 'Otuá pe ko 'Ene ngāué kapau te nau lava 'o ma'u ha faka'ilonga. Ka kuo 'osi folofola 'a e 'Eikí, "'Oku tupu 'a e tuí 'o 'ikai 'i he ngaahi

faka'ilongá, ka 'oku hoko mai 'a e ngaahi faka'ilongá kiate kinautolu 'oku tuí" (T&F 63:9). Ko e fa'ahinga faka'ilonga peheé 'oku 'oange ia kiate kinautolu 'oku faivelenga mo talangofua kae lava ke fakamālohia kinautolu he'enu tuí.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 12:38–39; Ma'ake 13:22–27; Luke 2:8–17; 'Alamā 30:43–52; Hilamani 14; 3 Nifai 1:13–21; 8:2–25; 'Eta 12:6; T&F 63:7–12

Vakai foki, Tuí; Talangofuá; Hā'ele 'Anga-ua Mai 'a Sisū Kalaisí

Ngaahi Tefito 'o e Tuí

'Oku fakamatala'i 'e he Ngaahi Tefito 'o e Tuí ha ngaahi tefito'i fakakaukau 'e 13 'oku tui ki ai 'a e kāingalotu 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'e fuofua hiki kinautolu 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i ha'ane tohi na'e fai kia Sione Ueniuefi, 'a ia ko ha 'ētita 'o ha nusipepa, ko e tali ki he tohi kole 'a Misa Ueniuefi 'o fie 'ilo ki he me'a na'e tui ki ai e kāingalotu 'o e Siasí. Na'e fāifai pea toki pulusi ia ki mui ange 'i he ngaahi tohi 'a e Siasí. 'Oku lau ia he taimí ni ko e folofola pea 'oku fakakau ia 'i he Mata'itofe Mahu'ingá.

Ngaahi Fakataha Alēlea Fakatonutonu Faka-Siasí

'Oku 'i ai ha fatongia 'o e kau pīsopé mo e kau palesiteni fakakolo mo fakasiteikí, kau palesiteni fakamisioná, mo fakavahefonuá, ke tokoni'i 'a e kāingalotú ke nau ikuna'i 'a e maumau fonó 'aki ha'anau fakatomala. Ko e ngaahi maumau fono mamafa tahá, hangē ko hano maumau'i lahi 'o e ngaahi lao fakafonuá, ngaohikovia 'o e malí, fānaú, tonó, fe'auakí, tohotohó, mo e angahala fakamala'ia, 'oku fa'a fie ma'u ai ke fai ha fakatonutonu faka-Siasí. 'Oku ala kau 'i ha fakatonutonu faka-Siasí totonu hano fakangatangata hono ngaahi fai-ngamālié 'i hono tu'unga mēmipa he Siasí pe mole hono tu'unga mēmipa he Siasí.

'Oku kamata 'a e fakatonutonu ko 'ení 'i he taimi 'e ui ai 'e he taki lakanga fakataula'eiki pulé ha fakataha alēlea fakatonutonu. Ko e taumu'a 'o e ngaahi fakataha alēlea fakatonutonu ke fakahaofi 'a e Laumālié 'o e kau maumau fonó, malu'i 'a e tonuhiá, pea mo pukepuke 'a e ma'á, mo e ngeiá, pea mo e ongoongo 'o e Siasí.

Ko e fakatonutonu faka-Siasí ko ha founga fakalaumālié ia 'oku fakahoko 'i ha vaha'a taimi. Tu'unga 'i he founga ni mo e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, 'e lava ai ha mēmipa 'o ma'u ha fakamolemole 'o e angahalá, toe ma'u ha 'atamai nonga, pea mo ma'u ha ivi ke faka'ehi'ehi ai mei he maumau fono 'i he kaha'ú. 'Oku 'ikai fakataumu'a 'a e fakatonutonu faka-Siasí 'ia ko ha faka'osinga ia 'o e me'a 'oku faí. Na'e fokotu'utu'ua ia ke tokoni'i ai e fānau 'a e Tamai Hēvaní ke nau hoko atu 'i he'enua feinga ke foki 'o mālohi kakato pea ki he ngaahi tāpuaki 'o e Siasí. Ko e ola 'oku fie ma'ú ke fakahoko 'e he taha ko iá ha fa'ahinga liliu pē 'e fie ma'ú ke fakatomala kakato aí.

Vakai foki, Fakamolemolé; Fakatomalá

Ngaahi Me'a-foaki 'o e Laumālié (*Vakai, Ngaahi Me'afuaki Fakalaumālié*)

Ngaahi Kī 'o e Lakanga Fakataula'eikí (*Vakai, Lakanga Fakataula'eikí*)

Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau

'I he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, 'e toe tu'u ai 'a e kakai kotoa pē (*vakai, 'Alamā 11:42–45*). Ka hili 'etau toe tu'ú, te tau tu'u 'i he 'ao 'o e 'Eikí ke fakamaau'i 'a kitautolu (*vakai, Fakahā 20:12; 3 Nīfai 27:14*). 'E vahe ai kitautolu taki taha ki ha feitu'u nofo'anga pau 'oku ta'engata 'i ha ngaahi pule'anga 'o e nāunau. Na'e ako'i 'e he 'Eikí 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení 'i he taimi ne folofola ai "'I he fale 'o 'eku Tamai, 'oku ai 'a e ngaahi nofo'anga 'oku lahi" (*Sione 14:2*).

'Oku tolu 'a e ngaahi pule'anga 'o e nāunaú: ko e pule'anga fakasilesitialé; pule'anga fakatelesitialé, mo e pule'anga fakatilesitialé. Ko e nāunau te ke ma'ú 'e makatu'unga ia he mo'oni 'o ho'o uluí, pea fakahaa'i ia 'i ho'o talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí. 'E makatu'unga ia 'i he anga ho'omou "tali 'a e fakamo'oni 'o Sīsuú" (T&F 76:51; vakai foki, veesi 74, 79, 101).

Pule'anga Fakasilesitialé

Ko e pule'anga fakasilesitialé ko e ma'olunga taha ia 'i he ngaahi pule'anga 'e tolu 'o e nāunaú. Ko kinautolu 'i he pule'anga ko 'ení te nau nofo ai 'o ta'engata 'i he 'ao 'o e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. 'Oku totonu ke hoko 'eni ko ho'o taumu'a: ke ma'u 'a e nāunau fakasilesitialé pea mo tokoni'i 'a e toengá ke nau ma'u foki mo e tāpuaki ma'ongo'onga ko iá. Ko e fa'ahinga taumu'a peheé he 'ikai ke lava 'o a'usia ia 'i ha fo'i feinga pē taha; ko ha ola ia 'o e angatonu he mo'uí kotoa pea mo tūkufua ki ai ta'e toe tūka.

Ko e pule'anga fakasilesitialé ko e feitu'u ia 'oku teuteu ma'anautolu ne nau "ma'u ha fakamo'oni kia Sīsū" pea kuo "fakahaohaoa'i 'ia Sīsū ko e fakalaloa 'o e fuakava fo'ou, 'a ia na'á ne fai 'a e fakalelei haohaoá ni 'i he lilingi hono ta'ata'a 'o'oná" (T&F 76:51, 69). Koe'uhí ke tau lava 'o ma'u 'a e me'a'ofa ko 'ení, kuo pau ke tau ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí, tauhi 'a e ngaahi fekaú, mo fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá. Koe'uhí ke ma'u ha fakamatala fakaikiiki ange fekau'aki mo kinautolu te nau ma'u 'a e nāunau fakasilesitialé, vakai ki he Tokáteline mo e Ngaahi Fuakava 76:50–70, 92–96.

'I Sānuáli 'o e 1836, ne ma'u ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha fakahā 'a ia na'e fakalahi ai 'ene mahino ki he ngaahi fiema'u kae ma'u 'a e nāunau fakasilesitialé. Na'e fakaava 'a e ngaahi langí kiate ia, pea na'e mamata ai ki he pule'anga fakasilesitialé. Na'e 'ohovale 'i he'ene mamata ai ki hono tokoua lahi ko 'Alaviní, neongo na'e mate 'a 'Alavini ia 'oku te'eki ke ne ma'u 'a e ouau 'o e papitaisó. (Vakai, T&F 137:1–6.) Pea hoko mai 'a e le'o 'o e 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefá:

“Ko kinautolu kotoa pē kuo nau pekia, ka ‘oku te’eki ai ke nau ma’u ha ‘ilo ki he ongoongolelei ko ‘ení, ‘a ia na’a nau mei tali ia ‘o kapau na’e faka’atā ke nau kei mo’ui, te nau hoko ko e kau ‘ea hoko ki he pule’anga fakalangi ‘o e ‘Otuá;

“Pea mo kinautolu kotoa pē foki ‘a ia te nau pekia mei he taimi ko ‘ení ‘o fāi atu, ka ‘oku te’eki ai ke nau ma’u ha ‘ilo ki he ongoongolelei ko iá, ‘a ia na’a nau mei tali ia ‘aki honau lotó kotoa, te nau hoko foki mo kinautolu ko e kau ‘ea hoko ki he pule’anga ko iá;

“He ko au, ko e ‘Eikí, te u fakamāu’i ‘a e tangata kotoa pē ‘o fakatatau ki he’enua ngaahi ngāué pea fakatatau ki he ngaahi holi ‘o honau lotó” (T&F 137:7–9)

Ne pehē ‘e he Palōfita ko Siosefá ‘i he’ene fakamatata ki he fakahaá ni, “Pea na’á ku mamata foki ko e fānau iiki kotoa pē kuo nau pekia, ka ‘oku te’eki ai fe’unga honau ta’ú ke fai kiate kinautolu ha fakamāú, ‘oku fakamo’ui foki mo kinautolu ‘i he pule’anga fakalangi ‘o e ‘Otuá” (T&F 137:10).

‘Oku tau ‘ilo ‘i ha fakahā ‘e taha ki he Palōfita ko Siosefá, ‘oku ‘i ai ha ngaahi tu’unga ‘e tolu ‘i he pule’anga fakasilesitiale. Koe’uhí ke hakeaki’i kitautolu ‘i he tu’unga mā’olunga tahá pea mo hokohoko atu ‘o ta’engata ‘i he ngaahi feohi fakafāmilí, kuo pau ke tau fakahoko ‘a e “fuakava fo’ou mo ta’engata ‘o e malí” pea mo fai pau ki he fuakava ko iá. Ko hono ‘ai ‘e tahá, ko e mali tempalé ko ha me’a ia ‘oku fie ma’u ke toki a’usia ai ‘a e tu’unga mā’olunga taha ‘i he nāunau fakasilesitiale. (Vakai, T&F 131:1–4.) Ko kinautolu kotoa pē ‘oku taau ke fakahoko ‘a e fuakava fo’ou mo ta’engata ‘o e malí te nau ma’u ‘a e faingamālie ko iá, ‘o tatau ai pē ‘i he mo’uí ni pe ‘i he mo’ui ka ha’ú.

Pule’anga Faka-Telesitiale

Ko kinautolu te nau ma’u ‘a e nāunau fakatelesitiale te nau “nofo ‘i he ‘ao ‘o e ‘Aló, kae ‘ikai mei he fonu ‘o e Tamá. Ko ia, ko e ngaahi sino fakamaama ‘a kinautolu, ‘o ‘ikai ko e ngaahi sino fakalangi, ‘o nau faikehekehe ‘i he nāunau,

'o hangē ko e faikehekehe 'o e māhiná mo e la'aá" (T&F 76:77–78). Ko hono mo'oní, ko e ní'ihí 'i he pule'anga fakatelesitialé ko ha kakai faka'eí'eiki "na'e fakakuihi 'e he olo-poto 'a e tangatá" (T&F 76:75). 'E kau 'i he kulupu ko 'ení ha kāingalotu 'o e Siasí na'e "'ikai ke nau loto to'a 'i he fakamo'oní 'o Sísuú" (T&F 76:79). 'E kau foki ai mo kinautolu na'a nau fakasítu'a'i 'a e faingamālie ke tali 'a e ongoongolelei 'i he mo'ui fakamatelié ka nau toki tali ia ki mui ange 'i he maama tatali 'anga 'o e ngaahi laumālié (vakai, T&F 76:73–74). Koe'uhí ke ke 'ilo lahi ange kiate kinautolu te nau ma'u 'a e nāunau fakatelesitialé, vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:71–80, 91, 97.

Pule'anga Fakatilesitialé

Ko e nāunau fakatilesitialé 'e tuku ia mo'onautolu ne 'ikai ke nau "tali 'a e ongoongolelei 'o Kalaisí, pe ko e fakamo'oní 'o Sísuú" (T&F 76:82). 'E ma'u 'e he fa'ahingá ni honau nāunaú 'o ka hili hono huhu'i kinautolu mei he fale fakapōpula 'o e ngaahi laumālié, 'a ē 'oku fa'a ui ko helí (vakai, T&F 76:84, 106). 'Oku ma'u ha fakamatala fakaikiiki fekau'aki mo kinautolu te nau ma'u 'a e nāunau fakatilesitialé 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:81–90, 98–106, 109–112.

Mala'ía (Perdition)

'Oku 'i ai ha kakai 'e ní'ihí he 'ikai ke nau taau kinautolu ke nofo 'i ha fa'ahinga pule'anga 'o ha nāunau. 'E ui kinautolu ko e "ngaahi foha 'o e mala'ía" pea te nau "kātaki'i ha pule'anga 'a ia 'oku 'ikai ko ha pule'anga 'o e nāunau" (T&F 76:32; 88:24). Ko e tufakanga 'eni kiate "kinautolu 'oku nau 'ilo 'a e mālohi ['o e 'Otuá], pea kuo fakakau 'a kinautolu 'i hono ma'u 'o iá, pea nau tuku ke ikuna'i 'a kinautolu 'i he mālohi 'o e tēvoló, pea nau faka'ikai'i 'a e mo'oní, pea luki ki [he] mālohi ['o e 'Otuá]" (T&F 76:31; vakai foki, veesi 30, 32–49).

Ngaahi Folofola Paú

Ngaahi fakamo'oni fakamo'oni fakafolofola kehé: 1 Kolinitō 15:40–42; T&F 88:20–39; 130:18–19

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; Mo'ui Ta'engatá; Hēvani; Heli; Palani 'o e Fakamo'uí

Ngaahi Folofola Paú (*Vakai*, Folofolá)

Ngaahi Ouau

‘I he Siasí, ko e ouau ko ha ngāue toputapu ia ‘oku fakahoko ‘e ha ma’u mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi ouau ‘e ní’ihi ‘oku fie ma’u ki hotau hākeaki’í. ‘Oku ui ‘a e ngaahi ouau ko ‘ení ko e ngaahi ouau fakamo’ui. ‘Oku kau ai ‘a e papitaisó, hilifaki nima ‘o fakama’u ko e mēmipa ‘o e Siasí, fakanofu ki he Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisētekí (‘i he hou’eiki tangatá), ‘enitaumeni ‘i he temipalé, pea mo e fakama’u ‘o e malí. ‘I he ngaahi ouau ko ‘ení taki taha, ‘oku tau fakahoko ai ha fuakava mamalu mo e ‘Eikí.

‘Oku toe fakahoko foki mo ha ngaahi ouau kehe ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí, hangē ko e fakahingoa mo tāpuaki’i ‘o e fānaú, fakatapui ‘o e loló, mo e faingāue ki he puké mo e faingata’a’iá. Neongo ‘oku ‘ikai fie ma’u kinautolu ki hotau fakamo’uí, ‘oku nau mahu’inga ki he’etau fiamalié, fakahinohinó, pea mo hotau fakalotolahi’í.

‘Oku tokoni ‘a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakavá ke tau manatu’i ai pe ko hai kitautolu. ‘Oku nau fakamanatu mai hotau fatongia ki he ‘Otuá. Ne ‘omi kinautolu ‘e he ‘Eikí ke tokoni’i kitautolu ke tau ha’u kiate la mo ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá. ‘I he’etau fakahoko totonu kinautolú, ‘okú Ne fakamālohia leva kitautolu.

Te ke lava ‘o ma’u ha ngaahi faingamālie lahi ke kau ‘i he ngaahi ouau ‘o e lakanga fakataula’eikí. Ko e taimi pē te ke ma’u ai ha faingamālie pehē, fai ho lelei tahá ke teuteu’i koe ki ai, ‘o tatau ai pē pe ko ha’o fakahoko ha ouau pe ko hano fakahoko atu kiate koe. Te ke lava ‘o teuteu ‘aki ha’o lotu, ‘aukai, talanoa mo e kau taki lakanga fakataula’eikí, ako ‘o e folofolá mo e

ngaahi lea 'a e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho ki mui ní. Kapau ko ha taha ma'u lakanga fakataula'eiki koe, 'oku totonu ke ke mateuteu ma'u pē ke fakahoko ha ouau. Mo'ui ma'a, mo'ui taau, pea feinga ma'u pē ke ma'u 'a e feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 84:19–21; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3–5

Vakai foki, Fuakavá; Ongoongolelé; Lakanga Fakataula'eiki

Ngaahi Tāpuaki Fakapēteliaké

'Oku foaki 'a e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké ki he kā-ingalotu mo'ui taau 'o e Siasí 'e ha kau pēteliake kuo 'osi fakanofa. 'Oku fakahā atu 'e ho tāpuaki fakapēteliaké 'a e hako 'okú ke ha'u ai 'i he fale 'o 'Isilelí pea 'oku 'i ai mo ha fale'i fakafo'ituitui mei he 'Eikí kiate koe.

Ko e taimi te ke lau ai ho tāpuaki fakapēteliaké mo mui-mui 'i he fale'i 'oku 'i aí, te ne 'oatu ha fakahinohino, fakafie-mālie, pea mo ha malu'i. Koe'uhí ke ke 'ilo 'a e founa ke ma'u ai ho tāpuaki fakapēteliaké, talanoa mo ho'o pīsopé pe palesiteni fakakoló..

Fakahā e Hako 'Okú ke Ha'u Aí

'Oku kau 'i he tāpuaki fakapēteliaké hano fakahā'i e hako 'okú ke ha'u aí, mo talaatu 'okú ke 'o e fale 'o 'Isilelí—ko ha hako 'o 'Ēpalahame, pea 'okú ke kau ki ha hako totonu 'o Sēkopé. Ko e tokolahi 'o e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'oku nau 'o e fa'ahinga 'o 'Ifalemí, 'a e hako ko ia ne tuku ki ai 'a e tefito'i fatongia ke taki 'a e ngāue 'a e 'Eikí he ngaahi 'aho ki mui ní.

Ka koe'uhí 'oku 'iate kitautolu fakatāutaha ha ngaahi laine hako kehekehe, 'e lava ai ke fakahā ki ha ongo mēmipa 'o ha fāmili tatau 'okú na mei ha ongo hako kehekehe 'i 'Isilelí.

'Oku 'ikai fu'u mahu'inga ia pe ko e hako totonu koe 'i he fale 'o 'Isilelí pe ko ha ohi mai. 'I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e

Siasí, ‘oku lau ai koe ko ha hako ‘o ‘Ēpalahame mo ha ‘ea hoko ki he ngaahi tāpuaki mo e ngaahi tala’ofa mo e ngaahi tāpuaki kotoa ‘oku hā ‘i he fuakava faka-‘Ēpalahamé,” (peesí 71–73).

‘Ilo mei ho Tāpuaki Fakapēteliaké

Ko ho’o ma’u pē ho tāpuaki fakapēteliaké, ‘oku totonu ke ke lau ia ‘i he loto fakatōkilalo, fa’a lotu, pea mo tu’o lahi. Ko ha fakahā fakafo’ituitui ia mei ho’o Tamai Hēvaní, ‘a ē ‘okú Ne ‘afio’i ho mālohingá, ngaahi vaivaí, pea mo e me’a te ke malava ‘i he ta’engatá. ‘I ho tāpuaki fakapēteliaké, te Ne tokoni’i ai koe ke ke ‘ilo ‘a e me’a ‘okú Ne fie ma’u meiate koé. ‘E ala kau ‘i ho tāpuakí ha ngaahi tala’ofa, ngaahi na’i-na’i, mo ha ngaahi fakatokanga. Pea ‘i he fakalau atu ‘o e taimí, te ke fakatokanga’i ai ‘a e mālohi ‘o e fakahaá.

‘I ho’o muimui ‘i he fale’i ‘i ho tāpuakí, ‘oku ngalingali ‘e sí’i ange ai ho’o tūkiá pe taki hala’í. Kapau he ‘ikai ke ke muimui ki he fale’i, he ‘ikai ke ke lava ‘o ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki kuo tala’ofá.

Neongo ‘oku ‘i ho tāpuaki fakapēteliaké ha fale’i fakalaumālie mo ha ngaahi tala’ofa, ka ‘oku ‘ikai totonu ke ke fakakaukau te ne tali atu ho’o ngaahi fehu’i kotoa, pe fakaiiki atu ‘a e ngaahi me’a kotoa ‘e hoko ‘i ho’o mo’uí. Kapau ‘oku ‘ikai fakahā atu ‘e ho tāpuakí ha me’a mahu’inga ‘e hoko, hangē ko e ngāue fakafaifekau taimi kakató pe malí, ‘oku ‘ikai totonu ke ke fakakaukau he ‘ikai ke ke ma’u ‘a e faingamālie ko iá.

‘I he taimi tatau pē, ‘oku ‘ikai totonu ke ke fakakaukau ko e me’a kotoa pē ‘oku fakahā ‘i ho tāpuaki fakapēteliaké ‘e fakahoko ia ‘i he mo’ui ko ‘ení. Ko e tāpuaki fakapēteliaké ‘oku ta’engata, pea ko ha tala’ofa ia ‘e ala a’u ki ‘itāniti. ‘Ilo’i pau, kapau ‘okú ke taau, ‘e fakahoko ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa ‘o fakatatau mo e taimi ‘a e ‘Eikí. Ko e ngaahi tāpuaki ‘oku ‘ikai fakahoko ‘i he mo’ui ní ‘e fakahoko ia ‘i he mo’ui ka hokó.

Ko ho tāpuaki fakapēteliaké ‘oku toputapu mo fakafo’ituitui. Te ke lava ‘o vahevahe ia mo e kau mēmipa tonu ho

fāmīlī, ka 'oku 'ikai totonu ke ke lau le'ō lahi ia 'i he kakaí pe fakangofua ha taha ke ne lau ia pe faka'uhinga'i. Na'a mo ho'ō pēteliaké, pe pīsope, pe palesiteni fakakoló 'oku 'ikai totonu ke nau faka'uhinga'i ia.

Tuku lotó'i 'a e ngaahi lea mahu'inga 'i ho tāpuaki fakapēteliaké. Fakakaukau ki ai, peá ke mo'ui koe'uhí ke ke lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa ki he mo'ui ní pea mo e mo'ui ka hokó.

Ngaahi Me'afuaki Fakalaumālié

Ko e ngaahi me'afuaki fakalaumālié ko ha ngaahi tāpuaki ia pe ngaahi talēniti kuo foaki 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku foaki 'e he 'Otuá ha meimei me'afuaki 'e taha 'o e ngaahi me'afuaki ni ki he kāingalotu faivelenga 'o e Siasí. 'I ho'ō ma'u 'a e ngaahi me'afuaki ni, te nau fakamālohia mo tāpuekina fakafo'ituitui koe mo tokoni atu ke ke tokoni ki he kakai kehé. (Vakai, T&F 46:8–12.) 'Oku ako'i 'e he folofolá kau ki ha ngaahi me'afuaki lahi 'o e Laumālié.

- 'Ilo "ko Sīsū Kalaisí ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá, pea na'e tutuki ia ki he 'akaú koe'uhí ko e ngaahi angahala 'a māmaní" (T&F 46:13).
- Malava ke tui ki he ngaahi lea 'a nautolu 'oku fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí (vakai, T&F 46:14).
- 'Ilo e "ngaahi faikehekehe 'i he pulé" (T&F 46:15; vakai foki, 1 Kolinitō 12:5). 'Oku ngāue'aki 'a e me'afuaki ko 'ení 'i hono fakalele mo hono tataki 'o e Siasí.
- 'Ilo e "ngaahi faikehekehe 'o e ngaahi ngāu'é," 'a ia 'okú ne tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo ha akonaki pe ivi 'oku ha'u mei he 'Otuá pe mei ha feitu'u kehe (T&F 46:16; vakai foki, 1 Kolinitō 12:6–7).
- Ko e me'afuaki 'o e "lea 'o e potó" (1 Kolinitō 12:8; T&F 46:17). 'Oku 'ikai 'uhinga 'eni ia ki he fono ko ia 'oku tau 'ilo ko e Lea 'o e Potó. Ka, ko ha me'afuaki ia

‘o e potó—ko e malava ke ngāue‘aki ‘a e ‘iló ‘i ha ngaahi founa mā‘oni‘oni.

- Ko e me'afuaki 'o e "lea 'o e 'iló" (1 Kolinitō 12:8; T&F 46:18).
- Ko e malava ke faiako 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni (*vakai*, Molonai 10:9–10; *vakai foki*, T&F 46:18).
- Ko e me'afuaki 'o e tuí (*vakai*, 1 Kolinitō 12:9; Molonai 10:11).
- Ko e me'afuaki 'o e "ma'u ha tui ke fakamo'ui 'a kinautolú" (T&F 46:19)
- Ko e me'afuaki ke "tui ke fakamo'ui" (T&F 46:20; *vakai foki*, 1 Kolinitō 12:9; Molonai 10:11).
- "Fai 'o e ngaahi me'a maná" (1 Kolinitō 12:10; T&F 46:21; *vakai foki*, Molonai 10:12).
- Ko e me'afuaki 'o e kikité (*vakai*, 1 Kolinitō 12:10; Molonai 10:13; T&F 46:22). Na'e ako'i 'e Sione 'Ofeina ko e "fakamo'oni kia Sīsū 'i he laumālie 'o e kikité" (Fakahā 19:10).
- "Mamata ki he kau āngeló mo e ngaahi laumālie tala-fekau" (Molonai 10:14).
- "Ilo'i 'o e ngaahi laumālié" (1 Kolinitō 12:10; T&F 46:23).
- Ko e me'afuaki 'o e lea 'i he ngaahi lea pe 'elelo kehe-kehé (*vakai*, 1 Kolinitō 12:10; Molonai 10:15; T&F 46:24).
- Ko e me'afuaki 'o e "fakamatala'i 'o e ngaahi leá" (1 Kolinitō 12:10; T&F 46:25; *vakai foki*, Molonai 10:16).

Ko e ngaahi me'afuaki fakalaumālie ko 'ení pea mo ha ní'ihí kehe 'oku hiki 'i he folofolá, ko ha ngaahi sípinga pē ia 'e ní'ihí 'o e ngaahi me'afuaki kehekehe 'o e Laumālié. 'E lava ke tāpuaki'i koe 'e he 'Eikí 'i ha ngaahi founa kehe 'o makatu'unga 'i ho'o faivelengá pea mo ho'o ngaahi fiema'ú mo e

ngaahi fiema'u 'a kinautolu 'okú ke tokoni'í. Kuó ne 'osi fekau ke tau ngāue 'osikiavelenga koe'uhí ke tau lava 'o ma'u 'a e ngaahi me'afokasi fakalaumālié:

"Tokanga telia na'a kākaa'i 'a kimoutolu; pea ke mou fekumi fakamātoato ki he ngaahi me'afokasi lelei tahá koe'uhí ke 'oua na'a lava 'o kākaa'i 'a kimoutolu, 'o manatu'í ma'u ai pē hono 'uhinga 'oku foaki mai iá;

"He ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'oku foaki ia ke 'aonga kiate kinautolu 'oku 'ofa kiate aú mo tauhi 'eku ngaahi fekaú kotoa pē, pea mo ia 'oku feinga ke fai peheé; koe'uhí ke 'aonga ki he kakai kotoa pē 'oku fekumi pe kole kiate aú" (T&F 46:8–9; vakai foki, veesi 26).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 1 Kolinitō 13; 14:1–33; Molonai 10:17–25; T&F 46:27–33; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:7

Vakai foki, Laumālie Ma'oni'oni; Fakahaá

Ngaahi Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú (*Vakai, Pule'i 'o e Siasí*)

Ngaahi Temipalé

Ko e ngaahi temipalé ko e fale mo'oni kinautolu 'o e 'Eikí. Ko ha ngaahi potu mā'oni'oni ia 'o e lotu 'e ala 'a'ahi mai ki ai 'a e 'Eikí. Ko e 'apí pē taha 'e lava ke fakafehoanaki ki he ngaahi temipalé, 'i honau toputapú.

'I he hisitōliá kotoa, ne fekau'i ai 'e he 'Eikí Hono kakai ke nau langa ha ngaahi temipale. 'I he 'aho ní, 'oku talangofua ai 'a e Siasí ki he ui 'a e 'Eikí ke langa ha ngaahi temipale he funga 'o e māmānī kotoa, ke ma'u faingofua ange 'e ha fānau tokolahī ange 'a 'etau Tamai Hēvaní 'a e ngaahi tāpuaki fakatempalé.

Ngaahi Ouau Ma'á e Kakai Mo'uí

Ko e tefito'i taumu'a 'o e ngaahi temipalé ke 'omi 'a e ngaahi ouau 'oku fie ma'u ki hotau hākeaki'i 'i he nāunau

fakasilesitialé. 'Oku fakaiku 'a e ngaahi ouau fakatemipalé ki he ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga 'oku ma'u 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. Ko e ngaahi me'a kotoa 'oku tau fakahoko 'i he Siasí—'a 'etau ngaahi houalotú mo 'etau ngaahi 'ekitivitií, 'a 'etau ngāue fakafaifekaú, ngaahi lēsoni 'oku tau ako'í mo e ngaahi hiva 'oku tau hiva'í—'oku totonu ke nau tataki kitautolu ki he Fakamo'uí mo e ngaahi ngāue 'oku tau fakahoko 'i he ngaahi temipalé.

Ko e taha 'o e ngaahi ouau 'oku tau ma'u 'i he temipalé ko e 'enitaumení. 'Oku 'uhinga 'a e fo'i lea 'enitaumení ko e "me'a'ofa," pea ko e 'enitaumeni he temipalé ko ha me'a'ofa mo'oni ia mei he 'Otuá. 'Oku kau 'i he ouaú ni ha ngaahi fakahinohino pea 'oku kau ai ha ngaahi fuakava 'oku tau fai ke mo'ui mā'oni'oni mo talangofua ki he ngaahi fiema'u 'o e ongoongolelei. 'Oku tokoni 'a e 'enitaumení ke tau tokanga taha ai ki he Fakamo'uí, ki Hono fatongia ki he palani 'a 'etau Tamai Hēvaní, pea mo 'etau tukupā ke muimui kiate Iá.

Ko ha ouau fakatemipale 'e tahá ko e mali fakasilesitialé, 'a ia 'oku fefakama'u 'aki ai ha husepāniti mo ha uaifi ki 'itāniti. Ko e fakama'u 'oku fai 'i he temipalé 'oku hoko atu ia 'o ta'engata kapau 'e faitotonu 'a e husepāniti mo e uaifi ki he ngaahi fuakava ne na fakahokó.

Ko e fānau 'oku fanau'i ki ha mātu'a kuo 'osi fakama'u 'i he temipalé 'oku fanau'i kinautolu 'i he fuakavá. 'Oku hoko hangatonu ai pē 'a e fānau ia ko 'ení ko ha kongá 'o ha fāmili ta'engata. 'E lava foki mo e fānau na'e 'ikai fanau'i 'i he fuakavá ke hoko ko ha kongá 'o ha fāmili ta'engata 'i ha taimi 'e fefakama'u'aki ai 'enau mātu'a totonú pe mātu'a ohí. 'Oku fakahoko 'a e ouau 'o e fakama'u 'o e fānau ki he mātu'á 'i he temipalé.

Kapau kuó ke 'osi ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemipalé, manatu'i ma'u pē 'a e ngaahi fuakava kuó ke fakahokó. Toutou foki ki he temipalé 'i he tu'o lahi taha te ke lavá. Kapau ko ha tamai pe fa'ē koe, ako'í ho'o fānau ki hono mahu'inga 'o e temipalé. Tokoni'í kinautolu ke nau teuteu'i kinautolu ke nau taau ke hū ki he temipalé.

Kapau 'oku te'eki ke ke ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemi-
palé, kamata 'aki ha'o teuteu he taimí ni. Ka faingamālie, 'alu
ki he temipalé 'o kau 'i he papitaiso mo e hilifaki nima ma'á e
kau pekiá.

Ngaahi Ouau Ma'á e Kau Pekiá

'E lava 'a e kakai ne pekia te'eki ke nau ma'u 'a e ngaahi
ouau 'o e ongoongolelei 'oku fie ma'ú, ke nau ma'u 'a e ngaahi
ouau ko iá tu'unga 'i he ngāue 'oku fakahoko 'i he ngaahi
temipalé. Te ke lava 'o fakahoko 'a e ngāue ni 'o fakafofonga'i
ho'o ngaahi kui mo ha ní'hi kehe kuo 'osi pekia. 'I ho'o faka-
fofonga'i kinautolú, 'e lava leva ke papitaiso koe mo hilifaki
nima ke ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oní, ma'u 'enitaumeni,
mo kau 'i hono fakama'u 'o e husepānití ki he uaifí mo e fānaú
ki he mātu'á.

'Oku totonu ke ke fekumi mālohi ki he ngaahi lekooti 'o
ho'o ngaahi kui kuo pekiá koe'uhí ke lava 'o fakahoko ma'a-
nautolu 'a e ngāue fakatemipalé.

Koe'uhí ke ma'u ha fakamatala lahi ange fekau'aki mo e
ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, vakai ki he
"Ngāue ki he Hisitōlia Fakafāmilí mo e Tohi Hohokó," peesi
150–54.

Mo'ui Taau ke Hū ki he Temipalé

Koe'uhí ke ke lava 'o hū ki ha tempale, kuo pau ke ke
mo'ui taau. Te ke fakamo'oni'i ho'o mo'ui tāú 'i ha 'initaviu 'e
ua—ko e taha 'e fai ia mo ha taha 'o ho'o kau pīsopelikí pe ko
ho'o palesiteni fakakoló pea ko e taha mo ha taha 'o ho'o kau
palesitenisī fakasiteikí pe palesiteni fakamisioná. 'E malu'i 'e
ho'o kau taki lakanga fakataula'eikí 'a e ngaahi 'initaviu ko
'ení ke malu mo 'ikai fakahahaholo. 'I he ongo 'initaviu ni
taki taha, 'e fehu'i atu ai 'e he taki lakanga fakataula'eikí fe-
kau'aki mo ho'o tō'ongá pea mo ho'o mo'ui tāú. 'E fehu'i atu
kau ki ho'o fakamo'oni ki he Tamai Hēvaní pea mo e
Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, pea 'e 'eke atu ai pe 'okú ke pou pou'i

‘a e kau taki ma’olunga mo e kau taki fakalotofonua ‘o e Siasí. ‘E fehu’i atu ai ke ke fakapapau’i mai ‘okú ke mo’ui angama’a pea ‘okú ke tauhi ‘a e Lea ‘o e Potó, totongi vahe hongofulu kakato, mo’ui fenāpasi mo e ngaahi akonaki ‘o e Siasí, pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o fengaue’aki pe pou pou ki ha ngaahi kulupu ‘oku he mei he mo’oní.

Kapau te ke fai ha ngaahi tali ‘oku taau ki he ngaahi fehu’i ‘i he ‘initaviú pea fiemālie ho kau taki lakanga fakataula’eikí ‘okú ke taau ke hū ki he temipalé, te ke ma’u ha lekomeni temipale. Te ke fakamo’oni mo ho kau taki lakanga fakataula’eikí he lekomení, pea te ke lava ai ke hū ki he temipalé ‘i he ta’u ‘e ua ka hoko maí, kehe pē ke ke mo’ui taau ma’u ai pē.

‘Oku ‘omi ‘e he ongo ‘initaviu ‘o e lekomeni temipalé ha faingamālie ke ke vakavakai’i ai ho’o mo’ui tāú pea mo e sī-pinga ho’o mo’uí. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fehalaaki ‘i ho’o mo’uí, alea’i ke ke talanoa mo ho’o pīsopé pe palesiteni fakakoló ki mu’a pea toki fai ho’o ‘initaviu ki ho’o lekomeni temipalé. ‘E lava ‘o tokoni atu ke ke teuteu’i koe ke ke taau ke ma’u ha lekomeni temipalé.

Teunga Temipalé

‘I ho’o ‘alu ki he temipalé, ‘oku totonu ke ke tui ho teunga lelei tahá, ‘o hangē ko ia ‘okú ke fai ‘i ho’o ‘alu ki he lotú. ‘I he taimi te ke ‘i he loto temipalé aí, te ke fetongi ho valá ki he teunga hinehina ‘o e temipalé. ‘Oku fakahoko ‘a e fetongi vala ko ‘ení ‘i ha loki teuteu, ‘a ia te ke faka’aonga’i ai ha kōpate tuku’anga vala pea mo ha feitu’u teuteu’anga fakafō’ituitui. ‘Oku tokanga’i lelei ‘i he temipalé ‘a e molumalú.

Ko e taimi te ke tuku ai ho valá ki he tautau’anga valá, te ke lava ke tuku ai mo e ngaahi me’a fakamamani ‘okú ne tohoaki’i ho’o tokangá. Pea’i ho’o teunga hiná, te ke lava ‘o ongo’i taha ai mo ongo’i tu’unga tatau mo e taha kotoa pē ‘oku ‘i he loto temipalé, he ‘oku teunga tatau ‘a e taha kotoa pē ‘okú ke ‘i aí.

Tui 'o e Kameni Temipalé

Ko e 'osi pē ho'o ma'u 'enitaumení, 'okú ke ma'u leva 'a e tāpuaki ko ia ke tui 'a e kāmeni fakatemipalé 'i ho'o mo'uí kotoa. 'Okú ke ha'isia ai ke tui ia 'o fakatatau mo e ngaahi fakahinohino ne fai 'i he 'enitaumeni. Manatu'i ko e ngaahi tāpuaki fekau'aki mo e faingamālie toputapú ni 'e makatu'unga ia 'i ho'o mo'ui tāú pea mo ho'o faivelenga 'i hono tauhi 'o e ngaahi fuakava fakatemipalé.

'Oku hoko ma'u pē 'a e kāmeni ko ha fakamanatu ta'e tuku 'o e ngaahi fuakava na'a ke fai 'i he temipalé. 'Oku totonu ke ke faka'apa'apa'i ia 'i he taimi kotoa pē. 'Oku 'ikai totonu ke ke tuku ia ke vakai ki ai 'a kinautolu 'oku 'ikai mahino ki ai hono mahu'ingá, pea 'oku 'ikai totonu ke ke hemi pe numi ia ke fe'unga mo ha fa'ahinga ākenga vala kehe. Ko e taimi te ke tui totonu ai iá, 'oku hoko leva ko ha malu'i mei he fakatauelé mo e koví. Ko hono tui 'o e kāmení ko hano fakafōtunga ia ki tu'a 'o e tukupā 'o e lotó ke muimui ki he Fakamo'uí.

Ngaahi Tāpuaki 'o e 'Alu ki he Temipalé

Makehe mei he'ene hoko ko ha feitu'u ke fakahoko ai 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí, 'oku toe hoko 'a e temipalé ko ha feitu'u 'o e nonga mo e fakahā. Ko e taimi 'okú ke faingata'a'ia ai 'i ho'o ngaahi fili mahu'ingá pe mafasia ho'o fakakaukaú, te ke lava 'o 'ave 'a e ngaahi me'a 'okú ke hoha'a ki ai ki he temipalé. Te ke lava ai 'o ma'u ha fakahinohino fakalaumālie.

'I he taimi 'e ni'ihí te ke ongo'i ai he 'ikai ke ke toe lava 'o fakakaukau lelei koe'uhí kuo fakamafasia'i ho 'atamaí 'aki ha ngaahi palopalema mo ha ngaahi me'a lahi 'okú ne puke ho'o tokangá. Ka 'i he temipalé, 'e lava ke fakanonga ko e 'i he ngaahi me'a 'okú ke hoha'a ki ai, mole atu mo e kakapú mo e pōpō'ulí, pea 'e lava 'o mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a na'e 'ikai ke mahino kiate koe ki mu'á. Te ke lava 'o ma'u ha

ngaahi founa fo'ou ke fakalelei'i ai 'a e ngaahi faingata'a 'okú ke fehanganhangai mo iá.

'E tāpuekina koe 'e he 'Eikí 'i ho'o fakahoko 'a e ouau toputapu 'i he temipalé. Pea ko e ngaahi tāpuaki te Ne foaki atú he 'ikai fakangatangata ia ki he taimi 'o ho'o 'i he temipalé pē. Te Ne tāpuaki'i koe 'i he ngaahi tapa kotoa 'o e mo'uí. 'E hanga 'e ho'o ngāue 'i he temipalé 'o fakamālohia koe mo fakalelei'i ho'o tu'unga fakalaumālié.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Īsaia 2:1–3; T&F 88:119; 109–110; 124:39–41

Vakai foki, Fuakavá; Ngāue 'o e Hisitōlia Fakafāmilí mo e Tohi Hohokó; Nofo Malí; Ngaahi Ouáú; Palani 'o e Fakamo'uí

Ngaahi Foakí (*Vakai*, 'Aukai mo e Ngaahi Foaki 'Aukai; Vahe Hongofulu)

Ngaohikovia

Ko e ngaohikoviá ko e ngaahi tō'onga ia ki he ni'ihi kehé pe kiate kita pē, 'a ia 'okú ne fakatupu ha lavea pe fakalotomamahi ki ha taha. 'Okú ne uesia 'a e fakakaukaú pea mo e laumālié pea 'oku fa'a lavea foki ai mo e sinó. 'E lava ke ne fakatupu ha puputu'u, veiveiua, ongo'i ta'efalala pea mo ha ilifia. Ko hono maumau'i ia 'o e ngaahi lao 'o e sōsaietí pea 'oku fepaki 'aupito ia pea mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí. 'Oku valoki'i 'e he 'Eikí 'a e tō'onga ngaohikoviá 'i ha fa'ahinga founa pē—'a e fakatu'asinó, fakasekisualé, 'i he leá, pe fakaelotó. 'E lava ke fai ha fakatonutonu faka-Siasi 'i he ngaohikoviá.

Fale'i ki he Tokotaha 'Okú Ne Fai e Ngaohikoviá

Kapau 'oku 'i ai ha'ou fa'ahinga fetu'utaki 'okú ke fai ai ha ngaohikovia, kuo pau ke ke fakatomala leva mei ho'o angahalá. Kole ki he 'Eikí ke ne fakamolemole'i koe. Kole ki he ni'ihi na'á ke fakamamahi'i ke nau fakamolemole'i koe.

Talanoa ki ho’o pīsopé pe palesiteni fakakoló ke ne tokoni atu ‘o fakafou ‘i he founga ‘o e fakatomalá pea kapau ‘e fie ma’u, pea ke nau tokoni atu ke ke ma’u ‘a e ngaahi fale’i pe ngaahi tokoni kehe ‘okú ke fie ma’u.

Kapau ‘oku tupu ho’o fakahoko e ngaohikoviá mei ho’o ongo’i ‘itá, ta ‘oku totonu ke ke ako ke mapule’i ho’o ‘itá. Lotu ki he ‘Eikí pea kole kiate Ia ke Ne tokoni’i koe. ‘I ho’o vakai mei he tafa’aki ta’engatá, te ke ‘ilo’i ai ko e tupu ho’o ‘itá mei ha fanga ki’i me’a ‘oku ‘ikai mahu’inga.

Kapau kuó ke halaia ‘i ha ngaohikovia fakasekisuálé, feinga ke mapule’i ho’o fakakaukaú. Manatu’i ‘oku ma’u ‘e ho’o ngaahi fakakaukaú ha mālohi lahi ki ho’o mo’uí— “he ko e ngaahi mahalo ‘o [e] loto [‘o ha tangata], ko ia ai pē ia” (Lea Fakatātā 23:7). Fakamama’o mei he ponokalafí pea mo ha fa’a-hinga me’a pē te ne fakatupu ‘iate koe ha holi ke anga’uli. Lotua ke ma’u ha ivi ke “tuku ke ngaahi ke faka’ofó’ofa ma’u ai pē ‘e he anga-ma’á ‘a ho’o ngaahi fakakaukaú” (T&F 121:45).

Tokoni Ma’á e Ní’ihi ‘Oku Ngaohikoviá

Kapau ‘oku ngaohikovia koe, kumi tokoni leva he vave tahá. Talanoa ki ho’o taki lakanga fakataula’eikí, ‘a ia ko ho’o pīsopé pe palesiteni fakakoló, pea taimi ‘e ní’ihi ko ha mē-mipa ‘o ho’omou kau palesitenisī fakasiteikí pe fakavahe-fonúa. Te ne tokoni’i koe ke ke ‘ilo ‘a e me’a ke faí.

‘Ilo’i fakapapau mu’a ‘oku ‘ikai tukuaki’i koe ki he tō-’onga fakamamahi ‘a e ní’ihi kehé. ‘Oku ‘ikai fie ma’u ke ke ongo’i halaia. Kapau na’e fakahoko kiate koe ha tohotoho pe ngaohikovia fakasekisuale, pe ngaohikovia koe ‘e ha taha ‘okú mo maheni, taha ‘oku ‘ikai ke mo maheni pe ko ha mē-mipa ‘o ho fāmílí, tā ‘oku ‘ikai ke ke halaia koe ‘i ha angahala fakasekisuálé. ‘Ilo’i mu’a ‘oku ‘ikai ke ke halaia pea ‘oku ‘ofe-ina koe ‘e ho’o Tamai Hēvaní.

Lotua ke ma’u ‘a e nonga ‘oku fakafou mai ‘ia Sīsū Kalaisi mo ‘Ene Fakaleléi (vakai, Sione 14:27; 16:33). Kuo ‘osi

a'usia tonu 'e he Fakamo'uí 'a ho'o ngaahi mamahí mo e ngaahi faingata'a'ia, neongo na'e fakatupu kinautolu 'e ha ní'ihí kehe, pea 'okú Ne 'afio'i e founga ke tokoni'i ai koé (vakai, 'Alamā 7:11–12). 'Oua te ke feinga sāuni, tuku ho'o tokangá he ngaahi me'a ko ia 'okú ke lava 'o mapule'í, hangē ko e anga ho'o vakai ki he mo'uí. Lotua ke ke ma'u ha mālohi ke fakamolemole'í 'a kinautolu ne nau fakalotomamahi'í koé.

Hokohoko atu ho'o kumi tokoni mei ho taki lakanga fakataula'eikí ke ne lava 'o tataki koe 'i he hala ki he mo'uí lelei fakaelotó. Tu'unga 'i he ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelé, 'e lava ke ke ta'ofi ai ha toe hoko ha ngaohikovia pea ke tau'atāina mei he mamahi kuó ke a'usiá.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 18:1–6; T&F 121:34–46

Vakai foki, Fakamolemolé; Fakatomalá

Ngāue Fakafaifekáu

Ko e taimi 'oku tau ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki hono mo'uí 'aki 'o e ongoongolelé, 'oku fakanatula pē 'etau fie vahevahe 'a e ngaahi tāpuaki ko ia mo e ní'ihí kehé. Ne folofola 'a e 'Eikí fekau'aki mo e fiefia ko ia 'oku ma'u 'i he 'etau mo'uí 'i he taimi 'oku tau vahevahe ai 'a 'Ene ongoongolelé 'o pehē:

"Pea kapau leva te mou ngāue 'i homou ngaahi 'ahó kotoa pē 'i he kalanga 'aki 'a e fakatomalá ki he kakaí ni, pea 'omi 'a e fo'i toko taha pē kiate au, hono 'ikai lahi 'a ho'omou fiefia fakataha mo ia 'i he pule'anga 'o 'eku Tamaí!

"Pea ko 'eni, kapau 'e lahi 'a ho'omou fiefia mo e fo'i toko taha kuo mou 'omi kiate au 'i he pule'anga 'o 'eku Tamaí, hono 'ikai lahi ho'omou fiefiá, 'o kapau te mou 'omi 'a e ngaahi laumālie toko lahi kiate au!" (T&F 18:15–16).

Ko e Fatongia Fakafaifekau 'o e Mēmipa Takitaha

Kuo 'osi fakahā 'e he 'Eikí ko e ngāue fakafaifekáu ko e fatongia ia 'o e Kāingalotu kotoa 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní (vakai, T&F 88:81). 'I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasi 'o e 'Eikí, te ke lava, 'i he tu'unga lelei ho'o tō'onga mo'uí mo e

mālohi ho’o fakamo’oní, ke tokoni ‘i hono teuteu e kau mē-mipa ho fāmílí, ngaahi kaungā-me’á, pea mo ho ngaahi maheni kehé ke nau talanoa mo e kau faifekau taimi kakató.

Ko e pōpoaki fakafaifekau mālohi taha te ke lava ke ‘oatú ko e sīpinga ho’o mo’uí ko e Taha fiefia ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. Manatu’i ‘oku ‘ikai kau mai ‘a e kakai ki he Siasí koe’uhí ko e ngaahi tefito’i mo’oni ‘ata’atā pē ‘o e ongoongolelei ‘oku nau akó. ‘Oku nau kau maí koe’uhí he ‘oku nau ongo’i ha fa’ahinga me’á ‘oku kamata ke ne feau ‘enua ngaahi fiema’u fakalaumālié. Pea kapau ‘oku fakamātoato ho’o feohi fakakaume’a mo kinautolú, te nau lava ‘o ongo’i ‘a e laumālie ho’o fakamo’oní pea mo ho’o fiefiá.

Makehe mei ho’o tā ha sīpinga lelei, te ke lava ‘o “nifo teu pē ke talia. . . ‘a e tangata kotoa pē ‘e ‘ekea ‘a kimoutolu ki hono ‘uhinga ‘o e ‘amanaki lelei ‘oku ‘iate kimoutolú” (1 Pita 3:15). Te ke lava ‘o lotua ha ngaahi faingamālie ke fakahā ai ki ha kakai kehe ‘a e ongoongolelei kuo fakafoki maí. Hili ia peá ke tokanga, koe’uhí he ‘e ‘i ai ha kakai toko lahi te nau faka’ānaua ki he mo’oní.

Ngāue Fakafaifekau Taimi Kakató

‘I he hili ‘o ‘Ene Toetu’ú, ne fekau ‘e he ‘Eikí ‘Ene kau ākongá ke nau “‘alu. . . ‘o fakalotu’i ‘a e ngaahi pule’anga kotoa pē, ‘o papitaiso ‘a kinautolu ‘i he huafa ‘o e Tamaí mo e ‘Aló mo e Laumālie Mā’oni’oni” (Mātiu 28:19). Ko hono fakahoko ‘o e fekaú ni, ‘oku hoko ai ko ha fatongia ‘o e kau talavou he Siasí te nau malavá, ke nau teuteu fakalaumālie, fakatu’asino, pea mo fakaeloto, ke hoko ko ha kau faifekau taimi kakato. ‘Oku ma’u foki ‘e he kau finemui te’eki malí mo e ngaahi mātu’a mali matu’otu’á ‘a e faingamālie ke hoko ko ha kau faifekau taimi kakato. Kapau ‘okú ke fie ngāue fakafaifekau taimi kakato, talanoa mo ho’o pīsope pe palesiteni fakakoló.

Tauhi 'o e Kāingalotu Fo'ou 'o e Siasí

'Oku kau 'i he ngāue fakafaifeakáú hono tokoni'i mo pou-pou'i kinautolu 'oku kau mai ki he Siasí. Ko e taimi te ke fakakaukau loto ai ki he fatongia ni, manatu'i 'e malava ke fehangahangai 'a e kāingalotu fo'ou mo ha ngaahi faingata'a 'i he taimi te nau kau ai ki he Siasí. 'Oku fa'a fiema'u kinautolu 'e he'enua tukupā fo'ou ko 'ení ke nau tukuange ai ha ngaahi tō'onga mo'ui motu'a mo tuku atu hanau ngaahi kaungā-me'a pe ngaahi maheni motu'a. Makehe mei aí, 'oku 'oatu 'e he Siasí ia ha founga mo'ui fo'ou 'e ngali faingata'a mo lahi ai e ngaahi me'a 'e fie ma'ú.

'Oku fie ma'u 'e he mēmipa fo'ou kotoa pē 'o e Siasí ha me'a 'e tolu: ha kaume'a, ha fatongia, pea mo fafanga'i 'aki 'a e "folofola lelei 'a e 'Otuá" (Molonai 6:4). Te ke lava 'o hoko ko ha kongá 'o e ngāue tokoni ko 'ení. Te ke lava ma'u pē 'o hoko ko ha kaume'a. Pea tatau ai pē kapau 'oku 'ikai ke ke 'i ha tu'unga ke foaki ai ha ngaahi uiui'i pe fatongia faka-Siasí, te ke kei lava pē 'o ngāue mo e kāingalotu fo'ou 'o fai ha ngaahi tokoni. Pea te ke toe lava pē foki 'o kumi ha ngaahi faingamālie ke vahevahe 'a e folofola 'a e 'Otuá mo e kāingalotu fo'ou.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Ma'ake 16:15; 'Alamā 26:1–16; T&F 4; 60:2; 84:88; 123:12

Ngāue ki he Hisitōlia Fakafāmilí mo e Tohi Hohokó

'I he 'aho 3 'o 'Epeleli 1836, ne ha'u ai 'a e palōfita ko 'Ilaisiaá kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'i he Temipale Ketilaní. Na'á ne foaki ange 'a e mālohi fai fakama'u 'o e lakanga fakataula'eikí, 'o malava ai 'a e ngaahi fāmilí ke fakama'u 'i he ngaahi to'utangata kotoa pē. 'I hono foaki ange ko ia 'o e mālohí ni, na'á ne fakahoko ai 'a e kikite 'e fekau'i mai ia 'e he 'Eikí "ke liliu 'a e loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú, pea mo e fānaú ki he ngaahi tamaí" (vakai, T&F 110:14–16; vakai foki, Malakai 4:5–6).

Te mou lava 'i he ngāue 'o e hisitōlia fakafāmilí ke kau 'i hono toutou fakahoko 'o e kikité ni. Te mou lava ke 'ilo ai ho'omou ngaahi kuí mo fakalahi ho'omou 'ofa kiate kinautolú. 'E lava ke langaki fakalaumālie kimoutolu 'e honau ngaahi talanoa 'o e lototo'á mo e tuí. Pea te mou lava ke fakahoko atu 'a e tukufakaholo ko iá ki ho'omou fānaú.

Ko e ngaahi lelei tu'uloa 'eni 'oku ma'u mei he ngāue 'o e hisitōlia fakafāmilí, ka 'oku 'ikai ko e ngaahi tefito'i 'uhinga ia 'o e ngāue lahi 'a e Siasí ki hono tānaki 'a e ngaahi lekooti fakatohi hohokó. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi feinga kotoa pē 'a e Siasí 'i he hisitōlia fakafāmilí ki he fiema'u ko ia ke fokotu'u ha "me'a fakama'u . . . 'i he vaha'a 'o e ngaahi tamaí mo e fānaú" (T&F 128:18). 'Oku fa'u 'a e fehokotaki'anga ma'u ko 'ení 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 'o fakafou 'i he ngaahi ouau toputapu 'o e temipalé 'oku tau fakahoko ma'a 'etau ngaahi kuí.

Huhu'i 'o e Pekia

Ko e toko lahi 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní kuo nau pekia te'eki ke nau ma'u ha faingamālie ke ma'u 'a e kakato 'o e ongoongoleléi. Tu'unga 'i He'ene 'alo'ofá mo 'Ene 'ofa ta'e fakangatangátá, kuo teuteu ai 'e he 'Eikí ha founga ke nau ma'u ai ha fakamo'oni ki he ongoongoleléi pea mo ma'u 'a e ngaahi ouau fakamo'ui 'o e lakanga fakataula'eikí.

'I he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié, 'oku "malanga'i" ai 'a e ongoongoleléi "kiate kinautolu kuo nau pekia 'i he'enu ngaahi angahala 'anautolu peé, ka na'e te'eki te nau 'ilo ki he mo'oni, pe kiate kinautolu kuo nau pekia 'i he'enu ngaahi angahalá, 'i he'enu faka'ikai'i 'a e kau palōfitá. ['Oku ako'i ki he fa'ahingá ni] 'a e tui ki he 'Otuá, fakatomala mei he angahalá, papitaiso fakafofonga ki he fakamolemole 'o e angahalá, ma'u 'o e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nimá, pea mo e ngaahi tefito'i mo'oni kehe kotoa pē 'o e ongoongoleléi, 'a ia na'e totonu ke nau 'iló, ke nau lava ai 'o fakafe'unga'i 'a kinautolu, koe'uhí ke fakamaau'i 'a

kinautolu 'o fakatatau ki he tangata 'i he kakanó, kae mo'ui 'o fakatatau ki he 'Otuá 'i he laumālié" (T&F 138:32–34).

'Oku toko lahi ha ni'ihí 'i he maama tatalí'anga 'o e ngaahi laumālié 'oku nau tali 'a e ongoongoleléi. Neongo iá, he 'ikai ke nau lava 'o ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí ma'anautolu koe'uhí he 'oku 'ikai ke nau ma'u ha sino fakamāmani. 'I he ngaahi temipalé, 'oku tau ma'u ai ha faingamālie ke ma'u 'a e ngaahi ouau 'o fakafofonga'i kinautolu. 'Oku kau 'i he ngaahi ouau ni 'a e papitaisó, hilifaki nimá, fakanofu ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí (kakai tangatá), 'enitaumení, fakama'u 'o e ngaahi malí, mo e fakama'u 'o e fānaú ki he mātu'á. Na'e fakahā 'e he 'Eikí 'a e ngāue ni ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'o fakafoki mai ai ha ngāue na'e 'osi fakahā ki he kau Kalisitanié 'i ha taimi nounou mei he hili 'a e Toetu'u 'a Sisū Kalaisí (vakai, 1 Kolinitō 15:29).

Ko e taimi 'okú ke ma'u ai 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí 'o fakafofonga'i 'a kinautolu kuo pekiá, 'okú ke hoko ai ko ha Fakamo'ui 'i he Mo'unga ko Saioné ma'anautolu (vakai, 'Opataia 1:21). 'Oku meimei tatau ai ho'o me'a 'oku fakahokó mo e laumālie 'o e feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí—'okú ke fakahoko ha ngāue fakahaofi ma'á ha ni'ihí kehe 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakahoko ma'anautolu.

Ko ho Fatongia 'i he Ngāue 'o e Hisitōlia Fakafāmilí

'I he ngāue 'o e hisitōlia fakafāmilí, 'oku 'i ai hao tefito'i fatongia 'e tolu:

1. Ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemipalé mo'ou mo tokoni ki he kau mēmipa tonu ho fāmilí ke nau ma'u ia.
2. Ma'u ha lekomeni temipale 'oku kei 'aonga mo toutou 'alu ki he temipalé ki he lahi tahá 'o fakatatau mo e tūkunga 'okú ke 'i aí.

3. Fakatahataha'í 'a e ngaahi fakamatala hisitōlia fakafāmilí koe'uhí ke ke lava 'o tokoni ki ho'o ngaahi kuí ke nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé.

Te ke lava 'o kau 'i he ngāue fakatemipalé mo e hisitōlia fakafāmilí, 'i ha ngaahi me'a 'e ni'ihí, tatau ai pē pe 'okú ke nofo 'i fē pea mo e tūkunga 'okú ke 'i aí. Mahalo he 'ikai ke ke lava 'o fai 'a e me'a kotoa pē, ka te ke lava pē 'o fai ha me'a. 'E ala tokoni atu 'a e ngaahi fakakaukau ko 'ení ke ke kamata ai:

- Hiki 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki mahu'inga fekau'aki mo ho'o mo'uí. Hiki ho 'aho fā'ele'í mo e feitu'u na'e fanau'í ai ko'e pea pehē ki he 'aho ho papitaisó mo ho hilifaki nimá. Tauhi ha'o tohinoa fakafo'ituitui ke lekototi ai e ngaahi me'a mahu'inga ho'o mo'uí, kau ai ha ngaahi me'a fakafo'ituitui ne ke foua ka te nau fakamālohia 'a e tui ho'o fānaú mo e to'utangata 'i he kaha'ú.
- Fekumi ki ho'o ngaahi kuí. Kamata 'aki ha'o lekooti e fakamatala 'okú ke manatu'í pea mo e ngaahi ma'u'anga fakamatala ko ia 'oku ma'u 'i 'apí. Hiki 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga ko ē 'okú ke manatu'í lelei pe ala ma'u mei ho fanga tokouá mo e tuofāfiné, mātu'á, ngaahi fa'ē tangatá mo e ngaahi mehikitangá, ngaahi kuí, mo e ngaahi kui uá. Ka lava, pea 'ai ha tatau 'o e ngaahi tohi fakamo'oní (certificates) pea mo e ngaahi tohi kehe 'oku kau 'i he ngaahi fakamatala ko 'ení. 'I he lahi ange 'o e ngaahi fakamatala te ke tānakí, mahalo te ke fie fakatotolo ki ha ngaahi feitu'u kehe, hangē ko e ngaahi lekooti fakapule'angá. Mahalo 'oku 'i ai ha kau fai-fale'í he hisitōlia fakafāmilí 'i he ngaahi uōtí mo e ngaahi kolo fakalotofonuá te nau ala tokoni atu kiate koe. Te ke toe lava pē foki ke 'alu ki he tu'a-sila 'initaneti 'o e hisitōlia fakafāmilí 'a e Siasí, www.familysearch.org.
- Ko ho'o 'ilo pē ho'o ngaahi kuí, faka'aonga'í ha mape tohi hohoko mo ha peesi kulupu fakafāmilí ke lekooti ai 'a e

Ohí

fakamatala ne ke ma'ú. 'Oku 'osi paaki 'a e ongo foomu ko 'ení pea 'e toe ma'u foki ia 'i he polokalama fakakomipiuta 'a e Siasí, hangē ko e Personal Ancestral File.

Ko 'ene 'osi pē ho'o tānaki 'a e fakamatala 'oku fie ma'u fekau'aki mo ho'o ngaahi kui kuo pekia te'eki ke nau ma'u 'a e ongoongolelei, fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e ngāue fakatemipalé ma'anautolu. Tatau ai pē kapau 'oku 'ikai ke ke nofo ofi ki ha temipale ke ke lava ai mo e kau mēmipa ho fāmilí 'o fakahoko 'a e ngaahi ouaú, te ke lava pē 'o 'ave 'a e hingoa 'o e ngaahi kuí ki ha temipale ke hanga 'e ha ní'ihí ai 'o fakahoko 'a e ngāué ma'anautolu. Te ke lava pē ke 'alu ki ha senitā hisitōlia fakafāmilí ofí 'o talanoa ai mo e kau fai-fale'i hisitōlia fakafāmilí fakauōtí pe fakakoló ke 'ilo ai e founga ke fakahoko ai 'ení.

Na'e fakahā 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'oku 'i ai ha "ngaahi mo'oni 'oku kau ki he kau pekiá mo e kakai mo'uí 'a ia 'oku 'ikai lava ke tukuange noa'ia ia, 'o kau ki hotau fakamo'uí. He 'oku 'aonga pea kau lahi honau fakamo'uí ki hotau fakamo'uí, . . . 'oku 'ikai lava 'o fakahaohaoa'i 'a kinautolu ta'e kau ai 'a kitautolu—pea 'oku 'ikai lava foki ke fakahaohaoa'i 'a kitautolu ta'e kau ai 'a hotau kau pekiá" (T&F 128:15). 'I ho'o kau 'i he ngāue 'o e hisitōlia fakafāmilí, 'okú ke fakalalakaka ai mo ho'o ngaahi kuí ki he fakamo'uí.

Vakai foki, Ngaahi Temipalé

Ohí

'Oku 'i ai e totonu 'a e fānaú ke 'ohake kinautolu 'e ha mātu'a 'okú na tauhi 'a 'ena ngaahi fakapapau he malí, 'o fakahaa'i ha 'ofa mo ha pou pou. 'E lava ke hoko 'a e ohí ko ha tāpuaki ma'ong'onga ki ha toko lahi 'o e fānau 'oku fā'ele'i mai 'oku 'ikai ke nau ma'u e faingamālie ko 'ení.

'I he taimi 'oku feitama'i tu'utāmaki ai ha pēpē, ko e fili lelei taha ki he fa'ē mo e tamai 'a e pēpē, ke na mali peá na ngāue fakataha ke fokotu'u ha fetu'utaki fakafāmilí 'oku ta'e-

ngatá. Kapau he 'ikai malava ke hoko ia ko ha nofo mali 'e lelei, pea 'oku totonu ke na 'ave 'a e pēpeé ke ohi, pea ko e lelei tahá kapau 'e fakafou 'i he Tafa'aki Tokoni 'a e Sasi ki he Fāmilí. 'Oku hanga 'e hono 'oatu 'o e pēpeé ke ohi 'o fakafou 'i he Tafa'aki Tokoni 'a e Siasí ki he Fāmilí, 'o tokoni'í 'a e mātu'a 'oku 'ikai malí ke na fakahoko 'a e me'a 'oku lelei taha ma'á e pēpeé. 'E fakapapau'í ai 'e fakama'u 'a e pēpeé ki ha fa'ē mo ha tamai 'i he tempalé pea fakatupulaki ai 'a e faingamālie ki he ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei 'i he mo'ui 'anautolu 'oku fekau'aki mo iá. Ko e ohí ko ha fili ta'esiokita mo anga'ofa ia 'okú ne faitāpuekina e mo'ui e mātu'a 'a e pēpeé, pēpeé pea mo e fāmilí 'oku nau ohi e pēpeé.

Kapau 'okú ke mali pea 'okú ke loto mo ho hoá ke mo ohi ha tamasi'í pe ta'ahine, fakapapau'í 'okú ke 'ilo'í 'a e ngaahi fiema'u fakalao kotoa pē 'o e ngaahi fonua pea mo e potungāue fakapule'anga 'oku fekau'aki mo e ohí. Talanoa mo ho'o kau taki lakanga fakataula'eikí, pea kapau 'e lava, pea ke talanoa mo e kau ngāue 'i he Tafa'aki Tokoni 'a e Siasí ki he Fāmilí. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha Tafa'aki Tokoni 'a e Siasí ki he Fāmilí 'i homou feitu'ú, pea ke ngāue fakataha mo ho'o kau taki lakanga fakataula'eikí ke 'ilo'í 'a e ngaahi kautaha kuo laiseni mo fakamafai'í, 'a ia 'e malu'í fakatou'osi ai 'a e fānaú pea mo e mātu'a ohí.

Ongoongolelei

Ko e ongoongolelei ko e palani ia 'a 'etau Tamai Hēvani ki he fiefiá. Ko e uho 'o e tokāteline 'o e ongoongolelei ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.

Na'e pēhē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Ko e ngaahi 'uluaki tefito 'eni mo e ngaahi ouau 'o e Ongoongolelei: 'uluaki, Tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí; ko hono uá, ko e Fakatomala; ko hono tolú, ko e Papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole'í ai 'a e ngaahi angahalá; ko hono faá, ko e hilifaki nima ke ma'u ai 'a e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni'" (Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:4). 'I he kakato 'o e ongoongolelei, 'oku kau ai

'a e ngaahi tokāteliné, ngaahi tefito'i mo'oní, ngaahi fonó, ngaahi ouaú, pea mo e ngaahi fuakava kotoa 'oku fie ma'u ke hakeaki'i ai kitautolu 'i he pule'anga fakasilesitialé. Kuo 'osi talá'ofa 'a e Fakamo'uí kapau te tau kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, 'o mo'ui faivelenga kakato 'aki 'a e ongoongoleléi, te Ne lau kitautolu ko e kau ta'e halaia 'i he 'ao 'o e Tamaí 'i he Fakamaau Faka'osí (vakai, 3 Nifai 27:16).

Kuo 'osi malanga'i 'a e kakato 'o e ongoongoleléi 'i he kuonga kotoa pē 'i he taimi 'oku mateuteu ai 'a e fānau 'a e 'Otuá ke tali Iá. 'I he ngaahi 'aho ki mui ní, pe ko e kuonga ko 'eni 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá, kuo toe fakafoki mai ai 'a e ongoongoleléi 'o fakafou mai he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Loma 1:16–17; 3 Nifai 27:13–22; T&F 11:24; 39:5–6

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisí; Papitaisó; Tuí; Laumālie Mā'oni'oní; Sisū Kalaisí; Palani 'o e Fakamo'uí; Fakatomalá; Fakafoki mai 'o e Ongoongoleléi

Palani 'o e Fakamo'uí

'I he mo'ui ki mu'a he māmaní, ne teuteu'i ai 'e he Tamai Hēvaní ha palani ke ne lava 'o fakafaingofua'i kitautolu ke tau tatau mo Ia mo ma'u 'a e fiefia kakató. 'Oku lau 'e he folo-folá 'a e palani ko 'ení ko e "palani 'o e fakamo'uí" ('Alamā 24:14; Mōsese 6:62), "ko e palani lahi 'o e fiefiá" ('Alamā 42:8), "ko e palani 'o e huhu'í" (Sēkope 6:8; 'Alamā 12:30), pea mo e "palani 'o e 'alo'ofá" ('Alamā 42:15).

Ko e palani 'o e fakamo'uí ko e kakato ia 'o e ongoongoleléi. 'Oku kau heni 'a e Fakatupu 'o e Māmaní, 'a e Hingá, 'a e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, pea mo e ngaahi fonó mo e ngaahi ouaú kotoa, pea mo e ngaahi tokāteline 'o e ongoongoleléi. Ko e tau'atāina ke fili ki he totonú, 'a ia ko e malava ia ke fili mo fakahoko ha me'a 'iate kitautolu pē, 'oku toe mahu'inga mo ia 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní. Tu'unga 'i he palani ko 'ení, 'e lava ke fakahaohaoa'i ai kitautolu 'i he Fakaleléi, ma'u 'a e

fiefia kakató, pea nofo 'o ta'engata 'i he 'ao 'o e 'Otuá. 'E lava 'etau feohi fakafāmilí ke a'u ki 'itāniti.

'Okú ke hoko ko ha taha 'oku kau 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní, pea 'e lava ke vahevahe 'a e ngaahi me'a ta'engata 'okú ke fouá ki ha tu'unga lalahi 'e tolu: mo'ui ki mu'a 'i he māmaní, mo'ui fakamatelié, pea mo e mo'ui 'i he hili 'o e maté. Ko e taimi 'e mahino ai kiate koe 'a e palaní, te ke ma'u leva ha tali ki he ngaahi fehu'i 'oku fa'a fai 'e ha tokolahi: Ko 'etau omí mei fē? Ko e hā 'oku tau 'i heni aí? Te tau ō ki fē 'o ka hili 'a e mo'ui ko 'ení?

Mo'ui ki Mu'a 'i he Māmaní

Ki mu'a pea fanau'i koe ki māmaní, na'á ke nofo 'i he 'ao 'o ho'o Tamai Hēvaní ko e taha 'o 'Ene fānau fakalaumālié. 'I he mo'ui ko ia ki mu'a 'i he māmaní, na'á ke kau ai ki ha fakataha mo e ngaahi fānau kehe 'a e Tamai Hēvaní. 'I he fakatahá ni, ne fokotu'u ai 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene palani 'o e fiefiá (vakai, 'Ēpalahame 3:22–26).

Fakatatau mo e palani 'o e fiefiá, na'e fuakava 'a Sisū Kalaisi 'i he te'eki ke ne ma'u 'a e sinó, 'a ia ko e 'Uluaki 'Alo 'o e Tamaí 'i he laumālié ke ne hoko ko e Fakamo'ui (vakai, Mōsese 4:2; 'Ēpalahame 3:27). Na'e fakangofua kinautolu ne muimui 'i he Tamaí mo Sisū Kalaisi ke nau omi ki māmaní 'o a'usia 'a e tu'unga fakamatelié mo fakalalakaka ai ki he mo'ui ta'engatá. Na'e angatu'u leva 'a Lusefā, ko ha foha fakalaumālie ia 'e taha 'o e 'Otuá, ki he palaní mo ne feinga ke "faka'auha 'a e totonu 'a e tangatá ke fili ma'anā" (Mōsese 4:3). Na'e hoko ai ko Sētane, pea kapusi ai ia mo hono kau muimuí mei he langí mo ta'ofi ke 'oua te nau ma'u ha fai-ngamālie ke ma'u ha sino fakaemāmani mo a'usia 'a e mo'ui fakamatelié (vakai, Mōsese 4:4; 'Ēpalahame 3:27–28).

'I ho'o mo'ui kotoa 'i he maama fakalaumālié, na'á ke fakatupulaki ai ho tu'unga tangata pe fefiné mo fakalahi 'a e ngaahi me'a te ke malava fakalaumālié. Pea 'i hono tāpue-kina 'aki koe 'a e me'a'ofa 'o e tau'atāina ke filí, na'á ke fakahoko ai ha ngaahi fili mahu'inga, hangē ko ho'o fili ke

muimui 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní. Ne tokoní'i 'e he ngaahi fili ko 'ení ho'o mo'uí 'i he taimi ko iá pea mo e lolotonga ni. Na'á ke tupulaki 'i he potó mo ako ke ke manako ki he mo'óní, pea na'á ke teuteu ke ha'u ki māmani, ke ke lava 'o hokohoko atu ai ho'o fakalalakaká.

Mo'uí Fakamatelié

Kuó ke a'usia 'eni 'a e mo'uí fakamatelié. Kuo fakataha'i ho laumālié mo ho sinó, 'o ke ma'u ai ha ngaahi faingamālie ke tupulaki 'i ha ngaahi founa na'e 'ikai malava 'i he mo'uí ki mu'a 'i he māmani. Ko e konga ko 'eni ho'o mo'uí ko ha taimi ia 'o e ako ke ke lava ai 'o fakamo'óní'i koe, ke ke fili ke ha'u kia Kalaisi, pea mo teuteu ke taau mo e mo'uí ta'engatá. Ko ha toe taimi foki ia te ke lava ai 'o tokoni ki he kakai kehé 'i he fekumi ki he mo'óní mo ma'u ha fakamo'óni ki he palani 'o e fakamo'uí.

Mo'uí 'i he Hili 'o e Maté

'I ho'o maté, 'e hū atu leva ho laumālié ki he maama 'o e ngaahi laumālié 'o tatali ai ki he toetu'ú. 'I he taimi 'o e toetu'ú, 'e toe fakataha'i ho laumālié mo ho sinó, pea 'e fakamā-u'i koe mo tali ki ha pule'anga 'o ha nāunau. Ko e nāunau te ke ma'ú 'e makatu'unga ia 'i he lahi ho'o ului mo ho'o talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí (vakai, "Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau," peesi 132–36). 'E makatu'unga ia 'i he founa ne ke "tali ai e fakamo'óni 'o Sīsuú" (T&F 76:51; vakai foki, veesi 74, 79, 101).

Ngaahi Tāpuaki 'i he 'Ilo 'o e Palaní

'E lava 'e ha fakamo'óni ki he palani 'o e fakamo'uí 'o 'oatu ha 'amanaki mo ha taumu'a 'i ho'o fekuki ko ia mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. Te ke lava ke ma'u ha loto lahi 'i ho'o 'ilo ko e fānau koe 'a e 'Otuá pea na'á ke 'i Hono 'aó ki mu'a pea toki fanau'i koe ki māmani. 'E lava ke 'uhinga mālie ange kiate koe ho'o mo'uí lolotonga, 'i ho'o 'ilo ko ho'o

ngaahi angafai he mo'ui fakamatelié, 'e 'aonga ia ki ho iku-
 'anga ta'engatá. 'I he 'ilo ko 'ení, te ke lava ke fakatefito leva
 ho'o ngaahi fili mahu'ingá 'i he ngaahi mo'oni ta'engatá kae
 'ikai 'i he ngaahi tūkunga feliliuaki 'o e mo'uí. 'E lava ke mou
 fakalakalaka ma'u ai pē 'i ho'omou feohi mo e kau mēmipa 'o
 e fāmilí, 'o fiefia 'i he tala'ofa ko ia 'e lava homou fāmilí 'o
 ta'engatá. Te ke lava ke ma'u ha fiefia 'i ho'o fakamo'oni ki he
 Fakalelei mo e ngaahi fekau 'a e 'Eikí, ngaahi ouaú, ngaahi
 fuakavá, ngaahi tokāteliné, pea 'i ho'o 'ilo'i "ko ia ia 'okú ne
 fai 'a e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni te ne ma'u 'ene totongí,
 'io, 'a e melinó 'i māmani, pea mo e mo'ui ta'engatá 'i he
 maama ka hoko maí" (T&F 59:23).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 2 Nifai 2:5–30; 10:23–25; 'Alamā
 12:24–37; 22:12–14; 42; Mōsese 6:47–62

Vakai foki, Tau'atāina ke Filí; Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; Fakatupú; Mate
 Fakatu'asinó; Mate Fakalaumālié; Hingá; 'Otua ko e Tamai; Ongoongolelei;
 Hevani; Heli; Sīsū Kalaisi; Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau; Palataisi; Toetu'ú

Palataisi

'I he folofolá, 'oku ngāue'aki ai 'a e fo'i lea *palataisi* 'i ha
 ngaahi founga kehekehe. 'Uluaki, 'oku ngāue'aki ia ko ha fei-
 tu'u 'o e nonga mo e fiefia 'i he maama fakalaumālie he 'osi
 'a e maama fakamatelié, 'a ia kuo tuku pau ma'anautolu na'e
 papitaiso mo kei faivelengá (vakai, 'Alamā 40:12; Molonai
 10:34). 'Oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e faingamālie
 'i he pilisone fakalaumālié ke ako 'a e ongoongolelei 'o Sīsū
 Kalaisí, fakatomala mei he'enau ngaahi angahalá, pea mo
 ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e papitaisó mo fakama'u ko ha
 mēmipa 'o e Siasí 'o fou 'i he ngāue 'oku tau fakahoko 'i he
 ngaahi tempalé (vakai, T&F 138:30–35). Ko e taimi te nau
 fakahoko ai 'ení, te nau lava leva ke hū ki palataisi.

Ko hono faka'aonga'i 'e taha 'o e fo'i lea *palataisi* 'oku
 ma'u ia 'i hono fakamatala'i 'e Luke 'a hono Tutuki 'o e
 Fakamo'uí. 'I he taimi na'e 'i he funga kolosí ai a Sisuú, na'e
 pehē ange ai 'e ha taha kaiha'a na'e tutuki fakataha mo Ia,

Papitaisó

“Eiki, ke ke manatu’i au ‘o ka ke hoko ki ho pule’angá” (Luke 23:42). Fakatatau mo e Luke 23:43, na’e tali ‘e he ‘Eikí, “Oku ou tala mo’oni kiate koe, te ta ‘i palataisi mo au he ‘ahó ni.” Ne fakamatala’i ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko ha liliu hala ‘eni; ko e me’a na’e folofola ‘aki ‘e he ‘Eikí ki he taha kaiha’á ni ‘e ‘i he maama ‘o e ngaahi laumālié mo Ia.

‘Oku toe ma’u foki mo e fo’i lea *palataisi* ‘i he 2 Kolinitō 12:4, ‘a ia ‘oku mahalo ‘oku ‘uhinga ia ki he pule’anga faka-silesitalé. ‘I he tefito ‘o e tui hono hongofulú, ‘oku hanga ‘e he fo’i lea *fakapalataisi* ‘o fakamatala’i ‘a e nāunau fakamāmani ‘i he Nofu Tu’i.

Vakai foki, Mate Fakatu’asinó; Palani ‘o e Fakamo’uí; Toetu’ú

Papitaisó

‘Oku fakamatala ‘a e Tohi ‘a Molomoná ki ha falukunga kakai ne nau ‘ilo ‘a e ongoongoleléi pea nau papitaiso ‘i ha feitu’u ne ui ko Molomona. Talu mei honau papitaisó, mo ‘enau lau ‘a e feitu’u ko Molomoná ko ha feitu’u faka’ofó’ofa koe’uhí ne lolotonga ‘o ‘enau ‘i aí, na’a nau “‘ilo ki honau Huhu’i” (Mōsaia 18:30). Na’a nau tauhi ma’u ki he ‘Eikí, ‘i hono fakamālohia kinautolu ‘e he’enau ngaahi fakamo’oní mo ‘enau fuakava ‘i honau papitaisó, ‘o a’u ai pē ki he ngaahi taimi ne taulōfu’u ai ‘a e faingata’á (vakai, Mōsaia 23–24).

Te ke lava ‘o fiefia ‘i ho’o manatu ki he fuakava ho papitaisó pea mo e ngaahi tala’ofa atu ‘a e ‘Eikí kiate koe, ‘o hangē ko e fakamatala ki he kakai ko ‘eni he Tohi ‘a Molomoná. Te ke lava ‘o ma’u ha ivi ‘i he ouau ‘o e papitaisó, ‘o tatau ai pē pe na’e toki papitaiso koe ki muí ni pe ‘i he ngaahi ta’u lahi kuo hili.

Hū ki he Hala ki he Mo’ui Ta’engata

Ko e papitaisó ko e ‘uluaki ouau fakahaofi ia ‘o e ongoongoleléi (vakai, Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:4). Na’á ke hoko ko ha mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he

Ngaahi 'Aho Kimui Ni, 'i hono papitaiso mo hilifakinima koe 'e he ma'u mafai lakanga fakataula'eikí.

'I hono papitaiso koé, na'á ke fakahaa'i ai ho'o fie mui-mui ki he sippinga 'a e Fakamo'uí. Na'e papitaiso mo ia foki, neongo na'e 'ikai ha'ane angahala. Pea hangē ko 'ene fakamatala kia Sione Papitaiso, na'á Ne fie mau ke Ne papitaiso koe'uhí ke "fakakakato 'a e mā'oni'oni kotoa pē" (vakai, Mātiu 3:13–17).

Ko kinautolu kotoa pē 'oku fekumi ki he mo'ui ta'engatá kuo pau ke nau muimui ki he sippinga 'a e Fakamo'uí 'aki ha'anau papitaiso mo ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e pehē 'e he palōfita ko Nifái, kuo 'osi fakahinohino mai 'e he Fakamo'uí 'a e "matapā 'oku totonu ke [tau] hū aí. He ko e matapā 'oku totonu ke [tau] hū aí koe fakatomala mo e papitaiso 'i he vai; pea 'oku toki hoko ha fakamolemole'i ['o 'etau] ngaahi angahalá 'i he afí mo e Laumālie Mā'oni'oni. Pea 'o ka [tau] 'i he hala hangatonu mo fāsi'i 'a ia 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engatá" (2 Nifai 31:17–18). Te tau ma'u 'a e mo'ui ta'engatá kapau te tau kā-taki 'o a'u ki he ngata'angá, tauhi 'etau ngaahi fuakavá mo ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí.

Papitaiso 'i he Founga 'a e 'Eikí

Na'e fakahaa'i 'e he Fakamo'uí 'a e founga mo'oni 'o e papitaisó ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'o fakamahino ai kuo pau ke fakahoko 'a e ouau 'e ha ma'u mafai lakanga fakataula'eiki pea kuo pau ke fai ia 'i he fakauku:

“'Oku totonu ke 'alu hifo ki he vai 'a e tokotaha kuo ui-úi 'i 'e he 'Otuá mo ne ma'u 'a e mafai mei Sīsū Kalaisi ke fai 'a e papitaisó, fakataha mo e tangata pe fefine kuo fakahā hono lotó ke papitaisó, peá ne pehē, mo ui 'a e tangatá pe fefiné 'i hono hingoá: Kuo [fakamafai'i] au 'e Sīsū Kalaisi, pea 'oku ou papitaiso koe 'i he huafa 'o e Tamái, [pea] mo e 'Aló, [pea] mo e Laumālie Mā'oni'oni. 'Ēmeni

"Pea ke ne fakauku leva 'a e tangatá pe fefiné 'i he vai, pea toe 'alu hake mei he vai" (T&F 20:73–74).

Papitaisó

Ko e fakaukú ko e fakataipe ia 'o e mate 'a e mo'ui angahala'ia 'a ha taha kae fanau'i fo'ou ki he mo'ui fakalaumalié, 'o lí'oa ki he ngāue 'a e 'Otuá mo 'Ene fānaú. Ko ha toe fakataipe foki ia 'o e maté mo e toe tu'ú. (vakai, Loma 6:3–6.)

Fānau Īkí mo e Papitaisó

'Oku tau 'ilo mei he fakahā he ngaahi 'aho ki mui ní, ko e fānau Īkí 'oku huhu'i kinautolu 'i he 'alo'ofa 'a Sisū Kalaisí. Na'e lolofola 'a e 'Eikí, "'Oku 'ikai te nau lava ke faiangahala, he 'oku 'ikai ke tuku kia Sētane 'a e mafai ke fakatauele'i 'a e fānau Īkí, kae 'oua ke nau faka'au ke fe'unga 'i hoku 'aó ke 'eke'i 'enau angahalá" (vakai, T&F 29:46–47). 'Oku 'ikai totonu ke papitaiso kinautolu kae 'oua kuo hoko honau ta'u 'e ala fakamāua ai kinautolú, 'a ia na'e fakahā 'e he 'Eikí ko e ta'u valú (vakai, T&F 68:27; Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Sēnesi 17:11). Ka 'i ai ha taha 'okú ne pehē 'oku fie ma'u ke papitaiso 'a e fānau Īkí 'okú ne "faka'ikai'i 'a e ngaahi 'alo'ofa 'a Kalaisí, 'o ne fakata'e'aonga'i 'a 'ene fakalele'i mo e mālohi 'o 'ene huhu'í" (Molonai 8:20; vakai foki, veesi 8–19, 21–24).

Ko Ho'o Fuakava 'i ho Papitaisó

I ho papitaisó, na'á ke fakahoko ai ha fuakava mo e 'Otuá. Na'á ke palōmesi ai ke ke to'o kiate koe 'a e huafa 'o Sisū Kalaisí, tauhi 'Ene ngaahi fekaú, mo tauhi kiate Ia 'o a'u ki he ngata'angá (vakai, Mōsaia 18:8–10; T&F 20:37). 'Okú ke fakafou 'a e fuakavá ni 'i he taimi kotoa pē 'okú ke ma'u ai 'a e sākalamēnití (vakai, T&F 20:77, 79).

Ko ho'o To'o kiate Koe 'a e Huafa 'o Sisū Kalaisí. Ko e taimi 'okú ke to'o ai kiate koe 'a e huafa 'o Sisū Kalaisí, 'okú ke fakapapau'i ai 'oku 'A'ana koe. 'Okú ke fakamu'omu'a ai Ia mo 'Ene ngāue 'i ho'o mo'uí. Te ke feinga ki he me'a 'oku Ne fie ma'ú kae 'ikai ko ia 'okú ke fie ma'ú pe ko e me'a 'oku ako'i koe 'e māmani ke ke fie ma'ú.

‘I he Tohi ‘a Molomoná, ‘oku ako‘i ai ‘e he Tu‘i ko Penisimaní ‘a e ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke to‘o kiate kitautolu ‘a e huafa ‘o e Fakamo‘uí:

“‘Oku ‘ikai ke ‘i ai mo ha toe hingoa kehe kuo fokotu‘u ‘a ia ‘oku fou mai ai ‘a e fakamo‘uí; ko ia, ‘oku ou faka‘amu ke mou ‘ai kiate kimoutolu ‘a e huafa ‘o Kalaisí, ‘a kimoutolu kotoa pē kuo fai ‘a e fuakava mo e ‘Otuá ke mou talangofua ‘o a‘u ki he ngata‘anga ‘o ho‘omou mo‘uí.

“Pea ‘e hoko ‘o pehē, ‘ilonga ia ‘oku fai ‘ení, ‘e hā ia ‘i he to‘omata‘u ‘o e ‘Otuá, koe‘uhí te ne ‘ilo ‘a e hingoa ‘oku ui ‘aki iá; he ‘e ui ‘aki ia ‘a e huafa ‘o Kalaisí.

“Pea vakai ‘e hoko ‘o pehē, ko ia ia ‘e ‘ikai te ne ‘ai kiate ia ‘a e huafa ‘o Kalaisí, kuo pau ke ui ia ‘i ha toe hingoa ‘e taha; ko ia, te ne ‘ilo kuó ne ‘i he to‘ohema ‘o e ‘Otuá” (Mōsaia 5:8–10).

Tauhi ‘o e Ngaahi Fekauí. Ko ho‘o fuakava ‘i ho papitaisó ko ha tukupā ia ke ha‘u ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá, ‘o fakamavahe‘i koe mei māmani pea tu‘u ko e fakamo‘oni ‘o e ‘Otuá “‘i he kuonga kotoa pē pea ‘i he me‘a kotoa pē, pea ‘i he feitu‘u kotoa pē” (Mōsaia 18:9). ‘Oku kau ‘i ho‘o feinga ke hoko ko ha fakamo‘oni ‘o e ‘Otuá ‘a e me‘a kotoa pē ‘okú ke lea‘aki mo fakahokó. Feinga ma‘u pē ke ke manatu‘i mo tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí. Tauhi ho‘o fakakauká, leá, mo ho‘o tō‘ongá ke ma‘a. Ko e taimi ‘okú ke fekumi ai ki he ngaahi fakafiefia hangē ko e hele‘uhila, televīsone, ‘Initaneti, mūsika, ngaahi makasini, pea mo e ngaahi nusipepá, tokanga ke ke sio, fakafanongo, mo lau ‘a e ngaahi me‘a pē ko ia ‘oku langaki mo‘uí. Teuteu ke molumalu. Fili hao ngaahi kaungāme‘a ko ē ‘oku nau pou pou‘i koe ke ke a‘usia ho‘o ngaahi taumu‘a ta‘engatá. Fakamama‘o mei he anga‘ulí, ponokalafí, va‘inga kumi monū‘iá, tapaká, ‘olokaholó, mo e ngaahi faito‘o kona tapú. Tauhi koe ke ke taau ke hū ki he temipalé.

Tauhi ki he ‘Eikí. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga ‘a e fekau ia ke fakamavahe‘i kimoutolu mei he ngaahi me‘a ‘o māmani ke ke fakamavahe‘i ai koe mei he kakaí. Ko e kongá ‘o e fuakava ‘o

e papitaisó ke ke tauhi ki he 'Eikí, pea te ke tauhi 'i he lelei tahá kiate Ia 'i he taimi 'okú ke tokoni ai ki ho kāingá. 'I he taimi ne faiako ai e palōfita ko 'Alamaá fekau'aki mo e fua-kava 'o e papitaisó, na'á ne pehē 'oku totonu ke tau "loto ke fefua'aki ['etau] ngaahi kavengá, koe'uhí ke nau ma'ama'a" mo "loto ke tangi fakataha mo kinautolu 'oku tangí . . . pea fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku 'aonga ki ai 'a e fakafiemālie" (Mōsaia 18:8–9). Anga'ofa mo faka'apa'apa ki he kakai kotoa pē, muimui 'i he sīpinga 'a Sīsū Kalaisí 'i he founga ho'o to'onga ki he kakai kehé.

Ngaahi Tāpuaki Kuo Tala'ofa ki he Papitaisó

'I ho'o tauhi ho'o fuakava ne ke fai 'i he papitaisó, 'e tāpuaki'i leva koe 'e he 'Eikí 'i ho'o anga-tonú. Ko ha ni'ihi 'o e ngaahi tāpuaki te ke ma'ú ko e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni, fakamolemole'i 'o ho'o ngaahi angahalá, pea mo e faingamālie ke fanau'i fo'ou fakalaumālie.

Ko e Feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Hili ho papitaisó, ne hilifaki nima leva ki ho 'ulú ha taha pe ha ongo ma'ú lakanga taula'eiki Faka-Melekisēteki 'o foaki atu 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'oatu 'e he me'a-foaki ko 'eni kiate koe 'a e totonu ke hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko hao takaua ma'ú pē, kehe pē ke ke mo'ui taau. Ko e takaua ma'ú pē mo e Laumālie ko e taha ia 'o e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha te ke lava ke ma'ú 'i he mo'ui fakamatelié. 'E tataki koe 'e he Laumālie 'i he ngaahi hala 'o e mā'oni'oni mo e fiemālie, 'o taki koe ki he mo'ui ta'engatá.

Fakamolemole 'o e Ngaahi Angahalá. Koe'uhí kuo 'osi papitaiso koe, te ke lava lava ke ma'ú ha fakamolemole 'o ho'o ngaahi angahalá. Ko hono toe fakalea 'e tahá, 'e lava ke fakamolemole'i koe tu'unga 'i he 'alo'ofa 'a e Fakamo'ui. 'I he tāpuaki ni, 'e a'u 'o fakangofua ai koe ke ke nofo 'i he 'ao 'o e Tamai Hēvaní.

Ke ma'ú ha fakamolemole 'o ho'o ngaahi angahalá, kuo pau ke ke tui kia Sīsū Kalaisi, fakatomala fakamātoato, mo

feinga ma'u pē ke tauhi 'a e ngaahi fekaú. Na'e ako'i 'e he palōfita ko Molomoná, "Pea ko e 'uluaki fua 'o e fakatomalá ko e papitaiso; pea 'oku tupu 'a e papitaisó 'i he tuí koe'uhí ke fakahoko 'a e ngaahi fekaú; pea 'oku fakahoko 'a e fakamolemole 'o e angahalá 'i he fai 'a e ngaahi fekaú" (Molonai 8:25). Te ke "ma'u ha fakamolemole 'o ho'omou angahalá" ka ke hoko atu 'o fakavaivai'i koe 'i he 'ao 'o e 'Otuá, pea ui faka'aho kiate Ia 'i he lotu, pea tu'u ma'u 'i he tuí, mo tokoni kiate kinautolu 'oku masivá (vakai, Mōsaia 4:11–12, 26).

Ko e Fanau'i Fo'ou. Tu'unga 'i he ouau 'o e papitaisó mo e hilifaki nimá, ne toe fanau'i ai koe ki ha mo'ui fo'ou. Na'e folofola 'a e Fakamo'ui kia Nikotīmasi 'o pehē, "Kapau 'e 'ikai fanau'i 'a e tangatá 'i he vai pea mo e Laumālié, 'e 'ikai 'aupito fa'a hū ia ki he pule'anga 'o e 'Otuá" (Sione 3:5). Pea hangē ko e hū mai 'a e pēpē valevalé ki ha mo'ui fo'ou 'i hono fā'ele'í, 'okú ke kamata ha mo'ui fo'ou 'i he taimi 'okú ke hū ai ki he fuakava 'o e papitaisó. Te ke lava 'o tupulaki 'i he tafa'aki fakalaumālié pea hoko 'o tatau lahi ange mo e Fakamo'u' 'aki ha'o tauhi 'a e fuakava 'o e papitaisó, ma'u 'a e sākalamēnití ke fakafo'ou ho'o fuakavá, mo fakatomala mei ho'o ngaahi angahalá. Na'e ako'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá ko e taimi 'oku papitaiso ai kitautolú, 'oku totonu ke tau "felāka'i 'i he mo'ui fo'ou" (Loma 6:4).

Kātaki ki he Ngata'angá

Kuo ke 'osi papitaiso 'eni mo ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, kuo pau ke ke hoko atu 'i he anga-tonu, he 'oku faka'ilonga'i pē 'e he ongo ouau ia ko 'eni 'a e kamata'anga 'o ho'o fononga ke foki 'o nofo mo ho'o Tamai Hēvaní. Na'e ako'i 'e he palōfita ko Nifái 'o pehē:

“O ka hili ho'omou hū ki he hala hangatonu mo lausi'i ko iá, 'oku ou fie fehu'i pe kuo 'osi fai 'a e me'a kotoa pē? Vakai, 'oku ou pehē kiate kimoutolu: kuo 'ikai; he kuo 'ikai te mou a'usia ki he potu ko iá, kae ngata pē 'i he fai ki he folofola 'a Kalaisí, 'i he tui ta'e faka'alo'alongaua kiate ia mo e

falala kakato ki he ngaahi totongi 'a'ana, 'a ia 'oku māfimaŋi ke fakamo'uí.

“Ko ia, 'oku totonu ke mou vivili atu ki mu'a 'i he tu'u ma'u 'ia Kalaisí, pea ma'u 'a e 'amanaki 'oku mālohi haohaoá mo e 'ofa ki he 'Otuá mo e kakaí fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea 'uakai 'i he folofola 'a Kalaisí, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, vakai, 'oku folofola peheni 'e he Tamaí: Te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá” (2 Nīfai 31:19–20).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Ngāue 2:37–38; 2 Nīfai 31:4–13; 'Alamā 7:14–16; 3 Nīfai 11:18–41; 27:13–22; T&F 39:5–6, 10; 76:50–53

Vakai foki, Tuí; Laumālie Mā'oni'oni; Talangofuá; Lakanga Fakataula'eikí; Fakatomalá; Sākalamēniti

Pisopé (*Vakai*, Pule'i 'o e Siasi)

Pilīsone Fakalaumālie (*Vakai*, Mate Fakatu'asinó; Heli; Palataisi)

Ponokalafí

Ko e ponokalafí ko ha ngaahi me'a 'okú ne fakafōtunga mai pe fakamatala'i 'a e sino 'o e tangatá pe tō'onga fakaseki-sualé 'i ha founa te ne faka'ai'ai ai 'a e holi fakakakanó. 'Oku tufaki ia 'i ha ngaahi mītiá lahi, ngaahi makasiní, ngaahi tohí, televīsoné, hele'uhilá, hivá, pea mo e 'Initanetí. 'Oku fakatu'utāmaki ia ki he laumālie 'o hangē ko e tapaká, 'olokaholó, pea mo e faito'o kona tapú ki he sinó. Ko hono faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a fakaponokalafí 'i ha fa'ahinga founa pē, 'oku maumau'i ai 'a e fekau 'a e 'Otuá: “'Oua na'á ke tonu . . . pe fai ha fa'ahinga me'a pehē” (T&F 59:6). 'E lava 'o fakaiku ai ki ha ngaahi angahala mamafa kehe. 'Oku totonu ke faka'ehi'ehi 'a e kāingalotu 'o e Siasí mei ha fa'ahinga me'a fakaponokalafí pē pea 'oku totonu ke nau fakafepaki'i hono pākí, tufakí, mo hono faka'aonga'i.

Ko e ponokalafí 'oku fakatu'utāmaki hono mālohí. Hangē ko e ngaahi ivi kovi kehé, 'okú ne taki 'a e kakaí ke

nau filio'i mo fekumi ki ha ngaahi me'a faka'ai'ai 'oku toe mālohi angé. Kapau te ke filio'i mo ia pea tuku ke ma'u nimā koe 'e he'ene tauhelé, te ne faka'auha koe, fakakovi'i ho 'ata-mai, lotó, mo ho laumālié. Te ne to'o meiate koe ho ngeiá mo ho'o faka'ofa'ofa'ia 'i he mo'uí. Te ne faka'auha koe mo taki koe ki he fakakaukau kovi pea mahalo ki ha ngaahi tō'onga kovi. Te ne fakatupu ha maumau lahi ki he feohi ho fāmilí.

Koe'uhí ko e natula mālohi hono ma'u kita 'e he ponokalafí pea mo e fakatu'utāmaki te ne lava ke fakatupu ki he sinó mo e laumālié, kuo toutou fakatokanga ai 'a e kau tamai-o'eiki 'a e 'Otuá ke tau teke'i ia. Kapau kuó ke 'efihia 'i he tauhele 'o e ponokalafí, ta'ofi ia he taimí ni peá ke kumi tokoni. Te ke lava 'i he fakatomalá 'o ma'u ha fakamolemole mo ma'u ha 'amanaki 'i he ongoongolelé. 'Alu ki ho'o pī-sopé pe palesiteni fakakoló 'o ma'u ha fale'i 'i he founa ke ikuna'i ai ho'o palopalemá, mo feinga ke fakamo'ui ko e 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. Kole ki he 'Eikí ke ne 'oatu ha ivi ke ke ikuna'i hono ma'u nimā koé.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 5:27–28; Loma 6:12; 'Alamá 39:9; T&F42:23

Vakai foki, Anga-ma'a; Fakatauelé

Pule'anga Fakatilesitialé (Vakai, Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau)

Pule'anga Fakatelesitiale (Vakai, Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau)

Pule'anga Fakasilesitialé (*Vakai*, Ngaahi Pule'anga 'o e Nāunau)

Pule'anga Fakafonuá mo e Laó

'Oku fakamatala 'e he vahe 134 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'a e tui 'a e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní "kau ki he ngaahi pule'anga fakamāmaní mo e ngaahi laó

fakalūkufua" (T&F 134, huluhulu 'o e vahé). 'Oku kau 'i he vahe ko 'ení 'a e ngaahi kupu'i lea ko 'ení:

""Oku mau tui na'e fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e ngaahi pule'angá koe'uhí ke 'aonga ki he tangatá; pea 'okú ne 'eke'i mei he fa'ahinga 'o e tangatá 'a 'enau ngaahi ngāue 'o kau ki aí, 'i hono fa'u 'o e ngaahi laó pea mo hono fakamālohi'i 'o iá fakatou'osi, koe'uhí ko e lelei mo e nofo malu 'a e kakaí. . . .

""Oku mau tui 'oku ha'isia 'a e kakai kotoa pē ke tauhi mo pou pou'i 'a e ngaahi pule'anga taki taha 'a ia 'oku nau nofo aí, kae malu'i 'a kinautolu 'i he'enua ngaahi totonu tuputupu'a mo ma'uma'ulutá, 'e he ngaahi lao 'o e ngaahi pule'anga ko iá; pea 'oku ta'e taau mo e tangata kotoa pē kuo malu'i peheé ke ne fakalanga ha angatu'u, pe angatu'u, pea 'oku totonu ke tautea'i ia 'o fakatatau ki aí; pea 'oku 'i he ngaahi pule'anga kotoa pē ha totonu ke fa'u ha ngaahi lao 'a ia kuo fakakaukau'i 'i he'enua fakakaukau lelei 'anautolú, ke fakapapau'i 'o lelei taha 'a e tu'umālie 'a e kakaí; kae lolotonga iá, ke tauhi ke toputapu 'a e tau'atāina 'o e konisēnisí.

""Oku mau tui 'oku totonu ke faka'apa'apa'i 'a e tangata kotoa pē 'i hono tu'ungá, pea kuo fokotu'u 'a e kau pulé mo e kau fakamāu 'i honau lakangá, ke malu'i 'a e kau ta'e hala-iá pea tautea'i 'a e halaiá; pea 'oku mo'ua 'a e kakai kotoa pē ke faka'apa'apa mo tokanga ki he ngaahi laó, koe'uhí he kapau 'e 'ikai ke 'i ai ia, 'e fetongi'i 'a e melinó mo e uouangatahá 'e he angatu'ú mo e fakailifia'i 'o e kakaí; kuo fokotu'u 'a e ngaahi lao fakaetangatá koe'uhí ko e 'uhinga matematē ke fakatonutonu 'etau ngaahi me'a 'oku tau tokanga taki taha ki aí, mo e ngaahi me'a fakapule'angá, 'i he vaha'a 'o e tangata mo e tangata; pea kuo foaki mai 'a e ngaahi fono faka'otuá mei he langí, 'oku tu'utu'uni'i 'a e ngaahi founga 'o e ngaahi me'a fakalotú, ki he tuí mo e lotú, pea 'e mo'ua 'a e tangatá ki hono Tupu'angá 'i he ongo fa'ahinga laó ni fakatou'osi" (T&F 134:1, 5–6).

Ko ha konga mahu'inga 'o hono fakamavahevehe'i e Siasí mo e pule'angá ko e fatongia ko ia 'o e pule'angá ke foaki 'a e tau'atāina 'o e lotú. 'Oku pou pou'i 'e he kau palōfita

'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he tefito 'o e tui hono hongofulu mā tahá: "'Oku mau 'ekea 'a e faingamālie ke hū ki he 'Otua Māfima'fi 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a homau loto 'omautolú pē, pea mau tuku ki he kakai kotoa pē 'a e faingamālie tatau, 'o tatau ai pē pe 'e fēfē 'enau lotú, pe 'e fai 'i fē, pea ko e hā te nau lotu ki aí." 'Oku 'ikai pou'pou'i 'e he Siasí ia ha fa'ahi fakapolitikale pe taha kanititeiti fakapolitikale pau, 'o fenāpasi ia mo hono fakamāvahevahe'i ko ia 'o e Siasí mo e pule'angá. 'Oku 'ikai ke ne fakangofua hano ngāue'aki hono ngaahi falelotú mo hono ngaahi 'apí ki ha ngaahi 'uhinga fakapolitikale. 'Oku 'ikai kau 'a e Siasí ia he me'a fakapolitikalé tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha me'a totonu 'oku toe fehu'ia, pea 'i he me'a peheé 'oku toki lea leva 'a e Siasí.

Neongo 'oku 'ikai kau 'a e Siasí ki ha tafa'aki 'i he me'a fakapolitikalé, 'oku pou'pou'i 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e kāingalotú fakatāutaha ke nau kau ki ai 'i honau tu'unga ko e tangata'i fonuá. 'I ho'o hoko ko e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku totonu ke mahino kiate koe ho tu'unga mo ho fatongia 'i he fonua 'okú ke nofo aí. Ako 'a e hisitōliá, tukufakaholó, pea mo e ngaahi lao 'o e fonuá. Kapau 'okú ke ma'u ha faingamālie ke fili mo kau 'i he me'a 'o e pule'angá, kau kakato ki ai 'o pou'pou'i mo taukave'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oni, mā'oni'oni, pea mo e tau'atāina.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 98:10; Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:12

Pule'angá (Vakai, Pule'anga Fakafonuá mo e Laó)

Pule'i 'o e Siasi

Ko Sīsū Kalaisi 'oku 'ulu ki he Siasí. Ko e misiona 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke tokoni'i 'a e kakai kotoa pē ke nau omi kiate Ia (vakai, Molonai 10:32). Pea koe'uhí ke fakahoko 'a e misioná ni, 'oku fokotu'utu'u ai 'a e Siasí 'o fakatatau mo e sipinga ne

fakahā mai 'e he 'Eikí "ko hono fakahaohaoa 'o e kakai mā'oni'oni, . . . kae 'oua ke tau hoko kotoa pē ki he fakataha 'i he tuí, pea mo e 'ilo'i 'o e 'Alo 'o e 'Otuá" ('Efesō 4:12–13; vakai foki, veesi 11). 'Oku fakamatala'i fakalukufua heni 'a e fa'unga 'o e Siasi.

'Apí mo e Fāmilí

Ko e fāmilí ko e tefito'i 'iuniti mahu'inga ia 'i he Siasi, pea ko e 'apí ko e feitu'u mahu'inga taha ia ki hono ako 'o e ongo-ongoleléi. He 'ikai ha toe fa'unga te ne lava ke fetongi 'a e tu'unga 'o e fāmilí. Pea neongo 'oku hokohoko pē e tupulekina 'a e Siasí, 'e kei hoko ai pē ko 'ene taumu'á ko hono pou-pou'i mo fakamālohia 'a e ngaahi fāmilí mo e fakafo'ituituí 'i he'enua feinga ke mo'ui'aki 'a e ongoongoleléi.

Pule'i Fakakātoa

'Oku tataki 'e he 'Eikí he 'ahó ni Hono kakai fuakavá 'o fakafou 'i he Palesiteni 'o e Siasí, 'a ē 'oku tau pou-pou'i ko e palōfita, tangata kikite, mo e tangata ma'u fakahaá. 'Oku tokanga'i 'e he Palesiteni 'o e Siasí 'a e Siasí fakakātoa. 'Okú ne hoko mo hono ongo tokoní, 'a ia ko e ongo palōfita, ongo tangata kikite, mo e ongo tangata ma'u fakahā foki mo kinaua, ko e Kolomu 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí.

Ko e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahā foki mo kinautolu. 'Oku nau hoko, fakataha mo e Kau Palesitenisī 'Uluakí ko e "kau fakamo'oni makehe ki he huafa 'o Kalaisí 'i māmani kotoa" (T&F 107:23). 'Oku nau ngāue 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí "ke langa'i hake 'a e siasí, pea fakatonutonu hono ngaahi me'a kotoa pē 'i he ngaahi pule'anga kotoa pē" (T&F 107:33). 'Oku nau "fakaava 'a e matapā [ki he ngaahi pule'angá] 'i hono malanga'aki 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí" (T&F 107:35).

'Oku uiui'i 'a e kau mēmipa 'o e Ngaahi Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú ke nau malanga'i 'a e ongoongolelei mo langa hake 'a e Siasí. 'Oku nau ngāue 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'a e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea 'i he tatakí 'a ha kau tangata 'e toko fitu kuo uiui'i ke nau hoko ko e Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú. 'Oku hoko 'a e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'Uluaki mo e Kōlomu hono Ua 'o e Kau Fitungofulú, ko e Kau Taki Mā'olunga, pea 'e ala ui kinautolu ke nau ngāue 'i ha feitu'u pē 'i māmani.

'Oku hoko 'a e Kau Pīsopeliki Pulé ko e kau palesitenisī ia 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné 'i he Siasí. 'Oku ngāue 'a e Pīsope Pulé mo hono ongo tokoní 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí ke fakalele 'a e ngaahi ngāue fakatu'asino 'a e Siasí.

'Oku 'i ai mo ha kau palesitenisī lahi 'o e houalotu 'a e Kau Talavouú, Fine'ofá, Finemuí, Palaimelí, mo e Lautohi Faka-Sāpaté fakalukufua ke nau fakahinohino mo tatakí.

Pule'i Faka'ēliá

Ko e 'ēliá ko e vāhenga fakasiokālafi lahi taha ia 'o e Siasí. 'Oku vahe'i 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'a e Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú ke nau tokanga'i ha ngaahi 'ēliá 'o e Siasí 'i he fakahinohino 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. 'Oku vahe'i leva 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí ha Kau Palesitenisī Faka-'Ēliá ke nau tokanga'i 'a e ngaahi 'ēliá kehe 'o e Siasí. 'Oku kau ki he Kau Palesitenisī faka-'ēliá ha palesitēni, 'a ia 'oku fa'a angamaheni 'aki hono fili mai ia mei he Kōlomu 'Uluaki pe Ua 'o e Kau Fitungofulú, pea mo ha ongo tokoní 'e toko ua, 'a ia 'e lava pē vahe'i mai mei he Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú. 'Oku ngāue 'a e Kau Palesitenisī Faka-'ēliá 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, Kolomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo e Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú.

'Oku fakanofu ha kau taki 'e ni'ihi ki he tu'unga Fitungofulú ka 'oku 'ikai ke nau hoko ko ha kau Taki Mā'olunga. 'Oku ui pē kinautolu ko ha Kau Fitungofulu Taki Faka'ēliá, pea 'oku vahe-

vahe kinautolu ki ha ngaahi kōlomu 'o kehe ia mei he Kōlomu 'Uluakí mo e Kōlomu Hono Uá 'o e Kau Fitungofulú, kae fakatatau mo e tu'unga fakasiokālafí. 'Oku fakangatangata honau mafai fakangāue ki he vāhenga 'oku nau nofo aí. 'Oku 'i ai ha Kau Fitungofulu Taki Faka'ēlia 'e ní'hi 'oku kau 'i he Kau Palesitenisī Faka'ēliá.

Pule'i Fakalotofonuá

Ngaahi Uōtí mo e Koló. 'Oku fokotu'utu'u 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki ha ngaahi fai'anga lotu 'o nau toutou fakataha ke langaki fakalaumālie mo fakasōsiale. Ko e ngaahi fai'anga lotu lalahí 'oku ui ia ko e ngaahi uooti. Ko e uooti kotoa pē 'oku pule'i ia 'e ha pīsope, pea tokoni ki ai ha ongo tokoni.

'Oku ui 'a e fanga ki'i fai'anga lotu íkí ko e ngaahi kolo. 'Oku pule'i 'a e kolo taki taha 'e ha palesiteni fakakolo, 'o tokoni ki ai hano ongo tokoni. 'E lava ke fokotu'u ha kolo kapau 'oku 'i ai ha fāmilí Siasi 'e ua 'okú na nofo 'i ha feitu'u pea 'oku 'i ai ha taha 'i he ongo fāmilí ko ha taha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki 'oku mo'ui taau pe ko ha taula'eiki 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné 'oku mo'ui taau. 'Oku fokotu'u leva ha kau palesitenisī fakasiteiki, fakamisiona, pe fakavahefonua ke nau tokanga'i 'a e koló. 'E lava ke tupulaki ha kolo 'o hoko ko ha uooti kapau 'oku tu'u 'i ha loto'i siteiki.

Ko e uooti pe kolo kotoa pē 'oku 'i ai hano feitu'u fakasiokālafí pau. 'Oku tokoni leva 'a e ngaahi houalotu kehekehe 'i he uōtí pe koló ki he ngāue 'a e 'Eikí: 'a e ngaahi kulupu 'o e kau taula'eiki lahi; ngaahi kōlomu 'o e kaumātu'á; Fine'ofá, ki he kakai fefine ta'u 18 mo motu'a angé; ngaahi kōlomu 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné, ki he kau talavou ta'u 12 ki he 17; polokalama 'a e Kau Finemuí, ma'á e kau finemuí ta'u 12 ki he 17; Palaimelí, ma'á e fānau ta'u taha māhina 6 ki he ta'u 11; pea mo e Lautohi Faka-Sāpaté, ma'á e kāingalotu ta'u 12 mo motu'a ange 'o e Siasí. 'Oku fakahoko 'e he ngaahi houalotú ni taki taha ha ngaahi fato-

ngia mahu'inga 'i hono ako'i 'o e ongoongolelei, fakahoko 'o e tokoní, mo poupou'i 'a e mātu'á 'i honau fatongia toputapu 'o e tokoní'i 'enau fānaú ke nau ului ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. 'Oku fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi houalotú ni ke tokoní'i 'a e kāingalotú 'i hono vahevahe 'o e ongoongolelei mo e kakai kehé.

Ngaahi Siteikí, Misioná, mo e Ngaahi Vahefonuá. Ko e lahi taha 'o e ngaahi 'ēlia fakasiokālahi kuo 'osi fokotu'u ai 'a e Siasí, 'oku vahevahe ia ki ha ngaahi siteiki. 'Oku ha'u 'a e fo'i lea *siteikí* mei he palōfita ko 'Īsaia, 'a ē na'á ne kikite'i 'e tatau 'a e Siasí 'i he ngaahi 'aho ki mui ní mo ha fale fehikitaki [tē-niti], 'oku pukepuke 'e ha ngaahi tukipoupou [siteiki](vakai, 'Īsaia 33:20; 54:2). 'Oku meimei ke 'i ai ha ngaahi uooti mo ha ngaahi kolo 'e 5 ki he 12 'i he siteiki 'e taha. 'Oku pule'i 'a e ngaahi siteiki taki taha 'e ha palesiteni fakasiteiki, 'o tokoni ki ai ha ongo tokoni. 'Oku lipooti leva 'a e kau palesiteni fakasiteikí mo ma'u fakahinohino mei he Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú pe ko e Kau Palesitenisī Faka'ēliá.

Ko e misioná, ko ha 'iuniti ia 'o e Siasí 'okú ne tokanga'i ha 'ēlia 'oku toe lahi ange 'i he 'ēlia 'o e siteikí. 'Oku tokanga'i 'a e ngaahi misiona taki taha 'e ha palesiteni fakamisiona, pea tokoni ki ai ha ongo tokoni. 'Oku lipooti fakahangatonu pē 'a e kau palesiteni fakamisioná ia ki he Kau Taki Ma'olungá.

Ko e vahefonuá ko ha tatau sí'isi'i ange ia 'o e siteikí, 'o hangē pē ko e hoko 'a e koló ko ha tatau sí'isi'i ange 'o e uotí. 'Oku fokotu'u ha vahefonua 'i he taimi 'oku lahi fé'unga ai ha ngaahi kolo 'oku tu'u 'i ha feitu'u, ke faingofua ange ai 'a e fetu'utaki mo e fefononga'aki ki he ngaahi fakataha fakavahefonuá. 'Oku ui leva ha palesiteni fakavahefonua ke ne tokanga'i, pea tokoni ki ai hano ongo tokoni. 'Oku lipooti leva 'a e palesiteni fakavahefonuá ki he kau palesitenisī 'o e misioná. 'E lava pē ha vahefonua 'o tupulaki 'o hoko ko ha siteiki.

Ngaahi Polokalama ki he Kāingalotu Tāutahá. 'Oku toko lahi ha kāingalotu 'o e Siasí 'oku te'eki ke nau mali, mali vete, pe mali mate. 'Oku 'i he kāingalotu ko 'ení ha kulupu 'e ua: kau

taautaha ta'u si'i (ta'u 18 ki he 30) mo e taautaha (ta'u 31 pe motu'a ange).

'Oku 'ikai ke 'i ai ha polokalama ia 'a e Siasí fakakātoa ma'á e kau taautaha ta'u si'i mo e taautahá. Ka, 'o ka toko lahi fe'unga ha kāingalotu taautaha 'oku nofo 'i ha feitu'u, 'oku poupou'i atu 'a e kau taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonuá ke nau ui ha kau fakafofonga taautaha, ke ngāue fakatatau mo 'enau fakahinohinó. 'E palani 'e he kau fakafofonga taautaha ko 'ení ha ngaahi 'ekitiviti hangē ko e hulohula, ngāue 'ofa, mo e ngaahi faeasaiti. 'Oku 'omi 'e he ngaahi 'ekitiviti ko 'ení ki he kāingalotu taautahá ha ngaahi faingamālie ke nau maheni mo fefakamālohia'aki. 'Oku poupou'i foki 'a e kāingalotu tāutahá ke nau toutou talanoa mo honau kau taki lakanga fakataula'eiki 'o alea'i 'enau ngaahi fiema'ú pea mo hanau ngaahi fai-ngamālie ke tupulaki fakalaumālie ai mo tokoni.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: T&F 107

Vakai foki, Lakanga Fakataula'eiki; Fine'ofá

Saione

'Oku 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ha ngaahi fakamatala lahi 'a ia 'oku fekau ai 'e he 'Eiki 'a e Kāingalotú ke nau "feinga ke 'omai pea fokotu'u 'a e ngāue 'o Saioné" (T&F 6:6; vakai foki, T&F 11:6; 12:6; 14:6).

'Oku lahi 'a e 'uhinga 'o e fo'i lea Saioné 'i he folofolá. Ko e 'uhinga anga maheni 'o e fo'i leá ni ko e "loto ma'a" (T&F 97:21). 'Oku fa'a faka'aonga'i foki he founa ko 'ení 'a e Saioné 'o 'uhinga ki he kakai 'a e 'Eiki pe ki he Siasí mo hono ngaahi siteiki (vakai, T&F 82:14).

'I he kamakamata 'o e kuonga fakakosipelí ni, ne fale'i ai 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e kāingalotú ke nau langa 'a Saione 'aki ha'anau hiki mai ki ha feitu'u fakatahataha'anga pau. 'Oku fale'i kitautolu 'e hotau kau takí he 'ahó ni ke tau langa 'a Saione 'i he feitu'u pē 'oku tau nofo aí. 'Oku kole ai ki he kāingalotu 'o e Siasí ke nau nofo pē 'i honau ngaahi fonua tupu'angá 'o tokoni ki hono fokotu'u 'o e Siasí ai. 'Oku langa

mo ha ngaahi tempale lahi koe'uhí ke lava 'a e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki faka-tempalé.

'E lava 'a e fo'i lea Saioné 'o faka'uhinga'i ki ha tu'unga fakasiokālafi, 'o hangē ko 'ení:

- Ko e Kolo 'o 'Īnoké (vakai, Mōsese 7:18–21).
- Ko e kolo motu'a ko Selusalemá (vakai, 2 Samuela 5:6–7; 1 Ngaahi Tu'i 8:1; 2 Ngaahi Tu'i 9:28).
- Ko e Selusalema Fo'ou, 'e langa ia 'i he Potufonua Siakisoni Kaunití 'i Misuli (vakai, T&F 45:66–67; 57:1–3; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:10).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Īsaia 2:2–3; 1 Nifai 13:37; T&F 35:24; 39:13; 45:68–71; 59:3–4; 64:41–43; 90:36–37; 97:18–28; 101:16–18; 105:5; 115:5–6; 136:31

Sāpaté

Ko e Sāpaté ko e 'aho ia 'o e 'Eikí, kuo tuku mavahe 'i he uike kotoa pē ki he mālōlō mo e lotu. 'I he kuonga 'o e Fuakava Motu'á, na'e tauhi ai 'e he kakai fuakava 'a e 'Otuá 'a e Sāpaté 'i hono fitu 'o e 'aho 'o e uiké koe'uhí he na'e mālōlō 'a e 'Otuá 'i he 'aho hono fitú 'i He'ene ngaohi 'a e māmaní. Ne fakamamafa'i 'e he 'Eikí hono mahu'inga 'o e tauhi 'o e Sāpaté 'i he Fekau 'e Hongofulú:

“Manatu ki he 'aho Sāpaté, ke tauhi ia ke mā'oni'oni.

“Ko e 'aho 'e ono ke ke ngāue aí, 'o fai ai ho'o ngāue kotoa pē:

“Ka ko hono fitu 'o e 'ahó, ko e Sāpate ia 'o [e 'Eiki] ko ho 'Otuá: 'oua na'á ke fai 'i ai ha ngāue 'e taha, 'a koe, pe ko ho fohá, pe ko ho 'ofefiné, ko ho'o tamaio'eikí, pe ko ho'o kauanangá, pe ko ho'o fanga manú, pe ko e muli 'oku nofo 'i ho loto 'aá:

“He na'e ngaohi 'e [he 'Eikí] 'i he 'aho 'e ono 'a e langí, mo e fonuá, mo e tahí, mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'i aí, peá ne mālōlō 'i hono fitu 'o e 'ahó: ko ia, na'e tāpuaki'i ai 'e

Sihova ‘a e ‘aho Sāpaté, ‘o ne fakatapui ia” (‘Ekesōtosi 20:8–11).

‘I he hili ‘o e Toetu‘u ‘a Sīsū Kalaisí, ‘a ia na‘e hoko ‘i he ‘uluaki ‘aho ‘o e uiké, ne kamata leva e kau ākongā ‘a e ‘Eikí hono tauhi ‘o e Sāpaté he ‘uluaki ‘aho ‘o e uiké, ‘a ia ko e Sāpate (vakai, Ngāue 20:7).

‘I he ngaahi ‘aho ki mui ní, kuo fekau ai ‘e he ‘Eikí ke tau hoko atu hono tauhi ‘o e Sāpaté. Kuó Ne tala‘ofa kapau te tau talangofua ki he fekau ní, te tau ma‘u ‘a e “fonu ‘o māmaní” (vakai, T&F 59:16–20).

Koe‘uhí ko e Sāpaté ko ha ‘aho mā‘oni‘oni, ‘oku totonu ke tuku taha ia ki he ngaahi ‘ekitivití ‘oku taau mo mā‘oni‘oni. ‘Oku ‘ikai fe‘unga ‘a e ta‘ofi pē ‘o e ngāué mo e ngaahi fakafiefia kehé. Ko hono mo‘oní, kapau te tau nofo noa takai pē ‘o ‘ikai fai ha me‘a ‘i he Sāpaté, ‘oku ‘ikai ke tau tauhi ai ‘e kিতautolu ‘a e ‘ahó ke mā‘oni‘oni. ‘I he fakahā ne fai kia Siosefa Sāmita he 1831, ne fekau ai ‘e he ‘Eikí: “Pea ko e me‘a ke tauhi ai koe ke ke ma‘a ange mei māmaní, ke ke ‘alu ki he fale ‘o e lotú pea ‘ohake ai ho‘o ngaahi ouau toputapú ‘i hoku ‘aho tapú; He ko e mo‘oni ko e ‘aho ‘eni kuo tu‘utu‘uni kiate koe ke ke mālōlō ai mei ho‘o ngaahi ngāué, pea fai ho‘o ngaahi hū ki he Fungani Mā‘olungá” (T&F 59:9–10). ‘Oku tau ō ki he houalotu sākalamēnití he uike kotoa pē, ‘o fenāpasi ia mo e fakahā ko ‘ení. ‘E lava ke kau ‘i he ngaahi ‘ekitivití kehe ‘o e Sāpaté ‘a e lotú, fakalaululotó, ako ‘o e folofolá mo e ngaah akonaki ‘a e kau palōfita ‘i he ngaahi ‘aho ki mui ní, faitohi ki he kau mēmipa ‘o e fāmílí mo e ngaahi kaungāme‘á, lau ‘o ha ngaahi fakamatala lelei, ‘a‘ahi ki he kau mahakí mo e faingata‘a‘iá, pea mo e ō ki he ngaahi fakataha kehe ‘a e Siasí.

Ngaahi fakamo‘oni fakafolofola kehé: ‘Ekesōtosi 31:16–17; Mōsaia 18:23; T&F 59:11–14; 68:29

Vakai foki, ‘Apasiá; Sākalamēnití; Lotú

Sākalamēnití

‘I ha pō ‘e taha ki mu‘a pea tutukí, ne fakataha ai ‘a Sīsū Kalaisi mo ‘Ene kau ‘Aposetoló ‘o fokotu‘u ‘a e sākalamēnití. “Pea to‘o ‘e ia ‘a e maá, ‘o ne fakafeta‘i mo tofitofi ia, ‘o ne ‘atu kiate kinautolu ‘o pehē, Ko hoku sinó ‘eni ‘a ia kuo foaki koe‘uhí ko kimoutolu: fai ‘eni ‘i he fakamanatu kiate au. Na‘e to‘o foki ‘e ia ‘a e ipú ‘o pehē, Ko e ipú ni ko e fuakava fo‘ou ‘i hoku totó, ‘a ia ‘oku lilingi koe‘uhí ko kimoutolu” (Luke 22:19–20). Hili ‘Ene Toetu‘ú, na‘á Ne fokotu‘u ‘a e sākalamēnití ‘i he kakai Nīfai (vakai, 3 Nīfai 18:1–11).

‘I he ‘aho ní ‘oku tau ma‘u ai ‘a e maá mo e vaí ko e fakamanatu ‘o e feilaulau fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí. Ko e ouaú ni ko ha konga mahu‘inga ia ‘o ‘etau lotú mo ‘etau tupulaki fakalaumālié. Ko e lahi ange ‘etau fakalaulauloto ki hono mahu‘ingá, ko e lahi ange ia ‘ene toputapu kiate kitautolú.

Manatu‘i ‘a e Fakamo‘uí mo ‘Ene Fakalelei

‘Oku ‘omi ‘e he sākalamēnití ha faingamālie ke ke manatu‘i ai ‘i he loto hounga‘ia ‘a e mo‘ui, ngāue, pea mo e Fakalelei ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá.

‘I he mā kuo pakí, ‘okú ke manatu‘i ai Hono sinó. Te ke fakatokanga‘i ai ‘Ene faingata‘a‘ia fakaesinó—tautautefito ki Si‘ene faingata‘a‘ia ‘i he kolosí. Te ke lava ‘o manatu‘i ‘oku makatu‘unga ‘i He‘ene ‘alo‘ofá mo e manava‘ofá, e toetu‘u ‘a e kakai kotoa pē pea foaki ange ‘a e faingamālie ke mo‘ui ta‘e-ngata mo e ‘Otuá.

‘I he kí‘i ipu vaí, te ke lava ai ‘o manatu‘i na‘e foaki ‘e he Fakamo‘uí hono ta‘ata‘á ‘i ha mamahi fakalaumālie lahi fau mo faingata‘a‘ia, kamata ‘i he Ngoue ko Ketisemaní. Na‘á Ne folofola ai, “‘Oku mamahi lahi ‘aupito, ‘o hangē ka maté hoku laumālié” (Mātiu 26:38). ‘I He‘ene fakamo‘ulaloa‘i ia ki he finangalo ‘o e Tamaí, na‘á Ne fuesia ‘o lahi ange ‘i he me‘a te tau lava ‘o ‘iló: “[Na‘e] tafe hifo ‘a e ta‘ata‘á mei he ava kotoa pē ‘o hono kilí, ko e tupu ‘i hono lahi ‘o ‘ene loto mamahi koe‘uhí ko e angahala mo e ngaahi anga fakalielia ‘a

hono kakaí” (Mōsaia 3:7). Te ke lava ‘o manatu’i ‘i He’ene lilingi ko ia Hono ta’ata’á, ne fakamo’ui ai koe ‘e Sīsū Kalaisi pea mo e kakai kotoa pē mei he me’a ko ia ‘oku ui ‘e he folo-folá ko e “‘uluaki angahala” ‘o e maumau fono ‘a ‘Ātamá (Mōsesese 6:54). Te ke lava ‘o manatu’i ná’á ne fuesia ‘a e ngaahi angahala, ngaahi mamahi, mo e ngaahi faingata’a’ia ‘a e fānau kotoa ‘a e Tamai Hēvaní, ‘o Ne ‘omi ha fakamole-mole ‘o e angahalá ma’anautolu ‘oku fakatomala mo mo’ui ‘aki ‘a e ongoongoleléi (vakai, 2 Nīfai 9:21–23).

Fakafo’ou ‘o e Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Tāpuaki Ne Tala’ofá

‘I ho’o ma’u ‘a e sākalamēnití, ‘okú ke fakamo’oni’i ai ki he ‘Otuá ‘e hoko atu ho’o manatu ki Hono ‘Aló ‘o laka atu ‘i he ki’i vaha’a taimi nounou ‘o e ouau sākalamēniti ko iá. ‘Okú ke palōmesi ke ke manatu ma’u pē kiate Ia. ‘Okú ke fakamo’oni’i te ke to’o ‘i he fiemālie kiate koe ‘a e huafa ‘o Sīsū Kalaisi pea te ke tauhi ‘Ene ngaahi fekaú. ‘I ho’o ma’u ‘a e sākalamēnití mo fakahoko ‘a e ngaahi tukupā ko ‘ení, ‘okú ke fakafo’ou ai ho’o ngaahi fuakava ‘i ho papitaisó (vakai, Mōsaia 18:8–10; T&F 20:37).

Te ke ma’u ha ngaahi tāpuaki ma’ongo’onga ‘i he taimi te ke tauhi ai ‘a e fuakava ‘o e papitaisó. Pea ‘i ho’o fakafo’ou iá, ‘oku fakafo’ou ‘e he ‘Eikí mo ‘ene tala’ofa ke fakamolemole’i ho’o ngaahi angahalá. Pea ‘i hono fakama’a koe mei ho’o angahalá, ‘e lava leva ke “‘iate [koe] ma’u ai pē Hono laumālié” (T&F 20:77). Ko e feohi ‘o e Laumālié ko e taha ia ‘o e ngaahi me’a’ofa lelei taha te ke lava ke ma’u ‘i he mo’ui fakamatelié. ‘E tatakí koe ‘e he Laumālié ‘i he ngaahi hala ‘o e mā’oni’oni mo e melinó, pea taki koe ki he mo’ui ta’engatá mo ho’o Tamai ‘i he Langí mo Sīsū Kalaisi.

Ma’u ‘i he Taau

‘I ho’o teuteu ki he sākalamēnití he uike kotoa pē, tuku hao taimi ke ke vakavakai’i ai ho’o mo’uí mo fakatomala mei ho’o

ngaahi angahalá. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke ke haohaoa ka ke toki lava 'o ma'u 'a e sākalamēnití, ka 'oku totonu ke ke ma'u ha ongo'i fakatōkilalo mo fakatomala 'i ho lotó. 'Oku totonu ke ke teuteu 'i he uike kotoa pē ki he ouau toputapú ni 'aki 'a e loto mafesifesi mo e loto fakatomala (vakai, 3 Nīfai 9:20).

Kapau te ke fakahoko 'a e sākalamēnití 'aki 'a e 'apasia mo e mamalu 'oku fie ma'ú, 'e hoko ia ko ha faingamālie fakauike ke vakavakai'i, fakatomala, pea mo toe tukupā—ko ha ma'u'anga ivi pea mo ha fakamanatu ma'u pē 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 1 Fānau 11:23–29; Molonai 4–5; T&F 20:75–79; 27:2

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; Fuakavá

Sāpaté (*Vakai, 'Aho Tapú; Mōihuú*)

Sētane

Ko Sētané, 'oku toe ui pē ia ko e filí pe tēvoló, ko e fili ia 'o e mā'oni'oní mo kinautolu 'oku feinga ke muimui ki he 'Otuá. Ko ha foha fakalaumālie ia 'o e 'Otuá na'e hoko 'i ha taimi ko ha 'āngelo "ma'u mafai 'i he 'ao 'o e 'Otuá" (T&F 76:25; vakai foki, 'Īsaia 14:12; T&F 76:26–27). Ka 'i he Fakataha 'i he Langí 'i he mo'ui ki mu'a he māmaní, na'e angatu'u ai 'a Lusifā, 'a ia ko e hingoa ia 'o Sētane he taimi ko iá, ki he Tamai Hēvaní mo e palani 'o e fakamo'uí. 'I he angatu'u ko 'eni ki he 'Otuá, ne feinga ai 'a Sētane ke "faka'auha e tau-atāina 'a e tangatá" (Mōsesese 4:3). Na'á ne pehē: "Te u huhu'i 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá, ke 'oua na'a mole ha fo'i laumālie 'e toko taha, pea kuo pau ke u fai ia; ko ia, ke ke 'omai kiate au 'a ho lāngilangí" (Mōsesese 4:1).

Ne fakaloto'i 'e Sētane ha "vahe tolu 'e taha 'o e fu'u kau tau 'o e langí" ke nau tafoki mei he Tamai (T&F 29:36). Ko hono ola 'o e angatu'u ko 'ení, na'e kapusi ai 'a Sētane mo hono kau muimuí mei he 'ao 'o e 'Otuá pea ta'ofi meiate kinautolu

‘a e tāpuaki ‘o e ma’u ‘o e sino fakamatelié. (vakai, Fakahā 12:9). Na’e toe ta’ofi foki meiate kinautolu ha faingamālie ke ma’u ha tofi’a ‘i ha pule’anga ‘o ha nāunau.

‘Oku faka’atā ‘e he Tamai Hēvaní ‘a Sētane mo hono kau muimuí ke nau fakatauele’i kitautolu, ko ha kongā ia ‘o ‘etau mo’ui ‘i he maama fakamatelié (vakai, 2 Nīfai 2:11–14; T&F 29:39). He ‘oku feinga ‘a Sētane ke “mamahi’ia ‘a e tangata kotoa pē ‘o hangē pē ko iá” (2 Nīfai 2:27), ‘oku feinga ai mo hono kau muimuí ke taki hala’i kitautolu mei he mā’oni’oni. ‘Okú ne fakahangatonu ‘ene fakafepaki lahi tahá ki he ngaahi kongā mahu’inga taha ‘o e palani fiefia ‘a e Tamai Hēvaní. Hangē ko ‘ení, ‘oku feinga ke tukuhifo ‘a e Fakamo’uí mo e langā fakataula’eikí, ke ‘i ai ha veiveiua ‘i he mālohi ‘o e Fakalelei, ke ‘i ai ha ‘imisi loi ‘o e fakahaá, ke tohoaki’i kitautolu mei he mo’oni, pea mo fakahalaki ‘a e fatongia fakafō’ituituí. ‘Oku feinga ke ne tuku hifo ‘a e fāmili ‘aki hano fetō’oaki ‘a e tu’unga ‘o e tangatá mo e fefiné, tu’uaki ‘a e fetu’utaki fakasekisuale ‘i tu’a ‘i he malí, taukae’i ‘a e malí, mo ta’ofi ‘a e fakatupu fānau ‘a e kakai lalahi ne mei lava ke ohi hake ha fānau ‘i he mā’oni’oni.

‘Oku ‘ikai totonu ke ke tukulolo ki he ngaahi fakatauele ‘a Sētané. ‘Okú ke ma’u ha mālohi ‘iate koe ke ke fili ‘a e lelei kae tuku ‘a e koví, pea te ke lava ma’u pē ke kolea e tokoni ‘a e ‘Eikí ‘i ha lotu. (Vakai, “Fakatauelé,” peesi 47–50.)

Ngaahi fakamo’oni fakafolofola kehé: ‘Īsaia 14:12–17; 1 Nīfai 15:23–24; 2 Nīfai 2:16–18; Molonai 7:12; T&F 10:5; 29:36–40, 46–47; 76:25–29

Vakai foki, Tau’atāina ke Filí; Angahalá; Fakatauelé

Siosefa Sāmita

‘I he fa’ahita’u failau ‘o e 1820, ne fekumi ai ‘a e toko taha ta’u 14 ko Siosefa Sāmitá ki he Siasi mo’oni ‘o Sisū Kalaisí, ‘i he taimi na’á ne lau ai he kongā ‘o e Tohi Tapú: “Ka ai hamou taha ‘oku masiva ‘i he potó, ke kole ‘e ia ki he ‘Otuá, ‘a ia ‘okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea ‘oku ‘ikai valoki’i, pea ‘e foaki ia kiate ia” (Sēmesi 1:5; vakai foki,

Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:11–12). Na'e muimui 'a e talavou ko Siosefá 'aki 'ene kihí'i tui ta'e ue'ia, ki he fale'i 'i he potu folofola ko ia. Na'e 'alu tokotaha ai ki ha vao 'akau, 'o ne lotu ai ke ne 'ilo pe ko e fē 'a e siasi 'oku tonu ke kau ki aí. Ko e tali 'o 'ene lotú, na'e hā mai 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Sīsū Kalaisi kiate ia. Makehe mei he ngaahi me'á ni, na'á Na fakahā ange 'oku 'ikai totonu ke kau ki ha taha 'o e ngaahi siasi he taimi ko ia. (Vakai, Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:13–20.)

Pea 'i hono fakamo'oni 'i 'e Siosefa Sāmita 'a 'ene tāú, na'e 'oange leva kiate ia ha misiona fakalangi ke hoko ko ha palōfita 'a e 'Otuá. Na'e fakahoko 'o fakafou mai 'iate ia, 'e he 'Otuá ha ngāue lahi mo fakaofo 'o kau ai hono 'omi 'o e Tohi 'a Molomoná, fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí, fakahā mai 'o ha ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e ongoongoleleí, fokotu'u mo e Siasi mo'oni 'o Sīsū Kalaisí, pea fokotu'u mo e ngāue fakatemipalé. 'I he 'aho 27 'o Sune 1844, ne fakapoongi ai 'a Siosefa mo si'ono tokoua ko Hailamé 'i hano 'ohofi 'e ha kau fakatanga kuo 'osi fakamahafu. Na'á na fakama'u 'ena fakamo'oni 'aki hona totó.

Koe'uhí ke kakato ho'o fakamo'oni ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí, kuo pau ke kau ai ha'o fakamo'oni ki he misiona fakalangi 'o Siosefa Sāmitá. Ko hono mo'oni 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'e fakafuofua ia mei hono mo'oni 'o e 'Uluaki Mata Me'a Hā Maí pea mo hono toenga 'o e ngaahi fakahā ne fai 'e he 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefá. Na'e tohi 'e Palesiteni Sione Teila, ko e Palesiteni ia hono tolu 'o e Siasí, "Kuo fai ha me'a lahi ange 'e Siosefa Sāmita, ko e Palōfita mo e Tangata Kikite 'a e 'Eikí, ki hono fakamo'ui'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'i māmaní, tuku kehe 'a Sīsū pē, 'i ha toe tangata 'e toko taha 'a ia na'e mo'ui 'i ai, 'i ha kuonga" (T&F 135:3).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Īsaia 29:13–14; 2 Nifai 3:3–15; T&F 5:9–10; 135; Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá

Vakai foki, Kau Palōfitá; Fakafoki mai 'o e Ongoongoleleí

Siosefa Sāmita ko e Si'i (Vakai, Siosefa Sāmita)

Sīsū Kalaisi

I he 'aho 1 'o Sānuai 2000, ne tuku atu ai 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakī mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e fanongonongo ko 'ení. 'Oku ui "Ko e Kalaisi Mo'uí," pea 'oku fakamo'oni'i 'e he fanongonongó ni 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi mo fakaikiiki mai Hono tu'ungá mo Hono misiona fakalangí:

"I he'etau fakamanatua hono 'alo'i 'o Sīsū Kalaisi 'i he ta'u 'e uaafe kuo hilí, 'oku mau fakahoko atu ai 'emau fakamo'oni ki he mo'oni 'o 'Ene mo'ui ta'e ma-fakatatauá, pea mo e haohaoa 'o 'Ene feilaulau fakalelei ma'ongo'ongá. 'Oku te'eki ke 'i ai ha taha kuo 'i ai hano mālohi pehē kiate kinautolu kotoa kuo mo'ui, pe 'e mo'ui he funga 'o māmaní.

"Ko e Sihova Ma'ongo'onga ia 'o e Fuakava Motu'á, ko e Misaia ia 'o e Fuakava Fo'ou. Fakatatau mo e fakahinohino 'a 'Ene Tamaí, na'á Ne hoko ai ko e Tupu'anga 'o e māmaní. 'Na'e ngaohi 'e ia 'a e me'a kotoa pē; pea na'e 'ikai ha me'a na'e ngaohi kae 'iate ia pē (Sione 1:3). Neongo na'e 'ikai ha'ane angahala, ka na'e papitaiso ke fakakakato 'a e mā'oni'oni kotoa pē. Na'á Ne "fa'a fe'aluaki 'o fai lelei (Ngāue 10:38), ka na'e fehi'anekina ai ia. Ko 'Ene ongoongolelei ko ha pōpoaki ia 'o e melino mo e 'alo'ofa. Na'á ne kōlenga 'a e taha kotoa ke muimui ange 'i He'ene sīpingá. Na'á ne fononga foki 'i he ngaahi hala 'o Pālesitainé, fakamo'ui 'a e mahakí, faka'á 'a e kuí, pea mo fokotu'u 'a e maté. Na'á Ne ako'i hono mo'oni 'o 'itānití, 'a hono mo'oni 'o 'etau tomu'a mo'ui ki mu'a 'i he te'eki ke 'i ai 'a e māmaní, 'a e taumu'a 'o 'etau mo'ui 'i māmaní, pea mo e malava ke tau hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 'i he mo'ui ka hoko maí.

"Na'á Ne fokotu'u 'a e sākalamēnití ko ha fakamanatu 'o 'Ene feilaulau fakalelei ma'ongo'ongá. Na'e puke pōpula ia pea tukuaki'i 'i ha ngaahi me'a loi, pea tautea ia ke fakatōli'a'i 'a e kau fakatangá, pea tautea ai ke Ne pekia 'i he kolosi 'i

Kalevalé. Na'á ne foaki 'Ene mo'uí ko ha fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa. Na'e hoko ia ko ha me'a'ofa-ma'ongo'onga, ko e fakafofonga 'o e kakai kotoa pē 'e faifai ange pea mo'uí 'i he funga māmani.

“Oku mau fakamo'oni'i he loto mālu'ia ko 'Ene mo'uí, 'a ia 'oku mahu'inga fau ki he hisitōlia kotoa 'o e tangatá, na'e 'ikai kamata ia 'i Pētelihema pe 'osi 'i Kalevale. Ko e 'Alo Lahi taha ia 'o e Tamaí, ko e 'Alo pē Taha na'e Fakatupu 'i he kakanó, ko e Huhu'i 'o e māmaní.

“Na'e toetu'u ia mei he fa'itoká ke Ne hoko ia ko e 'uluaki fua 'o kinautolu na'e mohé' (1 Fānau 15:20). 'I He'ene hoko ko e 'Eiki kuo Toetu'ú, ne 'a'ahi ai ki he lotolotonga 'o kinautolu ne 'ofa ai 'i he mo'ui ní. Na'e toe ngāue foki 'i he lotolotonga 'o 'Ene “fanga sipi kehé' (Sione 10:16) 'i he kuonga mu'á 'i 'Amelika. 'I hotau kuonga ní, ne hā ai mo 'Ene Tamaí ki he ki'i tamasi'i ko Siosefa Sāmitá, 'o Ne fakafe'ao mai ai 'a e tala'ofa ko ia ne fai fuoloa ko e 'kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá' ('Efesō 1:10).

“Na'e fakamatala'i 'e he Palōfita ko Siosefá 'a e Kalaisi mo'uí 'o pehē: 'Na'e tatau 'a Hono ongo fofongá mo e ulu 'o e afi; na'e hinehina 'a e lou'ulu 'o hono 'ulú 'o hangē ko e sinou ma'a; na'e ulu hono fofongá 'o mahulu ange 'i he ngingila 'o e la'aá; pea na'e tatau Hono le'ó mo e tafe mālohi 'o e ngaahi vai lahi, 'io, 'a e le'o 'o Sihová, 'oku pehē:

“Ko au ko e 'uluaki mo e ki mui; ko au ia 'a ia 'oku mo'uí, ko au ia 'a ia na'e fakapōngí; ko homo taukapo au ki he Tamaí' (T&F 110:3–4).

“Na'e toe pehē foki 'e he Palōfitá fekau'aki mo Ia: 'Pea ko 'eni, hili 'a e ngaahi fakamo'oni lahi kuo fai 'o kau kiate iá, ko e fakamo'oni fakamuimui taha 'eni 'okú ma fai 'o kau kiate iá: 'Okú ne mo'ui!

“ He ne ma mamata kiate ia, 'io, 'i he nima to'omata'u 'o e 'Otuá; peá ma fanongo ki he le'o 'oku fakamo'oni'i ko e 'Alo pē Taha ia Na'e Fakatupu 'e he Tamaí—

“Pea kuo fakatupu, pea na'e fakatupu 'a e ngaahi mā-má 'e 'ia, pea 'iate ia, pea meiate ia, pea 'oku fakatupu 'a hono

kakai 'o iá, ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine ki he 'Otuá (T&F 76:22–24).

“Oku mau fakahaa'i 'i he lea fakamātoato kuo 'osi fakafoki mai Hono lakanga fakataula'eikí mo Hono Siasí ki he funga māmaní—'pea kuo fokotu'u ki he tu'ungá . . . 'a e kau 'aposestolo mo e kau palōfita, ko hono Fu'u Makatulikí 'a Sīsū Kalaisi pē' ('Efesō 2:20).

“Oku mau fakamo'oni 'e 'i ai 'a e 'aho 'e toe hā'ele mai ai ki he māmaní. 'Pea 'e fakahā 'a e nāunau 'o [e 'Eikí], pea 'e mamata ki ai 'a e kakai kotoa pē' ('Īsaia 40:5). Te ne pule Ia ko e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i mo e 'Eiki 'o e Ngaahi 'Eiki, pea 'e peluki 'a e tui kotoa pē mo vete 'a e 'elelo kotoa 'i he'enau hū kiate Iá. Te tau tu'u takitaha kotoa pē ke ne fakamāu'i 'o fakatatau mo 'etau ngaahi ngāue pea mo e ngaahi holi 'a hotau lotó.

“Oku mau fakamo'oni, 'i he'emaui hoko ko 'Ene kau 'Aposestolo mo'oni kuo 'osi fakanofó—ko Sisuú ko e Kalaisi Mo'uí Ia, ko e 'Alo Ta'e Fa'a Mate 'o e 'Otuá. Ko e Tu'i ma'ongo'onga ia ko 'Imanuelá, 'oku tu'u he 'ahó ni 'i he to'o-mata'u 'o 'Ene Tamaí. Ko Ia 'a e maama mo e mo'uí, pea mo e 'amanaki lelei-anga 'o e māmaní. Ko Hono 'alungá ko e hala ia 'oku fakatau ki he fiefia 'i he mo'uí ko 'ení pea mo e mo'uí ta'engata 'i he maama ka hoko maí. Fakafeta'i ki he 'Otuá 'i He'ene me'a'ofa ta'e ma-fakatataua mai 'aki Hono 'Alo fakalangí' (*Liahona*, 'Epeleli, 2000, 2–3).

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí

Siteikí (*Vakai*, Fakalele 'o e Siasí)

Tā-tataú

'Oku mātu'aki ta'e poupuu'i 'e he kau palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e tā-tatau 'o e sinó. 'Oku fakahaa'i 'e kinautolu 'oku ta'e tokanga ki he fale'i ko 'ení 'enau ta'e faka'apa'apa kiate kinautolu pea ki he 'Otuá. Na'e 'ako'i 'e he 'Aposestolo ko Paulá hono mahu'inga hotau sinó pea mo hono fakatu'utāmaki hono faka'ulí'i kinautolú: “'Ikai 'oku

mou 'ilo ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'a kimoutolu, pea 'oku nofo-
 'ia 'a kimoutolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá? Kapau 'e mau-
 mau'i 'e ha taha 'a e fale tapu 'o e 'Otuá, 'e maumau'i ia 'e he
 'Otuá; he ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni; pea ko e
 fale tapu ko iá 'a kimoutolu" (1 Kolinitō 3:16–17).

Kapau 'oku 'i ai hao tā-tatau, 'okú ke ma'u ha fakamana-
 tu ma'u 'o ha fehālāki kuó ke faí. Te ke lava pē 'o fakakaukau
 ke to'o.

Vakai foki, Tui Fakaavaava 'o e Sinó

Talangofuá

'I he mo'ui ki mu'a he māmaní, na'e pule'i ai 'e he Tamai
 Hēvaní ha Fakataha lahi 'i he Langí. Na'a tau 'ilo ai ki He'ene
 palani ki hotau fakamo'uí, 'a ia na'e fakakau ai ha taimi ke
 sivi'i kitautolu 'i māmani: "Te tau fakatupu ha maama 'a ia 'e
 lava ke nofo ai 'a kinautolú ni; pea te tau 'ahí'ahí'i 'a kinau-
 tolu 'i he me'á ni ke vakai pe te nau fai 'a e ngaahi me'a kotoa
 pē 'e fekau 'e he 'Eiki ko honau 'Otuá kiate kinautolú"
 ('Ēpalahame 3:24–25). Ko e 'uhinga 'e taha 'okú ke 'i māmani
 aí ke ke fakahaa'i ho'o fie talangofua ki he ngaahi fekau 'a e
 Tamai Hēvaní.

'Oku ongo'i 'e ha kakai tokolahi 'oku fakamafasia 'a e
 ngaahi fekaú pea 'oku nau fakangatangata 'a e tau'atāiná mo
 e tupulaki fakafo'ituituí. Ka na'e ako'i 'e he Fakamo'uí ko e
 tau'atāina mo'oni 'oku toki ma'u pē ia 'i he muimui ange kiate
 Iá: "Kapau te mou nofo ma'u 'i he'eku leá, pea ko 'eku kau
 ākonga mo'oni 'a kimoutolu; pea te mou 'ilo 'a e mo'oni, pea
 'e fakatau'atāina'i 'a kimoutolu 'e he mo'oni" (Sione 8:31–32).
 'Oku tuku mai 'e he 'Otuá 'a e ngaahi fekaú ke tokoni kiate
 kimoutolu. Ko ha ngaahi fakahinohino ia 'o e 'ofa ke ke fiefia
 ai pea ke lelei fakatu'asino mo fakalaumālie ai.

Na'e ako'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'oku fakaiku 'a
 e talangofua ki he ngaahi fekaú ki he ngaahi tāpuaki mei he
 'Otuá. Na'a ne pehē: "'Oku 'i ai ha fono na'e tu'utu'uni pau 'i
 he langí, 'i he te'eki ai ke 'ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e māmaní,

‘a ia ‘oku tu‘unga ki ai ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa pē—pea ‘o ka tau ka ma‘u ha tāpuaki mei he ‘Otuá, ‘oku tupunga ia ‘i he talangofua ki he fono ‘a ia ‘oku tu‘unga ia ki aí” (T&F 130:20–21). Na’e toe ako‘i foki ‘e he tu‘i ko Penisimani ‘a e tefito‘i mo‘oní ni. Na‘á ne fale‘i mai, “‘Oku ou fie kole ke mou fakakaukau ki he nofo monū‘ia mo fakafiefia ‘anautolu ‘oku fai ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. He vakai, ‘oku nau monū‘ia ‘i he me‘a kotoa pē, ‘a e me‘a fakamāmani mo fakalaumālie fakatou‘osi; pea kapau te nau tu‘u ma‘u ‘i he faitotonú ‘o a‘u ki he ngata‘angá, ‘e ma‘u ‘a kinautolu ‘i langi, ke nau faingamālie ai ke nonofo mo e ‘Otuá ‘i he nofo fiefia ta‘engatá. ‘Oiaue, manatu, manatu, ‘oku mo‘oni ‘a e ngaahi me‘á ni, he ‘oku folofola‘aki ia ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otuá” (Mōsaia 2:41).

Ko ‘etau talangofua ki he ngaahi fekaú ko ha fakafōtunga ia ‘o ‘etau ‘ofa ki he Tamai Hēvani mo Sīsū Kalaisí. Na’e folofola ‘a e Fakamo‘uí, “Kapau ‘oku mou ‘ofa kiate au, fai ‘eku ngaahi fekaú” (Sione 14:15). Na‘á Ne folofola ki mui ange: “Kapau ‘oku mou fai ‘eku ngaahi fekaú, te mou nofo ‘i he‘e-ku ‘ofá; ‘o hangē ko ‘eku fai ‘a e fekau ‘a ‘eku Tamaí, pea u nofo ‘i he‘ene ‘ofá” (Sione 15:10).

Ngaahi fakamo‘oni fakafolofola kehé: Sōsua 24:14–15; Tangata Malanga 12:13; Mātiu 7:21; Sione 7:17; 1 Nifai 3:7; T&F 58:21–22; 82:8–10

Vakai foki, Tau‘atāina ke Filí; Palani ‘o e Fakamo‘uí

Tamai Hēvani (*Vakai*, ‘Otua ko e Tamaí)

Tapaká (*Vakai*, Lea ‘o e Potó)

Taú

Kuo ‘osi folofola ‘a e ‘Eiki ‘e hoko ‘i he ngaahi ‘aho faka-‘osí ha “ngaahi tau mo e ngaahi ongoongo ‘o e tau, pea ‘e mo-veuveu ‘a māmani kotoa pē, pea ‘e vaivai ‘a e loto ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá” (T&F 45:26).

'I he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī, 'oku tau hoko ai ko ha kakai 'o e melino. 'Oku tau muimui ki he Fakamo'uí, 'a ia ko e Pilinisi ia 'o e Melinó. 'Oku tau nofo 'amanaki atu ki He'ene pule 'i he nofo tu'í, 'a ia 'e ngata ai 'a e ngaahi taú pea fakafoki mai 'a e melinó ki māmani (vakai, 'Īsaia 2:4). Neongo ia, 'oku tau 'ilo'i he māmani, 'oku fa'a 'oatu 'e he kau taki fakapule'angá ha ngaahi kongá kau ki he taú ke malu'i honau ngaahi pule'angá mo ha ngaahi fakakaukau lelei.

'Oku 'ikai totonu ke ongo'i 'e he Kaingalotu 'o e Siasí 'i he ngāue fakakautau 'oku fefusiaki kinautolu 'i honau fonuá pea mo honau 'Otuá. 'I he Siasi, "'oku mau tui 'oku totonu ke fakaongoongo ki he ngaahi tu'í, mo e kau palesitení, mo e kau pulé, mo e kau fakamaau fakapule'angá, pea ke tala-ngofua mo faka'apa'apa, mo poupou ki he laó" (Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:12). 'Oku fakamahino 'e he ngāue fakakautau hono mo'ui 'aki 'o e tefito'i mo'oni ko 'eni.

Kapau 'e ui 'a e Kāingalotu 'o e Siasí ke nau ō ki he taú, 'e lava ke nau fakakaukau ki he sīpinga 'a e 'Eikitau ko Molonái, ko e taki tau ma'ongo'onga 'i he Tohi 'a Molomoná. Neongo ko ha tangata tau to'a ia, na'e 'ikai ke "manako ki he lilingi totó" ('Alamā 48:11). Na'e "tu'u ma'u 'i he tui kia Kalaisí," pea ko e 'uhinga pē taha 'o 'ene kau he taú ke "malu'i hono kakaí, mo hono ngaahi mafai tau'atāiná, mo hono pule'angá, mo 'ene lotú" ('Alamā 48:13). Kapau ko ha me'a pau ke kau 'a e Kāingalotú ki he taú, 'oku totonu ke nau ō 'i he loto mo'oni mo angatonu, pea mo ha loto ke fai lelei. 'Oku totonu ke nau ō mo ha loto 'ofa ki he fānau kotoa 'a e 'Otuá, pea kau ai mo kinautolu 'i he fa'ahi 'e tahá. Pea, kapau 'e fie ma'u ke nau lilingi ha toto 'o ha taha, he 'ikai lau ia ko ha anghala.

Vakai foki, Pule'anga fakasivilé mo e Laó; Melinó

Taula'eiki (Vakai, Lakanga Taula'eiki Faka-'Elone; Pule'i 'o e Siasi; Lakanga Fakataula'eiki)

Tau'atāina ke Filí

Kuo foaki atu 'e he Tamai Hēvaní 'a ho'ó tau'atāina ke filí, 'a e mālohi ke ke lava 'o fili pē ma'au. 'Oku mahu'inga 'a e tau'atāina ke filí 'i he palani 'o e fakamo'uí. Ka 'ikai ia, he 'ikai ke ke lava 'o ako pe fakalalakaka pe muimui ki he Fakamo'uí. 'I ho'ó faka'aonga'i iá, 'okú ke "'ata'atā [ai] ke fili 'a e tau'atāiná mo e mo'ui ta'engatá 'i he fu'u Fakalaloa lahi 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, pe fili 'a e fakapōpulá mo e maté, 'o fakatatau ki he fakapōpula mo e mālohi 'o e tēvoló" (2 Nīfai 2:27).

Na'á ke ma'u 'a e mālohi ke filí, ki mu'a pē ia pea toki fā-'ele'i mai koé. 'I he maama fakalaumālié 'i he Fakataha Alēlea 'i he Langí, na'e fakahoko mai ai 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene palaní, 'a ia na'e kau ai 'a e tefito'i mo'oni 'o e tau'atāina ke filí. Na'e angatu'u 'a Lusifā peá ne feinga ke "faka'auha e totonu 'a e tangatá ke fili ma'aná" (Mōsese 4:3). Ko hono olá, ko hono ta'ofi meia Lusifā mo e ní'ihī kotoa pē ne muimui kiate iá, 'a e faingamālie ke ma'u ha sino fakamatelié. 'Oku hanga 'e ho'ó 'i he māmaní 'o fakapapau'i mai na'á ke faka'aonga'i ho'ó tau'atāina ke filí ke ke muimui ai ki he palani 'a e Tamai Hēvaní.

'Oku hokohoko atu ho'ó ma'u e tau'atāina ke filí 'i he mo'ui fakamatelié. 'E makatu'unga mei ho'ó faka'aonga'i e me'a-foaki ko 'ení, 'a ho'ó fiefia pe mamahi 'i he mo'uí ni pea mo e mo'ui ka hokó. 'Okú ke tau'atāina ke fili pea mo ngāue ka 'oku 'ikai ke ke tau'atāina ke fili 'a e nunu'a ho'ó ngaahi tō'ongá. Mahalo pē he 'ikai hoko mai leva 'a e ngaahi nunu'á, ka te nau muiaki mai ma'u pē. Ko e fili ki he leleí mo e mā-'oní'oní 'oku fakatau ia ki he fiefiá, nongá mo e mo'ui ta'engatá, ka ko e fili ki he faiangahalá 'e iku fakatau ia ki he loto mamahí mo e mamahí.

'Okú ke ha'isia pē ki he ngaahi fili 'okú ke faí. 'Oku 'ikai totonu ke ke tukuaki'i e tūkunga 'okú ke 'i aí, ho fāmilí pe ngaahi kaungā-me'á 'o kapau 'okú ke fili ke talangata'a ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Ko e fānau koe 'a e 'Otuá pea 'oku

ma'ongo'onga ho mālohingá. 'Okú ke ma'u e mālohi ke fili ki he mā'oni'oni mo e fiefiá, neongo pe ko e hā e tūkunga 'okú ke 'i aí.

'Okú ke ha'isia pē ke fakatupulaki 'a e ngaahi me'a 'okú ke malavá pea mo ho ngaahi talēniti kuo foaki atu 'e he Tamai Hēvaní. Te ke fai ha fakamatala kiate Ia 'o fekau'aki mo e me'a 'okú ke fakahoko 'aki 'a ho ngaahi talēniti pea mo e founga 'okú ke faka'aonga'i ki ai ho taimí. 'Oua 'e mau-mau'i noa ho taimí he fakapikopikó. Loto vēkeveke ke ngāue mālohi. Fili ke fai ha ngaahi me'a lelei 'aki ha'o loto tau'atāina pē ke fai ia.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Teutalōnome 11:26–28; 30:15–20; Sōsiua 24:14–15; 2 Nīfai 2; Hilamani 14:30–31; T&F 58:26–28; 101:78

Vakai foki Talangofuá; Palani 'o e Fakamo'uí; 'ahi'ahí

Tēvoló (*Vakai, Sētane*)

Tií (*Vakai, Lea 'o e Potó*)

Tikoní (*Vakai, Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné; Lakanga Fakataula'eikí*)

Toetu'ú

Koe'uhí ko e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivί, 'oku tau mo'ulaloo ai ki he mate fakatu'asinó, 'a ia ko hono fakamavahe'i ia 'o e laumālié mei he sinó. Ka 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, 'e toe tu'u 'a e kakai kotoa pē—kuo fakahaofi mei he mate fakatu'asinó (*vakai, 1 Fānau 15:22*). Ko e toetu'ú ko hono toe fakataha'i ia 'o e laumālié mo e sinó 'i ha tu'unga haohaoa mo ta'e fa'amate, 'o 'ikai toe mo'ulaloo ki he mahakí pe maté (*vakai, 'Alamā 11:42–45*).

Ko e Fakamo'uí ko e fuofua taha ia 'i māmani ke toetu'ú. 'Oku 'i he Fuakava Fo'ou ha ngaahi fakamatala 'o fakamo'oni'i na'á Ne toetu'u mei he fonualotó (*vakai, Mātiu 28:1–8*;

Ma'ake 16:1–14; Luke 24:1–48; Sione 20:1–29; 1 Kolinitō 15:1–8; 2 Pita 1:16–17).

‘I he taimi ne hā ai ‘a e ‘Eiki kuo toe tu‘ú ki He‘ene kau ‘Aposetoló, na‘á Ne tokoni‘i ke mahino kiate kinautolu ‘oku ‘i ai hono sino kakano mo e ngaahi hui. Na‘e folofola ange, “Vakai ki hoku nimá mo hoku va‘é, ko au pē ia: ala mai kiate au, pea mou vakai; he ‘oku ‘ikai kakano mo hui ha laumālie, ‘o hangē ko ia ‘oku mou ‘iló ni ‘iate aú” (Luke 24:39). Na‘e toe hā foki ki he kakai Nīfai ‘i he hili ‘o ‘Ene Toetu‘ú (vakai, 3 Nīfai 11:10–17).

‘I he toetu‘ú, ‘e “fakamāu‘i [kitautolu]‘o fakatatau ki [he‘etau] ngaahi ngāuē. . . . ‘E taki mai kitautolu ke tutu‘u ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, ‘o ‘ilo‘i ‘o hangē foki ‘oku tau ‘ilo‘i ‘i he kuonga ní, pea manatu ‘o mahino ngofua ‘a ‘etau angahala kotoa pē” (‘Alamā 11:41, 43). Ko e nāunau ta‘engata ko ia te tau ma‘ú, ‘e makatu‘unga ia ‘i he‘etau faivelengá. Neongo ‘e toetu‘u ‘a e kakai kotoa pē, ko kinautolu pē ne omi kia Kalaisi ‘o ma‘u hono kakato ‘o ‘Ene ongoongoleléi te nau ma‘u ‘a e hākeaki‘i ‘i he pule‘anga fakasilesitialé.

‘E lava ‘e ha mahino pea mo ha fakamo‘oni ki he toetu‘u ke ne ‘oatu ha ‘amanaki pea mo ha ‘ilo ‘i ho‘o fekuki mo e ngaahi faingata‘á, ngaahi ‘ahi‘ahí, pea mo e ngaahi lavame‘a ‘o e mo‘uí. Te ke lava ‘o ma‘u ha nonga ‘i ho‘o ‘ilo pau ‘oku mo‘uí ‘a e Fakamo‘uí pea ‘i He‘ene Fakaleléi ‘okú Ne “motuhi ‘a e ngaahi ha‘i ‘o e maté, koe‘uhí ke ‘oua na‘a ikuna‘i ‘e he fa‘itoká, pea ke mole ‘a e mamahi ‘o e maté ‘i he ngaahi ‘amanaki ki he nāunau” (‘Alamā 22:14).

Ngaahi fakamo‘oni fakafolofola kehé: ‘Īsaia 25:8; 26:19; Sione 5:25–29; 11:25–26; 1 Fānau 15; ‘Īnosi 1:27; ‘Alamā 40:23–26; 41; Molomona 9:12–14; T&F 88:15–16; 93:33–34; Mōsese 1:39

Vakai foki, Fakaleléi ‘a Sisū Kalaisi; Mate Fakatu‘asinó; Ngaahi Pule‘anga ‘o e Nāunau; Palani ‘o e Fakamo‘uí; Mo‘uí

Tohi ‘a Molomoná (Vakai, Ngaahi Folofolá)

Tohi Tapú (*Vakai, Ngaahi Folofola*)

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá (*Vakai, Folofolá*)

Tokoní

‘Oku loto ‘a e kau ākongā mo‘oni ‘a Sīsū Kalaisí ke nau tokoni ki he kakai ‘i honau ‘ātakai. Na‘e folofola ‘a e Fakamo‘uí, “‘I he me‘á ni, ‘e ‘ilo ai ‘e he kakai kotoa pē ko ‘eku kau ākongā ‘a kimoutolu, ‘o kapau te mou fe‘ofa‘aki kiate kimoutolu” (Sione 13:35).

‘I he taimi na‘á ke papitaiso aí, na‘á ke fuakava ke to‘o ‘a e huafa ‘o Sīsū Kalaisí kiate koe. Na‘e fakamatala‘i ‘e he palōfita ko ‘Alamaá ‘a e fuakavá ni ki ha falukunga kakai ului ne nau loto ke papitaiso. Na‘á ne fakatokanga‘i ‘enau loto ke “hū ki he loto‘ā ‘o e ‘Otuá” kau ai e loto ke fai ha ngaahi ngāue tokoni mahu‘inga—ke “fefua‘aki ‘a e ngaahi kavengá” koe‘uhí ke nau ma‘ama‘a,” pea “tangí fakataha mo kinautolu ‘oku tangí,” pea mo “fakafiemālie‘i ‘a kinautolu ‘oku ‘aonga ki ai ‘a e fakafiemālie” (Mōsaia 18:8–9).

‘I ho‘o feinga ke tokoni ki he kakai kehé, hanga ki he Fakamo‘uí ke hoko ia ko ho fa‘ifa‘itaki‘anga. Neongo na‘e hā‘ele mai ki māmani ko e ‘Alo ia ‘o e ‘Otuá, ka na‘á Ne tokoní‘i ‘i he loto fakatōkilalo ‘akinautolu na‘e ‘i aí. Na‘á Ne fakahā, “‘Oku ou ‘iate kimoutolu ‘o hangē ko ia ‘oku tauhí” (Luke 22:27).

Na‘e ngāue‘aki ‘e he Fakamo‘uí ha tala fakatātā ke ako‘i hono mahu‘inga ‘o e tokoní. ‘I he tala fakatātaá ni, ‘okú Ne foki mai ai ‘i he nāunau ki māmani ‘o vahe‘i ‘a e kau mā‘oni-oní mei he angahalá. ‘Okú Ne folofola ai ki he kau mā‘oni-oní: “Ha‘u ‘a kimoutolu kuo monū‘ia ‘i he‘eku Tamaí, ‘o ma‘u ‘a e pule‘anga kuo teu mo‘omoutolu talu pē mei he kamata‘anga ‘o māmani: He na‘á ku fiekaia, pea na‘a mou foaki ‘a e me‘akai kiate au; na‘á ku fieinua, pea na‘a mou foaki ‘a e inu kiate au: Ko e muli au, pea na‘a mou fakaafe‘i au; telefua, pea na‘a mou fakakofu‘i au: Na‘á ku mahaki, pea na‘a

mou 'a'ahi mai kiate au. Na'á ku 'i he fale fakapōpulá, pea na'a mou ha'u kiate au" (Mātiu 25:34–36).

Na'e 'ohovale 'a e kau mā'oni'oni he fakahaá ni 'o nau fehu'i: "'Eiki, na'a mau mamata kiate koe 'ane fē 'okú ke fiekaia, pea mau fafanga'i koe? pe fieinua, pea mau foaki 'a e inu kiate koe? Na'a mau mamata kiate koe 'anefē ko e muli, pea mau fakaafe'i koe? pe telefua, pea mau fakakofu'i koe? Pea na'a mau mamata kiate koe 'anefē 'okú ke mahaki, pe 'i he fale fakapōpulá, pea mau 'alu atu kiate koe?" (Mātiu 25:37–39).

Pea toki tali 'e he 'Eiki, "Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki he taha 'oku kihi'i si'i hifo 'i hoku kāinga ní, ko ho'omou fai ia kiate au" (Mātiu 25:40).

'Oku fakaafe'i koe 'e he Fakamo'uí ke ke foaki koe ki hono tokoni'i 'o e kakai kehé. Ko ho ngaahi faingamālie ke fai peheé 'oku ta'e fakangatangata. 'I he 'aho kotoa pē, kumi ha ngaahi founga ke ke fakafiefia'i ai ha loto, ke ke fai ai ha lea 'ofa, ke ke fakahoko ai ha ngāue ma'a ha kakai kehe he 'ikai ke nau lava 'o fakahoko ia 'iate kinautolu pē, ke vahevahe ai 'a e ongoongoleleí. Ongongofua ki he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he'ene ue'i koe ke ke tokoní. Te ke fakatokanga'i ko e kī mo'oni ki he fiefiá koe ngāue ke fiefia ai ha kakai kehe.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 22:35–40; 25:41–46; Luke 10:25–37; Kalētia 5:13–14; Mōsaia 2:17

Vakai foki, 'Ofa Faka-Kalaisi; 'Ofá

Tolu'i 'Otuá

'Oku pehē 'e he 'uluaki tefito 'o e tui, "'Oku mau tui ki he 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá, mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi, pea mo e Laumālie Mā'oni'oni." 'Oku fa'u 'e he toko tolú ni 'a e Tolu'i 'Otuá. 'Oku nau pule'i 'a e māmani ko 'ení pea mo hono kotoa 'o e ngaahi fakatupu 'a 'etau Tamai 'i he Langí.

Na'e mole 'a e tokāteline mo'oni 'o e Tolu'i 'Otuá 'i he hē ko ia ne hoko 'i he hili 'o e ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí

pea mo e mate 'a 'Ene kau 'Aposetoló. Na'e kamata hono fakafoki mai 'o e tokäteline ko 'eni 'i hono ma'u ko ia 'e he tamasi'i ta'u 14 ko Siosefa Sāmitá 'a e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā Maí (vakai, Hisitōlia—Siosefa Sāmita 2:17). 'Oku tau 'ilo mei he fakamatala 'a e Palōfitá ki he 'Uluaki Me'a Hā Maí pea mo 'ene ngaahi akonakí, ko e toko tolu 'i he Tolu'i 'Otuá 'oku nau sino māvahevahe. 'Oku ma'u ' e he Tamaí mo e 'Aló ha sino ongo ngofua 'o e kakano mo e ngaahi hui, ka ko e Laumālie Mā'oni'oni ko ha taha ia ko e laumālie pē (vakai, T&F 130:22).

Neongo ko e Tolu'i 'Otuá 'oku nau māvahevahe mo 'i ai honau ngaahi tufakanga pau, ka 'oku nau taha pē 'i he tau-mu'á mo e tokäteliné. 'Oku nau taha pē 'i hono fakahoko 'o e palani fakalangi 'o e fakamo'ui 'a e Tamaí Hēvaní.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 3:13–17; Sione 14:6–10; 17:6–23; Ngāue 7:55–56; 2 Nifai 31:18; Molomona 7:5–7; T&F 76:20–24

Vakai foki, 'Otuá ko e Tamaí; Laumālie Mā'oni'oni; Sīsū Kalaisi

Tomu'a Fakanofu

'I he maama fakalaumālie ki mu'a 'i he māmaní, ne fokotu'u ai 'e he 'Otuá ha ngaahi laumālie pau ke nau fakahoko ha ngaahi misiona pau he lolotonga 'enau mo'ui fakamatelié. 'Oku ui 'eni ko e tomu'a fakanofu.

'Oku 'ikai fakapapau'i 'e he tomu'a fakanofó ia kuo pau ke ma'u 'e ha ní'ihí fakafo'ituitui ha ngaahi uiui'i pe ngaahi fatongia pau. 'Oku hoko mai 'a e ngaahi fatongia peheé 'i he mo'uí ni tu'unga 'i hono faka'aonga'i 'o e tau'atāina ke fili 'i he anga-tonú, 'o hangē tofu pē ko e hoko mai 'a e tomu'a fakanofó tu'unga 'i he anga-tonu 'i he mo'ui ki mu'a 'i he māmaní.

Na'e tomu'a fakanofu 'a Sīsū Kalaisi ke ne fakahoko 'a e Fakaleleí, 'o ne hoko ko e "Lami na'e tāmāte'i talu mei he fakatupu 'o māmaní" (Fakahā 13:8; vakai foki, 1 Pita 1:19–21). 'Oku fakamatala 'e he folofolá mo ha ní'ihí kehe na'e tomu'a fakanofu. Na'e 'ilo 'e he palōfita ko 'Ēpalahamé fekau'aki mo e tomu'a fakanofó 'i he taimi na'á ne ma'u ai 'a e me'a hā mai 'o ne pehē ai "na'e 'i he lolotonga 'o kinautolú ni kotoa pē

'a e toko lahi "na'e ngali 'eiki mo lahi." Na'á ne folofola: "Na'e 'afio 'a e 'Otuá ki he ngaahi laumālié ni, pea kuo nau lelei, peá ne tu'u 'i honau lotolotonga, 'o ne folofola 'o pehē: Te u fakanofu 'a kinautolú ni ko 'eku kau pule; he na'á ne tu'u 'i he ha'oha'onga 'o kinautolu 'a ia ko e ngaahi laumālie, pea na'á ne 'afio kuo nau lelei; peá ne folofola mai kiate au 'o pehē: 'E 'Ēpalahame, ko e taha koe 'o kinautolu; na'e fili koe 'i he te'eki ai ke fanau'i koé" ('Ēpalahame 3:22–23). Ne folofola 'a e 'Eikí kia Selemaia, "Na'á ku 'ilo koe 'i he'eki ai te u fakatupu koe 'i he fatú; pea na'á ku fakatapui koe, pea tu'utu'uni koe, ko e palōfita ki he ngaahi pule'angá" (Selemaia 1:5). Na'e tomu'a fakanofu mo Sione Papitaiso ke ne teuteu 'a e kakai ki he ngāue 'a e Fakamo'uí he mo'ui fakamatelié (vakai, 'Īsaia 40:3; Luke 1:13–17; 1 Nīfai 10:7–10).

'Oku fekau'aki 'a e tokāteline 'o e tomu'a fakanofó mo e kāingalotu kotoa 'o e Siasí, kae 'ikai ki he Fakamo'uí pē mo 'Ene kau palōfitá. Ki mu'a pea toki fakatupu 'a e māmaní, ne foaki ki ha hou'eiki fafine 'e ni'ihí ha ngaahi fatongia pea tomu'a fakanofu mo ha kakai tangata angatonu ki ha ngaahi fatongia fakataula'eiki 'e ni'ihí. Pea neongo 'oku 'ikai ke ke manatu'i 'a e taimi ko iá, ka na'á ke loto ke fakahoko ha ngaahi tufakanga mahu'inga 'i he ngāue 'a ho'o Tamaí. Ko e taimi te ke fakamo'oni'i ai ho'o tātú, 'e foaki atu ha ngaahi faingamālie ke ke fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue na'e tuku atú.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: 'Alamā 13:1–9; T&F 138:53–56

Vakai foki, Tau'atāina ke filí; Palani 'o e Fakamo'uí

Tui Fakaavaava 'o e Sinó

'Oku mātu'aki ta'e poupou'i 'e he kau palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ni hono tui fakaavaava 'o e sinó tuku kehe 'i ha ngaahi 'uhinga fakafaito'o. Kapau 'oku fie tui fakaavaava 'e he fānau fefiné pe kakai fefiné honau telingá, 'oku poupou'i atu ke nau tui ha kí'i fo'i hau pē 'e taha 'oku tātú.

Ko kinautolu 'oku fili ke si'aki 'a e fale'i ko 'eni, 'oku nau fakahaa'i ha ta'e faka'apa'apa kiate kinautolu pea ki he 'Otuá. Te nau fakame'apango'ia ha 'aho 'i he'enua filí.

Na'e ako'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá hono mahu'inga 'o e sinó pea mo hono fakatu'utámaki hono loto'aki hono faka'uli'i kinautolú: "Ikai 'oku mou 'ilo ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'a kimoutolu, pea 'oku nofo'ia 'a kimoutolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá? Kapau 'e maumau'i 'e ha taha 'a e fale tapu 'o e 'Otuá, 'e maumau ia 'e he 'Otuá; he ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni, pea ko e fale tapu ko iá 'a kimoutolu" (1 Fānau 3:16–17).

Vakai foki, Anga Molumalú; Tā-tataú

Tuí

Na'e ako'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá ko e "tuí ko e 'amanaki ia ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai hā mai" (Hepelú 11:1). Na'e fai 'e 'Alamā 'a e fakamatala meimei tatau: "Kapau 'oku mou ma'u 'a e tuí, 'oku mou 'amanaki ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke hā mai, 'a ia 'oku mo'oni" ('Alamā 32:21).

Ko e tuí ko ha tefito'i mo'oni ia 'o e ngāue mo e mālohi. Ko e taimi pē te ke ngāue'i ai ha taumu'a mahu'inga, 'okú ke faka'aonga'i 'a e tuí. 'Okú ke fakahaa'i ai ho'o 'amanaki lelei ki ha me'a 'oku 'ikai ke lava 'o mamata ki ai.

Tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí

Koe'uhí ke lava 'e he tuí 'o taki koe ki he fakamo'uí, kuo pau ke fakatefito ia 'i he 'Eiki ko Sisū Kalaisí (vakai, Ngāue 4:10–12; Mōsaia 3:17; Molonai 7:24–26; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:4). Te ke lava 'o faka'aonga'i ho'o tui kia Kalaisí 'i he taimi 'okú ke ma'u ai ha fakamo'oni 'okú Ne mo'uí, 'i he taimi 'okú ke ma'u ai ha 'ilo totonu ki Hono 'ulungāangá, pea mo ha 'ilo ko ho'o feingá ke mo'ui fakatatau mo Hono finangaló.

'Oku 'uhinga 'a e tui kia Sisū Kalaisí ke falala kakato kiate Ia—'o falala ki Hono mālohi ta'e fakangatangatá,

‘i Hono potó, mo ‘Ene ‘ofá. ‘Oku kau ai e tui ki He‘ene ngaahi akonakí. ‘Oku ‘uhinga ia ke ke tui neongo ‘oku ‘ikai mahino kiate koe ‘a e me‘a kotoa pē, ‘okú Ne fakahokó. Manatu‘i, koe‘uhí kuó Ne ‘osi foua ho ngaahi mamahí, ngaahi faingata‘a‘iá, mo ho ngaahi vaivaí (infirmities), ‘okú Ne ‘afio‘i ai ‘a e founga ke tokoni‘i ai koe ke ke lelei ange ‘i ho ngaahi faingata‘a‘ia faka‘ahó (vakai, ‘Alamā 7:11–12; T&F 122:8). Kuó Ne “ikuna‘i ‘a māmani” (Sione 16:33) mo teuteu ‘a e hala ke ke ma‘u ai ‘a e mo‘ui ta‘engatá. ‘Okú Ne mateuteu ma‘u pē ke tokoni‘i koe ‘i he taimi ‘okú ke manatu‘i ai ‘Ene kolé: “Sio pē kiate au ‘i he fakakaukau kotoa pē; ‘oua ‘e tāla‘a, ‘oua ‘e manavahē” (T&F 6:36).

Mo‘ui ‘i he Tuí

Ko e tuí ‘oku mahulu hake ia ‘i he falala ta‘e fai ha ngāué. ‘Okú ke fakahaa‘i ho‘o tuí ‘i ho‘o tō‘ongá ‘aki ho‘o tō‘onga mo‘uí.

Na‘e tala‘ofa ‘a e Fakamo‘uí ‘o pehē, “Kapau te mou tui kiate au, te mou ma‘u ‘a e mālohi ke fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘oku totonu ke fai ‘iate au” (Molonai 7:33). ‘E lava ‘e he tui kia Sisū Kalaisí ‘o faka‘ai‘ai koe ke ke muimui ‘i He‘ene sipinga haohaoá (vakai, Sione 14:12). ‘E lava ‘e ho‘o tuí ‘o taki koe ke ke fai ha ngaahi ngāue lelei. talangofua ki he ngaahi fekaú, mo fakatomala mei ho‘o ngaahi angahalá (vakai, Sēmesi 2:18; 1 Nīfai 3:7; ‘Alamā 34:17). ‘E lava ‘e ho‘o tuí ‘o tokoni‘i koe ke ke ikuna‘i ‘a e fakatauelé. Na‘e fale‘i ‘e ‘Alamā hono foha ko Hilamaní, “Ako‘i ‘a kinautolu ke ta‘ofi ‘a e fakatauele kotoa pē ‘a e tēvoló, ‘aki ‘enau tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí” (‘Alamā 37:33).

‘E fakahoko ‘e he ‘Eiki ha ngaahi mana lalahi ‘i ho‘o mo‘uí ‘o fakatatau mo ho‘o tuí (vakai, 2 Nīfai 26:13). ‘E tokoni ho‘o tui kia Sīsū Kalaisí ke ke ma‘u ai ha fakamo‘ui fakalau-mālie mo fakaesino tu‘unga ‘i He‘ene Fakaleléi (vakai, 3 Nīfai 9:13–14). Ka hoko mai ‘a e taimi ‘o e ‘ahi‘ahí, ‘e lava ‘e he tuí ‘o ‘oatu ha ivi ke ke tuiaki atu mo fehangahangai mo e faingata‘á ‘i he loto to‘a. Na‘a mo e taimi ‘e hā ngali ta‘e pau ai

‘a e kaha’ú, ‘e lava ‘e ho’o tui ki he Fakamo’uí ‘o ‘oatu ha nonga (vakai, Loma 5:1; Hilamani 5:47).

Fakatupulaki Ho’o Tuí

Ko e tuí ko ha me’a’ofa ia mei he ‘Otuá, ka kuo pau ke ke tanumaki ho’o tuí ke mālohi ai pē. ‘Oku tatau ‘a e tuí mo e uoua ho nimá. Kapau te ke fakamālohisino’i ia, ‘e faka’au ‘o mālohi. Kapau te ke kahoa āfei ia ‘o tuku ai pē, ‘e he faka’au ia ‘o vaivai.

Te ke lava ‘o tanumaki ‘a e me’a’ofa ‘o e tuí ‘aki ha’o lotu ki he Tamai Hēvaní ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisí. Pea ‘i ho’o faka-haa’i ho’o hounga’iá ki ho’o Tamaí pea mo tautapa kiate Ia ki ha ngaahi tāpuaki ‘okú ke fie ma’u mo e ni’ihi kehé, te ke ‘unu ai ‘o ofi ange kiate Ia. Te ke ‘unu ‘o ofi ange ai ki he Fakamo’uí, ‘a ē ‘oku hanga ‘e He’ene Fakalelei ‘o faka’atā koe ke ke kole ha ‘alo’ofá (vakai, ‘Alamā 33:11). Te ke toe ongo’i ngofua foki ai ‘a e fakahinohino le’o si’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.

Te ke lava ‘o fakamālohia ho’o tuí ‘aki ha’o tauhi ‘a e ngaahi fekaú. Pea hangē ko hono toenga ‘o e ngaahi tāpuaki mei he ‘Otuá, ‘oku ma’u mo fakatupulaki ‘a e tuí ‘i he talangofua mo e tō’onga anga-tonu fakafo’ituituí. Kapau ‘okú ke fie fakalahi ho’o tuí ki he tu’unga taupotu taha ‘e lavá, kuo pau ke ke tauhi ‘a e ngaahi fuakava kuó ke fakahokó.

Te ke lava foki ‘o fakatupulaki ho’o tuí ‘aki ha’o ako ‘a e folofolá mo e ngaahi lea ‘a e kau palōfita ‘i he ngaahi ‘aho ki mui ní. Na’e ako’i ‘e he palōfita ko ‘Alamaá ‘oku tokoni e folofola ‘a e ‘Otuá ke fakamālohia ‘a e tuí. Na’á ne fakatatau ‘a e folofolá ki ha tenga’i ‘akau, ‘o ne pehē ‘e lava ‘e he “holi ke tuí” ‘o tatakí koe ke “faka’ata’atā ha potu” ke tō ai ‘a e folofolá “‘i ho lotó.” Pea te ke toki ongo’i ‘oku lelei ‘a e folofolá, koe’uhí he te ne kamata ke fakalelei’i ho’o mo’uí mo fakamaama ho ‘atamaí. ‘E fakamālohia ‘e he me’á ni ho’o tuí. Ka ke hokohoko atu ‘i hono tanumaki ‘a e folofolá ‘i ho lotó, “‘i he feinga lahi, mo fa’a kātaki, ‘o ‘amanaki ki hono fuá, ‘e tupu hono aká, pea vakai, ‘e hoko ia ko ha ‘akau ‘oku tupu hake ki he mo’ui ta’engatá.” (Vakai, ‘Alamā 32:26–43.)

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Hepelū 11; Sēmesi 1:5–6; 2:14–26; Eta 12:4–27; Molonai 7:20–48; T&F 63:7–11; 90:24

Vakai foki, Papitaisó; 'Otua ko e Tamai; Sīsū Kalaisi; Fakatomalá

Tutukí (Vakai, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; Kolosí)

Uelofeá

'Oku 'i ai ha tefito'i fatongia 'e ua 'o e mēmipa kotoa pē 'o e Siasí: ke mo'ui 'iate ia pē pea mo ne tokoni'i 'a e paeá mo e masivá.

'Oku ma'u 'e he mātu'á ha fatongia toputapu ke toka-nga'i 'a e tu'unga fakatu'asino mo fakalaumālie 'a 'enua fanaú. 'I he faka'au ke lalahi ange 'a e fanaú, 'oku nau ha'isia lahi ange leva ki he me'a te nau mo'ui 'akí. 'Oku totonu ke ako'i ange 'e he matu'a 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e uelofeá, mo tokoni'i ke nau mateuteu ke mo'ui 'iate kinautolu pē mo tokonaki ma'a honau ngaahi fāmili 'i he kaha'ú. 'E lava ke 'oange 'e he mātu'á ki he fānaú ha ngaahi faingamālie ke nau tokoni ai ki hono tokoni'i 'o e paeá mo e masivá.

Kapau ko ha mēmipa matu'otu'a koe 'o e Siasí, 'oku kauptonukotoa 'a e ngaahi fale'i ko 'ení kiate koe. Kapau ko ha talavou pe finemui koe, ko ha konga lahi 'o e fale'i ko 'ení 'oku toe 'aonga mo ia kiate koe, 'o tatau ai pē pe 'okú ke kei mo'ui fakafalala ki ho'o ongomātu'á.

Hoko 'o Mo'ui Fakafalala pē Kiate Kita

Ko e fatongia ki ho tu'unga lelei fakasōsiale, fakaeloto, fakatu'asino, pea mo faka'ekonomiká 'oku 'uluaki hilifaki pē ia kiate koe, fika ua mai ho fāmili, pea toki fika tolu mai 'a e Siasí. 'Oku totonu ke ke tokonaki 'e koe 'i he fakahinohino 'a e 'Eikí pea mo ho'o ngaahi ngāué, 'a e ngaahi fie- ma'u fakalaumālie mo fakatu'asino 'o e mo'ui, ma'au pea ma'á ho fāmili.

Te ke lava lelei ange 'o tauhi koe mo ho fāmilí 'i he taimi te ke mo'ui ai pē 'iate koé. Te ke mateuteu ai ke matu'uaki 'a e taimi 'o e faingata'á 'o 'ikai ke ke fakafalala ki ha ni'ihhi kehe.

Te ke lava 'o mo'ui 'iate koe pē 'aki ha'o (1) ngāue 'aonga 'aki 'a e ngaahi faingamālie fakaakó; (2) faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonu 'o e me'atokoní mo e haisiní; (3) teuteu pea mo ma'u ha ngāue ma'u'anga mo'ui 'oku fe'ungá; (4) tauhi ha me'atokoni mo ha vala 'o fakatatau mo ia 'oku fakangofua 'e he laó; (5) ngāue fakapotopoto 'aki ho'o ngaahi ma'u'anga tokoní, kau ai e totongi vahehongofulú mo e ngaahi foaki 'aukaí pea faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá; mo (6) fakatupulaki ha ivi fakalaumālie, fakaeloto, mo fakasōsiale.

Kuo pau ke te loto ke ngāue koe'uhí kae lava ke te mo'ui fakafalala pē kiate kita. Kuo 'osi fekau 'e he 'Eikí ke tau ngāue (vakai, Sēnesi 3:19; T&F 42:42). Ko e ngāue faka'e'i'eikí ko e tefito'i ma'u'anga ia 'o e fiefiá, mahu'inga fakatāutahá, mo e tu'umālié.

Kapau kuo faifaiangé pea 'i ai ha ki'i taimi kuo 'ikai ke ke lava ai 'o feau ho'o ngaahi tefito'i fiema'ú mei ho'o ngāue pe mei he tokoni 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí, 'e lava pē ke tokoni atu 'a e Siasí kiate koe. 'I he ngaahi tūkunga pehení, 'oku fa'a 'oatu ai 'e he Siasí ha ngaahi tokoni ke pukepuke 'aki 'a e mo'uí ke tokoni atu kiate koe mo ho fāmilí ke mou toe mo'ui fakafalala pē kiate kimoutolu.

Tokoní'i 'o e Paeá mo e Masivá

Kuo fekau ma'u pē 'e he 'Eikí ki Hono kakaí ke nau toka-nga'i 'a e paeá mo e masivá. Na'á Ne folofola, "'Oku totonu ke mou 'a'ahi ki he masivá pea mo e paeá pea foaki ha me'a ke tokoní'i 'aki 'a kinautolu" (T&F 44:6). Na'á Ne toe fekau foki, "Manatu'i 'a e kakai masivá pea mo e paeá 'i he ngaahi me'a kotoa pē, pea mo e mahaki'ia mo e faingata'a'ia, he ko ia ia 'oku 'ikai te ne fai 'a e ngaahi me'a ní, 'oku 'ikai ko 'eku ākongā ia" (T&F 52:40).

Te tau lava 'o tokanga'i 'a e paeá mo e masivá 'i ha ngaahi founga kehekehe. Ko ha founga mahu'inga 'e taha ko e 'aukaí

Ului

mo e foaki ki he pa'anga 'aukaí, 'a ia 'oku faka'aonga'i ia 'e he pisopé pe palesiteni fakakoló ke tokoni'i 'aki 'a e kãingalotu 'o e uóti pe koló 'oku tofanga 'i ha fakamasiva, puke, pe ha ngaahi faingata'a kehe pē. Te ke lava foki ke toe foaki mei ho taimí 'o vahevahe ho ngaahi talēnití. Te ke lava 'o tokoni ki he kau 'au-heé, kau faingata'a'ia fakaesinó, kakai kuo mate honau 'unohó, pea mo ha ni'ihi pē 'i homou kaungā'apí mo homou koló.

Makehe mei he fai ha tokoni fakalotofonua mo fakafo'ituitui kiate kinautolu 'oku paeá, 'oku toe tokoni fakalūkufua 'a e Siasí ki he kakai 'i māmani, tatau ai pē pe ko e hā 'enau tui fakalotú, 'a ia 'oku tofanga 'i ha ngaahi fakatamaki faka-enatula, masiva, mahaki, mo e ngaahi faingata'a'ia kehe pē. 'Oku 'oatu 'e he Siasí ha ngaahi me'a ke pukepuke 'aki 'a e mo'uí ke tokoni'i 'a e ngaahi fāmilí mo e fakafo'ituituí ke nau toe fakaakeake 'o ngāue ke nau mo'uí fakafalala pē kiate kinautolu. 'Oku 'omi 'e he ngaahi foaki ki he Pa'anga Tokoni Fakaako Tu'u Ma'u 'a e Siasí ha founga ki he Kãingalotu faingata'a'ia 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke hoko atu ai 'enau akó. 'Oku foaki ta'e totongi 'e he kau faifekau tokoni 'o e Siasí honau taimí mo 'enau koloá ke tokoni'i ai 'a e laukongá, mo'uí leleí, pea mo ha ngaahi fakahinohino.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sēmesi 1:27; Sēkope 2:17–19; T&F 42:31; 104:15–18

Vakai foki, 'Aukaí mo e Ngaahi Foaki 'Aukaí; Tokoní

Ului

Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Paulá, "Ko e loto faka-kakanó ko e mate ia; ka ko e loto fakalaumālié, ko e mo'uí ia mo e melinó" (Loma 8:6; vakai foki, 2 Nifai 9:39). 'I hotau tu'unga tō ki laló, 'oku tau fa'a fekuki mo e fakatauelé, pea 'oku tau fa'a mo'ulaloa ki he "holi 'a e kakanó pea mo e kovi 'a ia 'oku 'i aí" (2 Nifai 2:29; vakai foki, "Hingá," peesi 79–82 'i he tohí ni). Koe'uhí ke tau lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mo'uí ta'engatá, 'oku fie ma'u ke tau "loto fakalaumālie" mo ikuna'i 'etau ngaahi holi ta'e mā'oni'oní. 'Oku fie ma'u ke

tau liliu. Ko hono 'ai ke tonu angé, 'oku fie ma'u ke tau liliu, tu'unga 'i he mālohi 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí pea tu'unga 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ui 'a e ngāue ko 'eni ko e uluí.

'Oku kau 'i he uluí 'a e liliu 'i he 'ulungāangá, ka 'oku toe ope atu ia 'i he 'ulungāangá pē; ko ha liliu ia 'i hotau tefito'i natulá. Ko ha fu'u liliu lahi fau ia pea 'oku lau ki ai 'a e 'Eiki mo 'Ene kau palōfitá ko ha fanau'i fo'ou, ko ha liliu 'o e lotó, pea mo e papitaiso 'i he afí. Na'e folofola 'a e 'Eiki:

“Oua 'e ofo koe'uhí 'oku totonu ke fanau'i fo'ou 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē, 'io, 'a e kakai tangata mo e fefine, 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē, mo e ngaahi fa'ahinga, mo e ngaahi lea, mo e kakai; 'io, ke nau fanau'i 'i he 'Otuá, 'o liliu mei honau anga fakaekakanó mo e anga tō ki laló, ki he anga mā'oni'oni, 'o hao 'i he 'Otuá, 'o hoko ko hono ngaahi foha mo hono ngaahi 'ofefine;

“Pea 'oku nau hoko pehē ko ha kakai fo'ou; pea ka 'ikai te nau fai 'eni, 'oku 'ikai te nau teitei lava ke ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá” (Mōsaia 27:25–26).

Ko e Founa 'o e Uluí

Ko e uluí ko ha ngāue, 'oku 'ikai ko ha me'a pē 'oku hoko. Ko ho'o uluí ko ha ola ia ho'o ngaahi feinga mā'oni'oni ke muimui 'i he Fakamo'uí. 'Oku kau 'i he ngaahi feinga ko 'eni ha'o ngāue'aki ho'o tui kia Sīsū Kalaisí, fakatomala mei he angahalá, papitaiso, ma'u 'a e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo kātaki ki he ngata'angá 'i he tui.

Neongo ko e uluí 'oku fakaofa mo liliu mo'ui, ka ko ha mana ia 'oku hoko fakalongolongo pē. 'Oku 'ikai fakahoko 'e he ngaahi 'a'ahi mai 'a e kau 'āngeló mo e ngaahi me'a fakaofa kehé ia 'a e uluí. Na'a mo 'Alamā, 'a ē na'e mamata ki ha 'āngeló, na'e toki ului pē ia 'i he hili 'o 'ene “aukai mo lotu 'i ha ngaahi 'aho lahi” ke ne ma'u ha fakamo'oni ki he mo'oni ('Alamā 5:46). Pea na'e ako'i 'e Paula, 'a ē ne mamata ki he Fakamo'ui kuo toe tu'ú, he 'ikai lava 'e ha “taha 'o fa'a pehē ko e 'Eiki 'a Sīsū, ka 'i he Laumālie Mā'oni'oni” (1 Kolinitō 12:3).

Koe'uhí ko e uluí ko ha me'a 'oku fakalongolongo, mo hokohoko, te ke lava 'o ului he taimí ni ka he 'ikai ke ke fakatokanga'i. 'E lava pē ke ke tatau mo e kau Leimaná "koe'uhí ko 'enau tui kia [Kalaisi] 'i he 'aho na'e fakalotu'i ai 'a kinautolú, [na'a nau papitaiso 'i he afi pea mo e Laumālie Mā'oni'oni], ka na'e 'ikai ke nau 'ilo'i" (3 Nīfai 9:20) 'E taki koe 'e ho'o feinga ta'e tuku ke faka'aonga'i 'a e tuí mo muimui ki he finangalo 'o e Fakamo'uí, ki ha ului 'oku toe lahi angé.

Ngaahi Natula 'o e Kakai 'Oku Uluí

'Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná ha ngaahi fakamatala 'o e kakai 'oku ului ki he 'Eikí:

'Oku nau holi ke fai lelei. Na'e pehē 'e he kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní, "Koe'uhí ko e Laumālie 'o e 'Eikí Māfimaí, . . . kuo fai ha fu'u liliu lahi 'i loto 'iate kinautolu, pe 'i homau lotó, 'o 'ikai ai te mau toe ma'u 'a e holi ke fai kovi, ka ke fai lelei ma'u ai pē" (Mōsaia 5:2). Na'e fakamatala 'a 'Alamā kau ki ha kakai na'e "'ikai te nau lava ke sio ki ha angahala ka 'i he fakalili'a" ('Alamā 13:12).

'Oku 'ikai ke nau fakafetau ki he 'Eikí. Ne fakamatala 'a Molomona fekau'aki mo ha kau Leimana na'e faiangahala mo fie lingitoto ka ne nau "ului ki he 'Eikí" ('Alamā 23:6). Na'e liliu 'e he kakai ko 'ení honau hingoá 'o ui ko e kau 'Anitai Nīfai Līhai pea nau "hoko ko ha kakai mā'oni'oni; na'a nau tuku hifo 'a e ngaahi mahafu na'a nau angatu'u 'akí, 'o 'ikai te nau toe tau'i 'a e 'Otuá pe ko ha taha 'o honau kāingá" ('Alamā 23:7).

Na'a nau vahevahe 'a e ongoongolelé. Ne lí'oa 'e 'Īnosi, 'Alamā ko e Lahí, 'Alamā ko e Si'í, ngaahi foha 'o Mōsaia, 'Amuleki, mo Sisolome 'a kinautolu ki hono malanga'i 'o e ongoongolelé 'i he hili 'o 'enau ului ki he 'Eikí (vakai, 'Īnosi 1:26; Mōsaia 18:1; Mōsaia 27:32–37; 'Alamā 10:1–12; 15:12).

'Oku fakafonu 'aki kinautolu e 'ofá. Hili e 'a'ahi 'a e Fakamo'uí kuo toe tu'ú ki he kakai 'i he ongo 'Ameliká, "kuo fakalotu'i 'a e kakai kotoa pē ki he 'Eikí, 'i he funga hono kotoa 'o e fonuá, 'o tatau ai pē 'a e kau Nīfai mo e kau

Leimaná, pea na'e 'ikai ha feke'ike'i pe fakakikihi 'iate kinautolu, pea na'e fefaitotonu'aki 'a e kakai fulipē. . . .

"Pea na'e hoko 'o pehē na'e 'ikai ha feke'ike'i 'i he fonuá, koe'uhí ko e 'ofa 'a e 'Otuá, 'a ia na'e nofo 'i he loto 'o e kakai.

"Pea na'e 'ikai ha femeheka'aki, pe fetēleni, pe maveuveu, pe fe'auaki, pe loi, pe fakapō, pe ha holi kovi 'e taha; pea ko e mo'oni, 'oku 'ikai lava ke 'i ai ha kakai 'oku lahi hake 'enau fiefiá, 'i he kakai kotoa pē kuo ngaohi 'e he to'ukupu 'o e 'Otuá.

"Na'e 'ikai ha kaiha'a, pe fakapō, pea na'e 'ikai foki ha kau Leimana pe ha fa'ahinga kakai kehe 'e taha; ka na'a nau taha pē ko e fānau 'a Kalaisi. pea ko e kau hoko ki he pule'anga 'o e 'Otuá" (4 Nīfai 1:2, 15–17).

Fāifeinga ki ha Ului Lahi Ange

Ko ho tefito'i fatongiá 'a ho'o uluí. He 'ikai lava 'e ha taha ia 'o fakaului koe, pea he 'ikai ke lava 'e ha taha ia 'o fakamālohi'i koe ke ke ului. Neongo ia, 'e lava 'e ha ni'ihī kehe 'o tokoni'i koe 'i ho'o uluí. Ako mei he ngaahi sīpinga mā'oni'oni 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí, kau taki mo e kau faiako 'o e Siasí, pea pehē ki he kau tangata mo e kau fefine 'i he folofolá.

'E tupulaki ho'o malava ke ongo'i ha fu'u liliu lahi 'i ho lotó ka ke fāifeinga ke muimui ki he sīpinga haohaoa 'a e Fakamo'uí. Ako 'a e folofolá, lotu 'i he tui, tauhi 'a e ngaahi fekaú, mo fekumi ki he feohi 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'I ho'o hokohoko atu 'i he ngāue 'o e uluí, te ke ma'u ha "fu'u fiefia lahi fau," 'o hangē ko ia ne hoko ki he kakai 'o e Tu'i ko Penisimaní he taimi na'e fakahoko ai 'e he Laumālié ha "fu'u liliu lahi 'i [honau] lotó" (vakai, Mōsaia 5:2, 4). Te ke lava ai 'o muimui ki he fale'i 'a e Tu'i ko Penisimaní ke "tu'u ma'u, ta'e fa'a ngāue pea mohu 'i he ngāue lelei ma'u ai pē, koe'uhí ke fakama'u 'a kimoutolu ko 'ene fānau, 'e Kalaisi, ko e 'Eiki ko e 'Otuā Māfimaí, koe'uhí ke 'omi 'a kimoutolu ki he langí, ke mou ma'u 'a e fakamo'ui ta'engatá mo e mo'ui ta'engatá" (Mōsaia 5:15).

Uōtí (Vakai, Pule'i 'o e Siasi)

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Mātiu 18:3; Luke 22:32; 'Alamā 5:7–14

Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; Papitaisó; Laumālie Mā'oni'oni; Fakamo'uí

Uōtí (Vakai, Pule'i 'o e Siasi)

Uouangatahá

Ki mu'a pea toki fakahoko 'e he Fakamo'uí 'a e Fakalelei, na'á ne lotua 'Ene kau ākongá, 'a ia kuó Ne fekau atu ki māmaní ke ako'i 'a e ongoongolelei. Na'á Ne toe lotua foki mo kinautolu 'e tui kiate Iá tu'unga 'i he ngaahi lea 'a 'Ene kau ākongá. Na'á Ne tautapa ke nau taha: "Koe'uhí ke taha pē 'a kinautolu kotoa pē; 'o hangē 'okú ke 'iate aú, 'e Tamai, mo au 'iate koé, koe'uhí ke nau taha pē foki 'iate kitaua: koe'uhí ke tui 'a māmani na'á ke fekau au" (Sione 17:21).

'Oku tau 'ilo mei he lotú ni 'a e founga 'oku hanga ai 'e he ongoongolelei 'o fakatahá'i kitautolu mo e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi mo hono toé. 'I he'etau mo'uí 'aki 'a e ongoongolelei, pea ma'u 'a e ngaahi ouau fakahaofi mo tauhi 'etau ngaahi fuakavá, 'oku liliu leva hotau natulá. 'Oku fakamā'oni'oni'i 'e he Fakalelei 'a e Fakamo'uí kitautolu, pea 'oku tau lava ai 'o nofo uouangatahá, 'o ma'u ha melino he mo'uí ni mo teuteu ke nofo fakatahá mo e Tamai mo Hono 'Aló 'o ta'e ngata.

Kuo 'osi folofola 'a e 'Eiki, "Kapau 'oku 'ikai ke mou taha, 'oku 'ikai 'a'aku 'a kimoutolu" (T&F 38:27). Te mou lava ke feinga mo pouaki 'a e tu'unga 'o e uouangatahá 'i homou fāmilí pea 'i he Siasí. Kapau kuó ke 'osi mali, 'e lava ke ke taha mo ho hoá 'i ho'omo taumu'á pea mo ho'omo ngāué. Te mo lava 'o tuku ho'omo ngaahi 'ulungāanga lelei ke nau fe-poupouaki he taimi te mo fehangahangai ai mo e faingata'á pea tupulaki ai 'i he 'ofa mo e femahino'aki. Te ke lava foki ke uouangatahá mo e toenga 'o e kau mēmipa 'o e fāmilí pea pehē ki he kāingalotu 'o e Siasí 'aki ha'amou ngāue fakatahá,

feako'í'aki, pea mo fefakalotolahi 'aki. Te ke lava ke taha mo e Palesiteni 'o e Siasí pea pehē ki he toenga 'o e kau taki 'o e Siasí 'i he taimi te ke ako ai 'enau ngaahi leá mo muimui ki he'enau ngaahi fale'í.

Lolotonga 'e tupulaki 'a e Siasí he funga māmaní, 'e lava pē 'a e Kāingalotú 'o uouangataha. 'E lava hotau lotó ke "uouangataha mo e fe'ofa'ofani" (Mōsaia 18:21). 'Oku tau fakahounga'í 'a e kehekehe 'i he anga fakafonuá pea mo e kehekehe fakafonuá'ituituí, ka 'oku tau toe feinga foki ke "taha pē 'i he tuí" 'a ē 'oku ha'u 'i he taimi 'oku tau muimui ai ki hotau kau taki 'oku tataki fakalaumālié pea mo tau manatu'í ko e fānau kotoa kitautolu 'a e Tamai pē taha (vakai, 'Efesō 4:3–6, 11–13).

Vakai foki, 'Ofa; Nofu Mali; Talangofua; Tokoni; Saione

Vahehongofulú

Ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki 'o e hoko ko e mēmipa 'i he Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e faingamālie ke totongi vahehongofulú. 'I ho'o mo'ui 'aki 'a e fono 'o e vahehongofulú, 'okú ke kau ai 'i hono langa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá he māmaní.

'Uhinga mo e Taumu'a 'o e Vahehongofulú

Ke totongi ho'o vahehongofulú, te ke foaki ha vahe hongofulu 'e taha 'o ho'o panga hū maí ki he 'Eikí 'o fakafou 'i Hono Siasí. Te ke 'ave ho'o vahe hongofulú ki ha taha 'o e kau pīsopelikí pe kau palesitenisí fakakoló.

'Oku 'ave fakahangatonu 'e he kau taki fakalotofonuá 'a e pa'anga vahehongofulú ki he hetikuota 'o e Siasí, pea 'e fakafuofua'í ai 'e ha fakataha alēlea ha ngaahi founa pau ki hono faka'aonga'í 'o e pa'anga toputapú. 'Oku fa'u 'a e fakataha alēlea ko 'ení 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí, Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, mo e Kau Pīsopeliki Pulé. Fakatatau mo e fakahaá, 'oku nau fai leva ha

ngaahi tu'utu'uni 'i hono tataki kinautolu 'e he 'Eikí. (Vakai, T&F 120:1.)

'Oku faka'aonga'i ma'u pē 'a e pa'anga vahe hongofulú ki he ngaahi taumu'a 'a e 'Eikí—ke langa mo monomono 'a e ngaahi tempalé, ke tokoni'i 'a e ngāue fakafaifekau, ke fakahoko 'a e ngāue 'o e Siasí 'i māmani kotoa.

Ngaahi Tāpuaki 'o e Totongi Vahe Hongofulu Kakató

'Oku fie ma'u 'i he fono 'o e vahe hongofulú 'a e feilaulaú, ka 'oku 'omi 'e ho'o talangofua ki he fonó ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'ongo'onga lahi ange ia 'i ha fa'ahinga me'a kuo faifaiangé peá ke foaki. Na'e ako'i 'e he palōfita ko Malakai:

"Mou 'omi 'a e ngaahi vahe hongofulu 'o e me'á ki he tuku'anga koloá, koe'uhí ke 'i ai ha me'akai 'i hoku falé, pea mou 'ahi'ahi'i ai au, 'oku pehē 'e Sihova 'o e ngaahi kau tau, pe te u fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí pe 'ikai, peá u lilingi hifo kiate kimoutolu ha tāpuaki, 'e 'ikai ha potu 'e fa'a hao ia ki ai" (Malakai 3:10).

'Oku ha'u 'a e ngaahi tāpuakí ni kiate kinautolu kotoa pē 'oku nau totongi kakato 'a e peseti 'e hongofulu 'o 'enau koloa hū maí, 'o a'u ai pē kapau ko hono lahí 'oku fu'u sí'isi'i. 'I ho'o talangofua ki he fonó ni, 'e tāpuekina koe 'e he 'Eikí, fakalaumālie mo fakatu'asino fakatou'osi.

Ko Hono Fai 'o e Tukupā ke Totongi Vahe Hongofulú

Kapau kuo te'eki ke ke fokotu'u ha founga ke ke totongi vahehongofulu ma'u ai pē, mahalo 'e faingata'a ke ke tui te ke lava 'o foaki ha vahehongofulu 'e taha ho'o koloa hū maí. Ka kuo 'ilo 'e he kau totongi vahehongofulu faivelengá, he 'ikai ke nau lava 'o tuku 'enau totongi vahehongofulú. 'Oku fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí 'i ha founga mo'oni mo faka'ofofa, pea hua'i mai 'a e ngaahi tāpuakí kiate kinautolu.

Manatu'i ko e totongi vahehongofulú 'oku 'ikai ko e mahu'ingá 'a e pa'angá ka koe tuí. Falala ki he 'Eikí. Na'á Ne

foaki 'a e fekaú ke lelei kiate koe, pea ko Ia na'á Ne fai mo e tala'ofa 'oku ha'u fakataha mo ia. Feinga ke ke ma'u ha ivi mei he tui 'a Nifai, 'a ia na'á ne pehē, "Tau faitotonu 'i he tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Eiki; he vakai, 'oku mālohi lahi ange ia 'i māmani kotoa" (1 Nifai 4:1).

Vakai foki, 'Aukai mo e Ngaahi Foaki 'Aukai

Va'inga Kumi Monū'ia (Gambling)

'Oku fakafepaki'i 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e va'inga kumi monū'ia, kau ai 'a e lulu 'oku fakalele 'e he ngaahi pule'angá.

'Oku faka'ai'ai 'a e va'inga kumi monū'ia 'e he holi ke ma'u ha me'a ta'e ngāue'i. Ko e holi ko 'eni 'oku fakatupu 'auha fakalaumālie. 'Okú ne taki hala'i kinautolu 'oku kau ki ai mei he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uú 'o e 'ofá mo e ngāue kae 'atu kinautolu ki he siokita 'a e filí. 'Okú ne lolomi 'a e 'ulungāanga mahu'inga 'o e ngāue mo e nimamea'á pea mo e loto ke ngāue mo'oni 'i he me'a kotoa 'oku tau fai.

'Oku 'ilo vave 'e kinautolu 'oku kau 'i he va'inga kumi monū'ia 'a e fūfūnaki kākā 'o e fakakaukau ko ia te ke lava 'o foaki si'isi'i pe ta'e foaki ha me'a kae ma'u mai ha me'a mahu'ingá. 'Oku nau fakatokanga'i tā 'oku nau foaki atu ha pa'anga lahi, honau ngeiá, pea pehē ki he faka'apa'apa 'a e kau mēmipa honau fāmilí mo honau ngaahi kaume'á. 'I hono kākaa'i mo ma'u nimā kinautolú, 'oku nau iku va'inga kumi monū'ia 'aki ai ha pa'anga na'e totonu ke nau faka'aonga'i ki ha ngaahi taumu'a kehe, hangē ko hono fakalato 'o e ngaahi tefito'i fiema'u 'a honau fāmilí. 'Oku a'u 'a e kau va'inga kumi monū'ia he taimi 'e ni'ihī 'o ha'isia lahi fau mo faingata'a'ia fau ke toe totongi honau mo'ua he va'inga kumi monū'ia pea nau tafoki ai ki he kaiha'á, pea mole ai honau ongoongó.

Kuo 'osi pou pou'i kitautolu 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki ke tau kau fakataha mo e toengá 'i hono fakafepaki'i

hono fakalao'i pea mo hono fakangofua 'e he pule'angá ha fa-
'ahinga va'inga kumi monū'ia pē 'i hotau ngaahi koló.

Vakai foki, Fakatauelé

Vete Malí

'I he "Ko e Fāmílí: Ko ha Fanongonongo ki Māmaní,"
'oku hanga ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kau
'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o "fakahā 'i he loto
mālu'ia ko e mali 'i he vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e foko-
tu'u ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmílí ko e uho ia 'o e palani 'a e
Tupu'angá ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú" (vakai,
peesí 57 'i he tohí ni). Ka neongo 'a e ngaahi mo'oni ko 'ení,
kuo hoko 'a e vete malí ko ha me'a anga maheni 'i ha ngaahi
sōsaieti lahi pea 'oku toe fakautuutu 'o a'u ai pē ki he kā-
ingalotu 'o e Siasí. 'Oku 'ikai mei he 'Otuá 'a e palopalema ia
ko 'ení, ka ko e ngāue ia 'a e filí.

'Oku totonu ke ngāue fakataha 'a e mātu'a mali kotoa pē
ke nau mo'ui taau mo e ngaahi tāpuaki 'o e mali ta'engatá.
Kapau kuó ke 'osi mali pea 'okú mo foua mo ho malí ha
ngaahi faingata'a, manatu'i ko e fakalelei'i 'anga 'o e meimei
fakamafasia kotoa pē ki he nofo malí 'oku 'ikai ko e vete malí
pe ko e māvaé. Ko e fakalelei'i 'angá 'oku ma'u ia 'i he ongo-
ongolelei 'o Sīsū Kalaisí—'i he fakatomalá, fakamolemolé,
faitotonú, mo e 'ofá. 'Oku ma'u ia 'i he fai ki ho malí 'a e me'a
'okú ke loto ke fai atu kiate koé (vakai, Mātiu 7:12). 'I he taimi
te mo ngāue ai ke fakalelei'i 'a e ngaahi faingata'á, mahalo 'e
fie ma'u ke mo ō fakataha 'o kumi fale'i mei ho'omo pīsopé
pe palesiteni fakakoló.

Vakai foki, 'Ofa faka-Kalaisí; Fāmílí; 'Ofá; Nofo Malí; Ngaahi Temipalé

'Ahi'ahí

Koe'uhí ko ha kongá ia e palani 'a e Tamai Hēvaní ki he
huhu'í, ko ia 'oku hoko atu ai kiate koe 'a e 'ahi'ahí 'i he mo-
'ui fakamatelié. 'Oku hoko 'a e ngaahi 'ahi'ahí, ta'e-fiemālié,

mamahí, mahamahakí mo e loto mamahí ko ha konga faingata'a 'o e mo'uí, ka 'e lava ke hoko ia ko ha tupulaki 'anga, sivi pea mo ha fakalalakaka fakalaumālie 'o ka ke tafoki ki he 'Eikí.

'Oku lahi e ngaahi tupu'anga 'o e 'ahi'ahí. 'E 'i ai ha ngaahi taimi te ke fehangahangai ai mo ha ngaahi 'ahi'ahi koe'uhi ko ho'o hikisiá mo e talangata'á. 'E lava ke ke ta'ofi 'a e ngaahi 'ahi'ahi ko 'ení 'o kapau te ke mo'ui anga-tonu. 'Oku 'i ai mo ha ngaahi 'ahi'ahi kehe ia 'oku hoko koe'uhi ko ha konga fakanatula pē ia 'o e mo'uí pea 'e lava ke hoko mai ia he taimi 'okú ke mo'ui anga-tonu aí. Hangē ko 'ení, 'e lava ke ke a'usia ha ngaahi 'ahi'ahi 'i he taimi 'o e mahamahakí, ongo'i ta'epau pe 'i he pekia ha taha 'okú ke 'ofa ai. 'Oku hoko mai 'a e 'ahi'ahí he taimi 'e ní'ihí koe'uhi ko e ngaahi fili ta'e fakapotopoto, lea mo e tō'onga fakamamahi 'a ha ní'ihí kehe.

Ko Hono Tali 'o e 'Ahi'ahí 'i he Tuí

'Oku fakafalala lahi ho'o lavame'a mo ho'o fiefia he taimi ni mo e ta'engata, 'i he anga ho'o tali 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí.

'Oku hanga 'e ha fakamatala he Tohi 'a Molomoná 'o fakatātaa'i mai ha ngaahi founga kehekehe ki hono tali 'o e 'ahi'ahí. Kuo a'u ki ha ngaahi 'aho lahi e fononga 'a e palōfita ko Lihai mo hono fāmili 'i he maomaonganoá, pea mo faka'aonga'i 'enau kaufaná mo e ngahau ke kumi 'aki ha'anau me'akai. Na'e fehangahangai e fāmili mo ha ngaahi faingata'a 'i he taimi na'e maumau ai e kaufana 'a e ngaahi foha 'o Lihai. Na'e vaivai e kaufana 'a Leimana mo Lēmiuelá kae motu e kaufana ia 'a Nīfai. Na'e kamata ke lāunga 'a Leimana mo Lēmiuela ki he 'Eikí tupu mei he'enau fiekaia mo ongosia. Na'e kamata ke lāunga mo Lihai ka na'e 'ikai ke lotosi'i 'a Nīfai ia. Na'á ne ngāue leva. Na'á ne fakamatala 'o pehē: "Ko au Nīfai, ne u ngaohi 'aki 'a e 'akaú ha kaufana pea mo ha ngahau 'aki ha va'akau totonu, ko ia; ne u to'o ha kaufana mo ha ngahau mo ha makatā, mo ha ngaahi fo'i maka. Peá u pehē ange ki he'eku tamaí: Ko e fē ha potu ke u 'alu ki ai ke ma'u ha me'akai?" Na'e ma'u 'e Lihai ha loto fakatōkilalo mei

he ngaahi lea 'a Nīfaí, ko ia na'á ne fehu'i ki he 'Eikí pe ko e fē 'a e feitu'u ke nau o 'o ma'u mei ai ha me'akai. Na'e tali 'e he 'Eikí 'ene ngaahi lotú peá ne tataki 'a Nīfai ki ha feitu'u ke ma'u mei ai ha me'akai. (Vakai, 1 Nīfai 16:15–31.)

'Oku 'i ai ha kakai 'e ni'ihi 'oku nau hangē ko Leimana mo Lēmiuelá 'i he taimi 'oku nau fehanga hangai ai mo e 'ahi-'ahí. 'Oku nau lāunga pea nau 'ita. 'Oku nau fai ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení "Ko e hā 'oku hoko mai ai 'eni kiate aú? Ko e hā 'oku ou faingata'a'ia ai he me'á ni he taimi ní? Ko e hā ha me'a kuó u fai ke hoko mai ai 'eni kiate au?" Na'e ma'u 'e he ngaahi fehu'i ko 'ení ha mālohi ke pule'i 'enau ngaahi fakakaukaú. 'E lava ke hanga 'e he ngaahi fehu'i pehēe 'o fakapuliki 'enau vīsoné, lōmekina honau iví pea mo ta'ofi meiate kinautolu 'a e ngaahi me'a na'e finangalo 'a e 'Eikí ke nau a'usiá. 'Oku 'ikai totonu ke ke tali 'aki ia 'a e founga ko 'ení, ka 'oku totonu ke ke muimui ki he sīpinga 'a Nīfaí. Fakakaukau angé ki he ngaahi fehu'i hangē ko 'ení, "Ko e hā 'oku totonu ke u faí? Ko e hā 'a e me'a te u ako mei he me'a ko 'eni ne hokó? Ko e hā e me'a te u liliu? Ko hai 'oku totonu ke u tokoni ki aí? Ko e hā ha founga te u lava ai he taimi 'o e 'ahi'ahí, 'o manatu'i e lahi hoku ngaahi tāpuakí?"

'Oku kehekehe pē 'a e ngaahi founga ke tali 'aki ha ngaahi 'ahi'ahi kehekehe. Hangē ko 'ení, kapau 'okú ke puke, mahalo na'a fie ma'u ke ke fa'a kātaki mo tui mālohi. Kapau 'okú ke loto mamahi koe'uhí ko ha ngaahi lea pe tō'onga 'a ha ni'ihi kehe, tā 'oku totonu ke ke ngāue ke fakamolemole'i 'a kinautolu kuo nau faka'ita'i koé. Kapau 'oku ngaohikovia koe, 'oku totonu ke ke kumi tokoni leva he vave tahá. Kapau 'oku hoko kiate koe ha faingata'a koe'uhí ko ho'o talangata'a, 'oku totonu ke ke fakatonutonu leva ho'o tō'ongá peá ke feinga ke ma'u ha fakamolemole.

Neongo 'e kehekehe pē 'a e anga ho'omou tali 'a e 'ahi-'ahí, ka 'oku totonu ke mou faitatau 'i he fo'i tali pē ko 'ení 'e taha—ke ke falala ki he Tamai Hēvani pea mo Sīsū Kalaisi. Na'e akonaki 'a e palōfita ko 'Alamaá 'o pehē, "Ilonga 'a kinautolu 'e falala ki he 'Otuá, 'e tokoni'i 'a kinautolu 'i honau

ngaahi faingata'á mo 'enau ngaahi tu'utámakí mo 'enau ngaahi mamahí, pea 'e hiki hake 'a kinautolu 'i he 'aho faka'osí" ('Alamā 36:3).

Falala ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí

I he taimi 'okú ke falala ai ki he Tamai Hēvaní pea mo e 'Aló, 'okú ke ma'u ai ha loto fakapapau 'okú Na 'ofa haohaoa 'iate koe—'okú Na finangalo ke ke fiefia pea te Na tokoni atu ke ke tupulaki fakalaumālie. Tauhi 'a e ngaahi fekau. Feinga ke ke 'ilo'i Hona finangaló peá ke fai 'a e me'a 'okú Na finangalo ki aí, neongo 'okú ke fiema'u 'e koe ha me'a kehe. Ko ho'o ngaahi lotu 'o kole ha fakafiemālie, 'oku fai fakataha ia mo e mahino he 'ikai fakalelei'i leva 'e he Tamai Hēvaní 'a e me'a kotoa pē—te Ne tuku ke ke ki'i tatali kae hokohoko atu ho'o akó mo ho'o tupulakí. Pea tu'unga kotoa ai 'a ho'o ma'u ha fiemālie 'i ho'o 'ilo fakapapau 'oku mahino lelei ki he Fakamo'uí ho ngaahi 'ahi'ahí. Na'e hoko ko ha kongá 'o 'Ene Fakalelei ta'engatá, 'a 'Ene to'o kiate Ia "'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi vaivai 'a hono kakaí." Na'á Ne to'o kiate Ia "'enau ngaahi vaivai, koe'uhí ke fonu hono lotó 'i he 'alo'ofa 'i he anga 'o e kakanó, koe'uhí ke ne 'afio'i 'i he anga 'o e kakanó 'a e founga ke tokoni'i 'a hono kakaí 'o fakatatau ki he'enau ngaahi vaivai" ('Alamā 7:11–12). Koe'uhí kuó Ne a'usia 'a e mamahi 'okú ke a'usiá, ko ia 'okú Ne 'afio'i ai 'a e founga ke tokoni'i 'aki koé. Kapau te ke falala kiate ia 'i he tui, te Ne fakamālohia koe ke ke matu'uaki ha fa'ahinga 'ahi'ahi pē te ke a'usia.

I ho'o fāifeinga ko ia ke falala ki he 'Eikí lolotonga e ngaahi taimi faingata'á, manatu'i ke ke muimui ki he na'ina'i ko 'eni ne fakafou mai he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

"Ko ia ia 'okú ne fa'a faitotonu 'i he faingata'á, 'oku lahi ange 'a 'ene totongi 'i he pule'anga 'o e langí.

"'Oku 'ikai ke mou lava ke mamata 'aki homou mata fakaemāmaní 'i he taimí ni ki he finangalo 'o homou 'Otuá 'o kau ki he ngaahi me'a 'e hoko 'amuí pea mo e nāunau 'e hoko mai hili 'a e faingata'a lahi.

“He ‘e hoko mai ‘a e ngaahi tāpuakí hili ‘a e ngaahi faingata‘a lahi” (T&F 58:2–4).

Ko Hono Ma‘u ha Nonga mo e Fiefia Lolotonga e Faingata‘á

‘E lava ke ke ma‘u ha nonga mo ha fiefia neongo ‘okú ke lolotonga fefa‘uhi mo e ngaahi faingata‘á mo e loto-mamahí. ‘Oku hā ‘i he Tohi ‘a Molomoná ha fakamatala ki ha kakai anga-tonu na‘a nau ‘ilo e fo‘i mo‘oni ko ‘ení. Na‘a nau faingata‘a‘ia he nofo pōpula ki ha taki angakovi, ko ia ne nau tangi lahi ki he ‘Otuá (vakai, Mōsaia 24:8–12). Na‘e tali ange ‘e he ‘Eikí:

“Hanga hake homou matá pea fiemālie, he ‘oku ou ‘ilo‘i ‘a e fuakava kuo mou fai kiate aú; pea te u fuakava mo hoku kakaí, pea fakahaofi ‘a kinautolu mei he pōpulá .

“Pea te u fakama‘ama‘a foki ‘a e ngaahi kavenga kuo hili-faki ki homou ngaahi umá, ke ‘oua na‘a mou ongo‘i ia ‘i homou tu‘á lolotonga ho‘omou ‘i he pōpulá; pea te u fai ‘eni koe‘uhí ke mou hoko ‘a mui ko ha kau fakamo‘oni kiate au, pea ke mou ‘ilo‘i fakapapau ko au ko e ‘Eikí ko e ‘Otuá, ‘oku ou ‘a‘ahi ki hoku kakaí lolotonga ‘enau mamahi‘iá” (Mōsaia 24:13–14).

Na‘e tali ia ‘e he kakaí ‘i he tui pea “na‘e fakama‘ama‘a ‘a e ngaahi kavenga, ‘a ia na‘e hilifaki kia ‘Alamā mo hono kāingá; ‘io, na‘e fakamālohia kinautolu ‘e he ‘Eikí koe‘uhí ke faingofua ‘enau fua ‘a ‘enau ngaahi kavengá, pea nau fakaongoongo ki he finangalo kotoa pē ‘o e ‘Eikí ‘i he loto fie fai mo e fa‘a kātaki” (Mōsaia 24:15).

Hangē ko e kakai anga-tonu ko ‘ení, ‘e lava ke ke “fakaongoongo ki he finangalo kotoa pē ‘o e ‘Eikí ‘i he loto fie fai mo e fa‘a kātaki,” pea ‘ilo‘i te Ne fakamālohia koe ‘i ho ngaahi faingata‘á. Kuó Ne tala‘ofa mai, “‘e fengāue‘aki fakataha ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘a ia kuo fakamamahi‘i ‘aki kimoutolú, koe‘uhí ke mou lelei ai, pea fakalāngilangi‘i ‘a hoku hingoá” (T&F 98:3).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Hepelū 4:15–16; 2 Nīfai 2:11–24; Mōsaia 23:21–22; T&F 105:6; 121:7–9; 122

Vakai foki Fakamolemolé; 'Amanaki lelei; Melinó; Palani 'o e Fakamo'uí; Fakatomalá

'Alo'ofá

'Oku 'uhinga 'a e fo'i lea 'alo'ofá (grace), 'o hangē ko hono faka'aonga'i 'i he folofolá, 'oku meimei fakatautautefito pē ia ki he tokoni fakalangi mo e ivi 'oku tau ma'u tu'unga 'i he Fakalelei 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. Na'e ako'i 'e he 'Aposetolo ko Pitá 'oku totonu ke tau "tupulaki 'i he 'ofa pea mo e 'ilo ki hotau 'Eiki mo e Fakamo'uí ko Sisū Kalaisí" (2 Pita 3:18).

Fakamo'uí 'i he 'Alo'ofa

Koe'uhí ko e Hingá, kuo pau ke foua ai 'e he taha kotoa 'a e mate fakatu'asino. Kae tu'unga 'i he 'alo'ofa ne fou mei he feilaulau fakalelei 'a e Fakamo'uí, 'e toe tu'u ai 'a e kakai kotoa pē 'o ma'u 'a e mo'ui ta'e maté (vakai, 2 Nīfai 9:6–13). Ka 'oku 'ikai fe'unga 'a e toetu'ú 'ata'atā pē ke tau ma'u ai 'a e mo'ui ta'engatá 'i he 'ao 'o e 'Otuá. 'Oku hanga 'e he'etau ngaahi angahalá 'o 'ai kitautolu ke tau ta'e ma'a mo ta'e fe'unga ke nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá, pea 'oku tau fie ma'u ai 'a 'Ene 'alo'ofá ke ne fakama'a mo fakahaohaoa'i kitautolu "ka hili [etau] fai 'a e me'a kotoa pē 'oku ala faí" (2 Nīfai 25:23).

'Oku ako'i 'e he kupu'i lea "ka hili [etau] fai 'a e me'a kotoa pē 'oku ala faí" 'oku fie ma'u 'a e ngāué 'i he'etau tafa'akí ka tau ma'u 'a e kakato 'o e 'alo'ofa 'a e 'Eikí pea mo ngaohi ai kitautolu ke tau taau ke nofo mo Ia. Kuo 'osi fekau kitautolu 'e he 'Eikí ke tau talangofua ki He'ene ongoongo-lelei, 'a ia, 'oku kau ai 'a e tui kiate Iá, fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, papitaisó, ma'u 'o e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea mo e kātaki ki he ngata'angá (vakai, Sione 3:3–5; 3 Nīfai 27:16–20; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3–4). Na'e tohi 'e he palōfita ko Molonai fekau'aki mo e 'alo'ofa ko ia 'oku tau

ma'u 'i he taimi 'oku tau omi ai ki he Fakamo'uí pea mo tala-
ngofua ki He'ene ngaahi akonakí:

“Ha'u kia Kalaisi, pea hoko 'o haohaoa 'iate ia, pea faka-
fisi 'a kimoutolu mei he anga fakata'elotu kotoa pē, pea kapau
te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga fakata'elotu kotoa
pē pea 'ofa ki he 'Otuá 'aki homou iví, mo e 'atamai mo e mā-
lohí kotoa, pea 'e toki fe'unga 'a 'ene 'alo'ofá kiate kimoutolú,
ke mou haohaoa 'ia Kalaisi 'i he'ene 'alo'ofá, pea kapau 'oku
mou haohaoa 'ia Kalaisi 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'oku 'ikai te
mou teitei lava ke faka'ikai'i 'a e mālohi 'o e 'Otuá.

“Pea 'ikai 'ia ko ia pē, ka kapau 'oku mou haohaoa 'ia
Kalaisi 'i he 'ofa 'a e 'Otuá, 'o 'ikai faka'ikai'i hono mālohi,
'oku toki fakamā'oni'oni'i 'a kimoutolu 'ia Kalaisi, 'i he 'ofa 'a
e 'Otuá, 'i he lilingi 'o e ta'ata'a 'o Kalaisi, 'a ia 'oku tu'u 'i he
fuakava 'a e Tamaí, ke fakamolemole'i ho'omou ngaahi anga-
halá ke mou hoko 'o mā'oni'oni ta'e ha 'ila” (Molonai
10:32–33).

Ma'u ha 'Alo'ofa 'i Ho'o Mo'uí Kotoa

Makehe mei hono fie ma'u ha 'alo'ofa ki hono fakamo'uí
faka'aufuli koé, 'okú ke toe fie ma'u 'a e mālohi faka'atā ko
'eni he 'aho kotoa ho'o mo'uí. Ko e taimi 'okú ke 'unu'unu ai
'o ofi ange ki ho'o Tamai Hēvaní 'i he faivelenga, mo e loto
fakatō ki lalo, pea mo e anga-maluú, te Ne hiki hake mo faka-
mālohia koe 'o fakafou 'i He'ene 'alo'ofá (vakai, Lea Fakatātā
3:34; 1 Pita 5:5; T&F 88:78; 106:7–8). 'E hanga 'e he falala ki
He'ene 'alo'ofá 'o faka'atā koe ke ke fakalalakaka mo tupulaki
'i he anga-tonu. Na'a mo Sīsū tonu pē na'e "'ikai te ne ma'u
mei he fonú 'i he kamata'angá, ka na'á ne fai atu mei he anga-
lelei ki he anga-lelei, 'o a'u ki he'ene ma'u 'a e fonú” (T&F
93:13). 'Okú faka'atā koe 'e he 'alo'ofá ke ke lava 'o tokoni 'i
hono langa Hono pule'angá, 'a ia, ko ha fa'ahinga tokoni 'eni
he 'ikai ke ke lava 'o fai 'aki ho iví pe koloa tonu 'a'aú pē
(vakai, Sione 15:5; Filipai 4:13; Hepelū 12:28; Sēkope 4:6–7).

Kapau 'e faifaiangé peá ke loto fo'i pe ongo'i fu'u vaivai
ke toe hoko atu hono mo'uí 'aki 'a e ongoongolelei, manatu'i

'a e ivi te ke lava ke ma'u tu'unga 'i he mālohi lava me'a 'o e 'alo'ofá. Te ke lava ke ma'u ha fakamonga mo ha fakamahino 'i he ngaahi folofola ko 'eni 'a e 'Eiki: "'Oku fe'unga 'eku 'ofá ki he tangata kotoa pē 'oku nau fakavaivai'i 'a kinautolu 'i hoku 'aó, he kapau te nau fakavaivai'i 'a kinautolu 'i hoku 'aó, pea tui kiate au, te u liliu ma'anautolu 'a e ngaahi vaivai ke mālohi"' ('Eta 12:27).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Ngāue 15:11; Loma 5:2; 2 Nīfai 10:24; 11:5

Vakai foki, Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi; Toetu'ú; Fakamo'ui

'Amanakí

Ko e fo'i lea ko e 'amanaki 'oku fa'a 'ave hala'i he taimi 'e ni'ihi. 'I he'etau lea faka'ahó, 'oku meimei ke fa'a 'omi 'e he fo'i leá ni ha fakakaukau 'oku ta'e pau. Hangē ko 'eni, te tau lava pē 'o pehē 'oku tau 'amanaki ke hoko ha liliu 'i he tū-kunga 'o e 'eá pe ko ha teu 'a'ahi mai hatau kaungā-me'a. Ka 'i he lea 'o e ongoongolelei, ko e fo'i lea ko e 'amanakí, 'oku pau, ta'e toe veiveiu, pea mo mālohi. 'Oku lea 'a e kau palō-fitá fekau'aki mo hono ma'u ha "'amanaki ma'u"' ('Alamā 34:41) pea mo ha "'amanaki mo'ui"' (1 Pita 1:3). Na'e ako'i 'e he palōfita ko Molonai, "'Ilonga ia 'oku tui ki he 'Otuá, kuo pau ke ne fa'a 'amanaki ki ha maama 'oku lelei angé, 'io, ki ha nofo'anga 'i he to'omata'u 'o e 'Otuá, pea ko e 'amanaki ko iá 'oku tupu mei he tuí, 'o fokotu'u ha falala'anga ki he loto 'o e tangatá, 'a ia 'e ngaohi 'a kinautolu ke nau fai mālohi pea tu'u ma'u, pea ke lahi ma'u ai pē 'a 'enau ngaahi ngāue lelei, 'o langaki 'enau fakafeta'i ki he 'Otuá"' ('Eta 12:4).

Ko e taimi 'oku tau ma'u ai ha 'amanakí 'oku tau falala ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá. 'Oku tau ma'u ha fakamo'oni kapau te tau fai 'a e "ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni," [te tau] ma'u 'a e totongi, 'io, 'a e melino 'i māmani pea mo e mo'ui ta'engatá 'i he maama ka hoko mai"' (T&F 59:23). Na'e 'ako'i 'e Molomona ko e fa'ahinga 'amanaki peheé 'oku toki ma'u pē ia tu'unga he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi: "Ko e hā 'a e me'a

ke mou 'amanaki ki aí? Vakai, 'oku ou fakahā kiate kimoutolu ke mou ma'u 'a e 'amanaki 'i he Fakalelei 'a Kalaisí, pea mo e mālohi 'o 'ene toetu'ú, ke hiki hake 'a kimoutolu ki he mo'ui ta'engatá, pea ke fai 'eni koe'uhí ko ho'omou tui kiate ia 'o hangē ko e tala'ofá" (Molonai 7:41).

'I ho'o feinga ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolelei, te ke tupulaki ai 'i ho ivi ke ke "mohu 'amanaki lelei 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni" (Loma 15:13). Te ke tupulekina 'i ho'o 'amanakí 'i he taimi te ke lotu mo fekumi ai ki he fakamolemole 'a e 'Otuá. 'I he Tohi 'a Molomoná, ne fakapapau'i ai 'e ha faifekau ko 'Ēlone ki he tu'i 'o e kau Leimaná, "Kapau te ke fakatomala mei ho'o ngaahi angahalá kātoa, 'o punou hifo 'i he 'ao 'o e 'Otuá, 'o ui ki hono huafá 'i he tui, pea tui te ke ma'u, te ke toki ma'u 'a e 'amanaki lelei 'a ia 'okú ke fie ma'u" ('Alamā 22:16). Te ke lava foki 'o ma'u ha 'amanaki 'i he taimi te ke ako ai 'a e folofolá mo muimui 'i he'enu ngaahi akonakí. Na'e ako'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá, "Ko e ngaahi me'a kotoa pē na'e tohi 'i mu'á, na'e tohi ko hotau akonaki, koe'uhí ko e me'a 'i he fa'a kātaki mo e fakafiemālie 'o e ngaahi tohí, ke tau ma'u ai 'a e 'amanaki lelei" (Loma 15:4).

Ko e tefito'i mo'oni 'o e 'amanakí 'oku ope atu ia ki 'itāniti, ka te ne toe lava pē foki ke pou pou'i koe 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui faka'ahó. 'Oku pehē 'e he taha fa'u Sāmé, "'Oku monu'ia ia 'a ia 'okú ne ma'u 'a e 'Otuá 'o Sēkopé ko hono tokoní, pea ko 'ene 'amanaki lelei 'oku ['i he 'Eikí] ko hono 'Otuá" (Saame 146:5). 'I ho'o ma'u 'a e 'amanakí, te ke lava ai 'o ma'u ha fiefia 'i he mo'uí. Te ke lava 'o "'fa'a kātaki, pea kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a ko iá 'i he 'amanaki ma'u, 'e fāifai pea te mou mālōlō mei ho'omou ngaahi mamahi kotoa pē" ('Alamā 34:41). Te ke lava 'o "'vivili atu ki mu'a 'i he tu'u ma'u 'ia Kalaisí, pea ma'u 'a e 'amanaki 'oku mālohi haohao, mo e 'ofa ki he 'Otuá mo e kakai fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea 'uakai 'i he folofola 'a Kalaisí, pea kātaki 'o a'u ki he ngata'angá, vakai, 'oku folofola peheni 'e he Tamái: Te mou ma'u 'a e mo'ui ta'engatá" (2 Nifai 31:20).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Tangi Lāulau 'a Selemaia 3:25–26; 1 Kolinitō 15:19–22; 1 Pita 3:15; 1 Sione 3:2–3; Sēkope 4:4–6; 'Alamā 13:28–29; 27:28; 'Eta 12:32; Molonai 8:26; 9:25; 10:22

Vakai foki, Filí; Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí; 'Ofa Faka-Kalaisí; Tuí

'Apsiaá

Ko e 'apsiaá ko ha faka'apa'apa mo ha 'ofa lahi. Ko e taimi 'okú ke ma'u ai ha lotu 'apasia ki he 'Otuá, te ke fakalāngilangi'i Ia, fakahaa'i ho'o fakahounga'i Iá, mo talangofua ki He'ene ngaahi fekaú.

'Oku totonu ke ke 'apasia 'i ho'o tō'ongá pea 'i ho lotu foki. 'Oku 'i he 'ulungāanga 'apsiaá 'a e lotú, ako folofolá, 'aukaí, pea mo e totongi 'o e vahe hongofulú mo e foaki 'aukaí. 'Oku kau ai 'a e tui 'o e vala 'oku molumalú mo hono faka'aonga'i 'o e lea 'oku ma'a mo lelei. 'Oku hāsino e loloto ho'o 'apsiaá 'i he fa'ahinga fasi 'okú ke filí pea mo e ngaahi me'a fakafiefia kehé, 'i he anga ho'o lea fekau'aki mo e ngaahi me'a toputapú, pea 'i he anga ho'o teuteú mo ho'o tō'onga 'i he taimi 'okú ke 'alu ai ki he lotú mo e temipalé. 'Okú ke fakahaa'i ho'o 'apasia ki he 'Eikí 'i he taimi 'okú ke tokoni mo anga-'ofa pea mo faka'apa'apa ai ki he kakaí.

Ko e taimi te ke 'apasia lahi ange aí, te ke fakatokanga'i ha liliu fakalongolongo pē 'i ho'o mo'uí. 'E lilingi atu 'e he 'Eikí Hono Laumalié 'o lahi ange kiate koe. 'E si'i ange ho'o faingata'a'ia mo ho'o puputu'ú. Te ke lava 'o ma'u ha fakahā ke tokoni'i koe 'i ho'o fakalelei'i ho'o ngaahi palopalema fakafō'ituituí mo fakafāmilí.

'Oku tatau pē hono 'omi koe 'e he 'apsiaá ke ke ofi ange ki he 'Otuá mo e fenāpasi 'a e ta'e 'apsiaá mo e ngaahi tau-mu'a 'a e filí. 'E fakatauele'i koe 'e Sētane ke ke muimui ki he sīpinga 'a māmaní ki he longoa'a lahi angé, ta'e mālu'ia, pea fakafekiki mo si'isi'i ke mapule'i mo faka'eieiki 'o fakalongolongo. Te ne feinga ke ta'ofi 'a e ngaahi laine fetu'utaki 'iate koe mo e Eikí, 'o hangē ha 'eikitau 'okú ne teuaki ha 'oho

'Aposetolo

fakakautau. Tokanga'i telia 'a e fa'ahinga founa peheé, pea feinga ke 'apasia 'i he me'a kotoa pē 'okú ke faí.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Levitiko 26:2; Saame 89:5-7; Hapelū 12:28; T&F 59:21; 63:61-62, 64; 109:21

Vakai foki, Tuí; Loto Houngá; Anga Molumalú; Lotú; Fakahaá; Lotú

'Aposetolo (*Vakai*, Pule'i 'o e Siasí; Palōfitá, kau)

'Aukai mo e Ngaahi Foaki 'Aukai

Ko e 'aukaí ke te ta'e kai mo ta'e inu loto fiemālie 'i ha vaha'a taimi. 'E lava 'a e 'aukai fakataha mo e lotú ke tokoni atu ke ke teuteu ai koe mo ha ni'ihī kehe ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá.

Ngaahi Taumu'a 'o e 'Aukai

'I ha me'a 'e taha, ne kapusi ai 'e he Fakamo'uí ha tēvolo mei ha ki'i tamasi'i peá ne ngāue'aki 'a e me'a ko 'eni ne hokó ke ako'i 'Ene kau ākongá fekau'aki mo e mālohi 'o e lotú mo e 'aukaí. Na'e fehu'i ai 'e He'ene kau ākongá kiate Ia, "Ko e hā na'e 'ikai te mau fa'a kapusi [ai] iá?" Pea tali 'e Sisū: "Ko e me'a 'i ho'omou ta'e tuí: he 'oku ou tala mo'oni atu kiate kimoutolu, Kapau 'e 'ai ho'omou tuí ke hangē ko e fo'i tenga'i mūsitá, te mou pehē ki he mo'ungá ni, Hiki ' i heni ki he potú na; pea' e hiki ia; pea 'e 'ikai ha me'a 'e taha 'e ta'e fai 'e kimoutolu. Ka 'oku 'ikai 'alu ki tu'a 'a e fa'ahinga ko iá, ka 'i he lotú mo e 'aukaí." (*Vakai*, Mātiu 17:14-21.)

'Oku ako'i 'e he fakamatalá ni 'e lava 'e he lotú mo e 'aukaí 'o tñaki mai ha ivi kiate kinautolu 'oku nau fakahoko mo ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'i he lakanga fakataula'eikí. 'E toe lava pē foki 'o faka'aonga'i 'a e fakamatalá ni ki ho'omou ngaahi feinga fakafō'ituitui ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolelé. Kapau 'oku 'i ai hao vaivai'anga pe angahala 'okú ke fāi-feinga ke ikuna'i, te ke lava 'o 'aukai mo lotu ke ma'u 'a e tokoni pe fakamolemole 'okú ke fie ma'ú. Mahalo ko ho fai-

ngata'a'ia ko e fa'ahinga ia 'e toki mavahe pē ki tu'a 'i he lotú mo e 'aukaí, 'o hangē tofu pē ko e laumālie 'uli ne kapusi ki tu'a 'e Kalaisí.

Te ke lava 'o 'aukai ki ha ngaahi taumu'a lahi. Ko e 'aukaí ko ha founga ia 'e taha 'o e lotu ki he 'Otuá mo fakahaa'í kiate Ia 'ete hounga'ia (vakai, Luke 2:37; 'Alamā 45:1). Te ke lava 'o 'aukai 'i he taimi te ke kole ai ki he Tamai Hēvaní ke tāpuaki'i 'a e mahakí pe faingata'a'ia (vakai, Mātiu 17:14–21). 'E ala tokoni atu 'a e 'aukaí kiate koe mo kinautolu 'okú ke 'ofa aí ke mou ma'u ha fakahā fakafo'ituitui mo mou ului ki he mo'oní (vakai, 'Alamā 5:46; 6:6). Te ke lava 'i he 'aukaí 'o ma'u ha ivi ke teke'i 'a e fakatauelé (vakai, 'Īsaia 58:6). Te ke lava 'o 'aukai 'i he taimi te ke feinga ai ke ke loto mā'ulalo 'i he 'ao 'o e'Otuá mo tui kia Sīsū Kalaisí (vakai, 'Amenai 1:26; Hilamani 3:35). Te ke lava 'aukai ke ma'u ha fakahinohino 'i hono malanga'i 'o e ongoongolelé mo hono fua totonu 'o e ngaahi uiui'i faka-Siasí (vakai, Ngāue 13:2–3; 'Alamā 17:3, 9; 3 Nīfai 27:1–2). 'E ala 'alu fakataha 'a e 'aukaí mo e loto maha'i 'oku totonú pe tēngihia (vakai, 'Alamā 28:4–6; 30:1–2).

Sāpate 'Aukaí

'Oku vahe'i 'e he Siasí ha Sāpate 'e taha 'i he māhina kotoa pē, 'oku anga maheni 'aki 'a e Sāpate 'uluakí, ko ha 'aho ia 'o e 'aukai. 'Oku kau 'i hono tauhi totonu 'o e Sāpate 'aukaí 'a e ta'e kai mo ta'e inu 'i ha houa kai hokohoko 'e ua, 'alu ki he houalotu 'aukaí mo e fakamo'oní, pea mo e foaki 'aukai ke tokoni 'i hono tauhi 'o kinautolu 'oku masivá.

Ko ho'o foaki 'aukaí 'oku totonu ke sí'isi'i taha 'aki pē 'a e mahu'inga 'o e houakai 'e ua na'e 'ikai ke ke kai aí. Ka lava, pea 'oku totonu ke ke foaki 'ofa mo lahi ange 'i he mahu'inga ko 'ení.

Makehe mei hono tauhi 'o e ngaahi 'aho 'aukai kuo tu'u-tu'uni 'e he kau taki 'o e Siasí, te ke lava 'o toe 'aukai 'i ha 'aho kehe, 'o fakatatau mo ho'o fiema'ú pea mo e fiema'u 'a e ní'ihī kehé. Neongo iá, 'oku 'ikai totonu ke ke toutou 'aukai tu'o lahi pe 'i ha vaha'a taimi 'oku fu'u lōloa.

Ko e 'Aukai Mo'oni

I he Malanga he Mo'ungá, ne ako'i ai 'e Sisū 'a e founa totonu 'o e 'aukaí. Na'á ne fakafepaki'i 'a e kau māualoi, 'a ia, 'i he'enau 'aukaí, 'oku nau "fakakehe honau matá, koe-'uhí ke nau hā ki he kakaí 'oku nau 'aukai." 'Oua 'e fakafō-tunga ki tu'a ha mā'oni'oni, ka 'oku totonu ke ke 'aukai "ki ho'o Tamai 'a ia 'oku 'i he liló: pea ko ho'o Tamai 'a ia 'okú ne 'afio 'i he liló, te ne totongi fakahā kiate koe" (Mātiu 6:16–18).

Na'e toe ako'i foki 'e he palōfita ko 'Īsaia 'a e laumālie totonu 'o e 'aukaí: "'Ikai ko 'eni 'a e 'aukai kuó u filí? ke vete 'a e ngaahi no'o 'o e angahalá, ke vete 'a e ngaahi kavenga mamafá, pea ke tukuange 'a e kau tamaio'eikí, pea ke motu-motuhi 'a e ngaahi ha'amonga kotoa pē? 'Ikai ko e me'a ke tufaki ho'o maá ki he fiekaia, pea ke 'omi 'a e masiva kuo lī ki tu'á ki ho falé? 'o ka ke ka mamata ki he tēlefuá, ke fakakofu ia; pea 'oua na'á ke fufū koe mei ho sino 'o'ou'?" ('Īsaia 58:6–7).

Na'e toe fakamo'oni'i foki 'e 'Īsaia 'a e ngaahi tāpuaki ko ia 'oku ma'u 'i he taimi 'oku tau talangofua ai ki he fono 'o e 'aukaí: "'E toki ulo atu ho'o māmá 'o hangē ko e pongipongi, pea 'e tupu vave ho'o mo'ui lelei: pea 'e mu'omu'a 'i ho 'aó ho'o mā'oni'oni, pea 'e muimui 'iate koe 'a e nāunau 'o [e 'Eikí]. Pea te ke toki ui pea 'e tali 'e [he 'Eikí]; te ke kalanga, pea te ne pehē, Ko au 'eni. . . Pea kapau te ke tangaki ho laumālié ki he fiekaia, pea fafanga 'a e laumālie 'oku mamahí; pea 'e toki 'alu hake ho māmá 'i he fakapo'ulí, pea tatau 'a e fakapo'ulí mo e ho'atā mālie: Pea 'e fakahinohino koe 'e [he 'Eikí] ma'u ai pē, pea 'e fakainu ho laumālié 'o ka 'ikai ha vai, pea 'e fakamālohi ho ngaahi huí: pea te ke hangē ko e ngoue 'oku fakavivikú, pea hangē ko e matavai mo'ui, 'oku tupu ma'u ai pē hono vai'" ('Īsaia 58:8–11).

Ngaahi fakamo'oni fakafolofolo kehé: 3 Nifai 13:16–18; T&F 59:12–14; 88:76, 119

Vakai foki, Lotú

'Enitaumení (*Vakai, Ngaahi Temipalé*)

'Ofa Faka-Kalaisi

Ko e 'ofa faka-Kalaisi ko e "'ofa haohaoa 'o Kalaisi," pe "ko e 'ofa ta'engata (Molonai 7:47; 8:17). Na'e ako'i 'e he palōfita ko Molomoná: "'Oku kātaki fuoloa 'a e 'ofá, pea 'oku anga-lelei ia, pea 'oku 'ikai meheka ia, pea 'oku 'ikai ke hīkisia, 'oku 'ikai kumi 'ene me'a 'a'ana, 'oku 'ikai ke 'itangofua, 'oku 'ikai ke mahalo kovi, pea 'oku 'ikai ke fiefia 'i he angahalá, ka 'oku fiefia 'i he mo'oní, 'okú ne kātaki'i 'a e me'a kotoa pē, 'oku tui ki he me'a kotoa pē, 'oku 'amanaki ki he me'a kotoa pē, 'oku kātaki 'a e me'a kotoa pē" (Molonai 7:45; vakai foki, 1 Kolinitō 13:4–7).

Ko Sīsū Kalaisi 'a e sīpinga haohaoa 'o e 'ofa faka-Kalaisi. Lolotonga 'Ene ngāue 'i māmaní, na'e "fe'alu'aki 'o fai lelei," ma'u pē, 'o ako'i 'a e ongoongolelei mo fakahaa'i ha 'ofa mae ki he paeá, faingata'a'ía, pea mo e mamahi (vakai, Mātiu 4:23; Ma'ake 6:6; Ngāue 10:38). Ko 'Ene fakafōtunga mā'olunga taha 'o e 'ofa faka-Kalaisi 'a 'Ene Fakalelei ta'engata. Na'á Ne folofola, "'Oku 'ikai ha tangata 'e lahi hake 'ene 'ofá 'i he me'á ni, ke ne foaki 'ene mo'uí koe'uhí ko hono kāingá" (Sione 15:13). Ko e ngāue ma'ongo'onga taha 'eni 'o e kātaki fuoloá, anga-'ofa, mo ta'e siokitá 'e faifaiangé pea tau 'ilo. Ka mahino 'a e 'ofa taumama'o 'a e Fakamo'uí, te ke lava 'o fakaaonga'i 'a e tuí mo fakatomala mei ho'o ngaahi angahalá, mo falala te Ne fakamolemole'i koe mo fakamālohia koe 'i ho'o ngaahi feinga ke mo'uí 'aki 'a e ongoongolelei.

'Oku fie ma'u 'e he Fakamo'uí ke ma'u 'Ene 'ofá, pea 'okú Ne toe fie ma'u koe ke ke vahevahe ia mo e ni'ihī kehé. Na'á Ne fakahā ki He'ene kau ākongá 'o pehē: "'Oku ou tuku 'a e fekau fo'ou kiate kimoutolu. Koe'uhí ke mou fe'ofa'aki kiate kimoutolu; pea hangē ko 'eku 'ofa kiate kimoutolú, ke mou fe'ofa'aki foki kiate kimoutolu. 'I he me'á ni 'e 'ilo ai 'e he kakai kotoa pē, ko 'eku kau ākonga 'a kimoutolu, 'o kapau te mou fe'ofa'aki kiate kimoutolu" (Sione 13:34–35). 'I ho'o fehi mo e kau mēmipa 'o e fāmilí pea mo e ni'ihī kehé, 'ai e

‘Ofá

Fakamo‘uí ko e fa‘ifa‘itaki‘anga kiate koe. Feinga ke ‘ofa ‘o hangē ko ‘Ene ‘ofá, ‘o ‘ikai hōloa, fa‘a kātaki, mo ‘alo‘ofa.

I ho‘o hokohoko atu ‘i hono ma‘u ‘o e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí mo ke fakahaa‘i ‘a e ‘ofa faka-Kalaisí ki he ni‘ihi kehé, te ke fakatokanga‘i ‘oku fakautuutu ai pē ho‘o ‘ofá. Te ke ongo‘i ‘a e fiefia ‘o e ngāue ‘i he ‘Eikí. ‘E hoko ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ko ho takaua ma‘u pē, ke ne fakahinohino koe ‘i ho‘o ngāué pea ‘i ho‘o feohi mo e kakai kehé. Te ke mateuteu ai ke fe‘iloaki mo e ‘Eiki ‘i he Fakamāu pea te Ne fakapale‘i ai koe ‘o fakatatau mo ho‘o lí‘oa ki He‘ene ngāue. Na‘e ako‘i ‘e Molomona:

“Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘iate kimoutolu ‘a e ‘ofá, ko e me‘a noa pē ‘a kimoutolu. He ‘oku ‘ikai faka‘au ‘o ngata ‘a e ‘ofá. Ko ia, mou piki ki he ‘ofá, ‘a ia ‘oku mahu‘inga taha ‘i he me‘a kotoa pē, he kuo pau ke ngata ‘a e me‘a kotoa pē—

“Ka ko e ‘ofa haohaoa ‘o Kalaisí ‘a e ‘ofá, pea ‘oku tolonga ia ‘o ta‘engata, pea ko ia ia ‘e hā ‘i he ‘aho faka‘osí ‘okú ne ma‘u iá, ‘e hoko kiate ia ‘a e lelei.

“Ko ia, ‘e hoku kāinga ‘ofeina, lotu ki he Tamai ‘aki ‘a e ivi kotoa ‘o homou lotó, koe‘uhí ke fakafonu ‘aki ‘a kimoutolu ‘a e ‘ofá ni, ‘a ia kuó ne foaki kiate kinautolu kotoa pē ‘oku mui-mui mo‘oni ‘i hono ‘Alo ko Sísū Kalaisí; koe‘uhí ke mou hoko ko e ngaahi foha ‘o e ‘Otuá; pea ke tau tatau mo ia ‘o ka ne ka hā mai, koe‘uhí te tau mamata kiate ia ‘i hono anga-totonú; koe‘uhí ke tau ma‘u ‘a e ‘amanakí ni; koe‘uhí ke fakama‘a ‘a kinautolu ‘o hangē ‘okú ne ma‘á” (Molonai 7:46–48).

Ngaahi Fakamo‘oni fakafolofola kehé: Mātiu 25:31–46; I Sione 4:18; ‘Eta 12:33–34; T&F 12:8; 34:3; 121:45

Vakai foki, ‘Ofá; Tokoní

‘Ofá

Ko e ‘ofá ko ha ongo‘i loto ia ‘o ha tukupā, tokanga, pea mo ha loto manako mo‘oní. Ko e ‘ofa ki he ‘Otuá pea mo e kā-ingá ko ha ‘ulungāanga ia ‘o e kau ākongā ‘a Sísū Kalaisí (vakai, Mātiu 22:35–40; Sione 13:34–35; 2 Nīfai 31:20). ‘Oku tau fakafōtunga ‘a ‘etau ‘ofa ki he Tamai Hēvaní ‘aki ‘etau

tauhi 'a e ngaahi fekaú mo tokoni ki He'ene fānaú. 'E ala kau 'i he'etau fakahaa'i 'etau 'ofa ki he ní'ihí kehé 'a 'etau anga'ofa kiate kinautolu, fakafanongo kiate kinautolu, kaungā mamahi mo kinautolu, fakafiemālie'i, tokoni'i, lotua kinautolu, vahevahe mo kinautolu 'a e ongoongoleléi, pea mo 'etau hoko ko hanau kaume'á.

'E tupulaki 'etau 'ofa kiate kinautolu 'oku nau 'i hotau lotolotongá 'i he taimi te tau manatu'i ai ko e fānau kotoa kitautolu 'a e 'Otuá—pea ko kitautolú ko e ngaahi tokoua mo e tuofāfiné. 'Oku ma'u 'e he 'ofa 'oku tupu mei he 'ilo ko 'ení ha mālohi ke ne to'o atu 'a e ngaahi fakangatangata 'o e ngaahi pule'angá, fa'ahingá, mo e lanu 'o e kilí.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Levitiko 19:18, 34; Teutalōnome 6:5; Luke 6:31–36; Sione 15:9–15; 1 Sione 4:7–21; Mōsaia 4:14–15; T&F 4:5; 12:8; 112:11; 121:41–45

Vakai foki, 'Ofa faka-Kalaisi; 'Alo'ofá; Talangofuá; Tokoní

'Olokaholó (*Vakai, Lea 'o e Potó*)

'Otua ko e Tamaí

Ko e 'Otua ko e Tamaí ko ha Taha Aoniu ia 'oku tau tui mo lotu ki ai. Ko ia 'a e Tupu'anga, Pule, mo e Taha 'okú Ne Malu'i 'a e me'a kotoa peé. 'Okú Ne haohaoa, ma'u e mālohi kotoa pē, mo tokaima'ananga 'a e me'a kotoa. 'Okú Ne "ma'u ha sino 'o e kakano mo e hui 'oku ongo'i ngofua tatau mo e sino 'o e tangatá" (T&F 130:22).

Ko 'etau Tamaí Hēvaní ko ha 'Otua ia 'o e fakakaukau lelei mo e ivi mo e poto pea mo e mālohi, ka ko ha toe 'Otua pē foki ia 'o e 'alo'ofa haohaoa, anga'ofa, pea mo 'ofa faka-Kalaisi. Neongo 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'a e 'uhinga 'o e me'a kotoa pē," ka te tau lava 'o ma'u ha nonga 'i he'etau 'ilo'i pau 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolú (vakai, 1 Nīfai 11:17).

Ko e Tamai 'a Hotau Ngaahi Laumālie

Ko e taha 'o e ngaahi fehu'i ma'ongo'onga taha 'o e mo'uí ko e "Ko hai au?" 'Oku 'i ai ha hiva manakoa 'a e Palaimeli 'okú ne tokoni'i 'a e fānau valevalé ke nau tali 'a e fehu'i ko 'ení. 'Oku tau hiva, "Fānau au 'a e 'Otuá, kuó Ne fekau'i ke ha'u." 'Oku hanga 'e he'etau 'ilo ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá 'o 'omi ha ivi, fakanonga, mo ha 'amanaki lelei.

Ko e fānau mo'oni koe 'a e 'Otuá, ne fakatupu fakalau-mālie 'i he mo'ui ki mu'a 'i he māmaní. 'I ho'o hoko ko 'Ene fānaú, 'e lava ke ke fakapapau'i ai 'oku 'i ai hao ivi fakalangi mo ta'engata ke fakahoko ha me'a pea te Ne tokoni'i koe 'i ho'o ngaahi feinga fakamātoato ke a'usia ho tu'unga ko iá.

Ko e Tupu'anga Māfimafi

Ko e Tamai Hēvaní ko e Tupu'anga Māfimafi Ia. Na'á Ne fakatupu 'a e langí mo māmani pea mo e me'a kotoa pē 'i ai, 'o fakafou 'ia Sīsū Kalaisi (vakai, Mōsese 2:1). Na'e pehē 'e 'Alamā, "'Oku fakahā 'e he me'a kotoa pē 'oku 'i ai ha 'Otua; 'io, na'a mo e māmaní, pea mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'i hono funga 'o iá, 'io, mo 'ene 'alú, 'io, kae 'uma'ā mo e ngaahi maama 'a ia 'oku 'alu 'i honau hala totonú, 'oku nau fakamo'oni 'oku 'i ai ha Tupu'anga Tāfataha" ('Alamā 30:44).

Fakalaulauloto 'i ha ngaahi taimi ki he faka'ofa'ofa 'o e ngaahi fakatupu: 'a e ngaahi 'akaú, matala'i 'akaú, fanga monumanú, 'otu mo'ungá, ngaahi peau 'o e tahí, mo ha ki'i pēpē ne toki fanau'i mai. Tuku hao taimi ke ke vakai hake ai ki he langí, 'oku hoko ai 'a e ngaahi fetu'ú mo e ngaahi palanité ko e fakamo'oni ki he "'Otuá 'oku hā'ele 'i hono nāunaú mo e māfimafi" (vakai, T&F 88:41–47).

Ko e Tupu'anga 'o e Palani 'o e Fakamo'uí

'Oku fie ma'u 'e he'etau Tamai 'i he Langí ke tau nofo mo Ia 'o ta'engata. Ko 'Ene ngāué mo Hono nāunaú ke "fakahoko 'a e mo'uí ta'e mate mo e mo'uí ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39). Ka koe'uhí ke lava 'o fakahoko 'ení, na'á Ne

teuteu ai 'a e palani 'o e fakamo'uí. Na'á Ne fekau mai Hono 'Alo 'Ofa'anga ko Sisū Kalaisí, ke ne vete 'a e ngaahi ha'i 'o e maté mo fai 'a e fakalelei ma'á e ngaahi angahala 'a māmani: "He na'e 'ofa pehē 'a e 'Otuá ki māmani, na'á ne foaki hono 'Alo pe taha na'e fakatupú, koe'uhí ko ia kotoa pē 'e tui kiate iá ke 'oua na'a 'auha kae ma'u 'a e mo'ui ta'engatá" (Sione 3:16). Ko e feilaulaú ni ko hono fakafōtungā lelei taha ia 'o e 'ofa 'a 'etau Tamaí kiate kitautolú.

Hoko 'o 'Ilo 'a e 'Otua ko e Tamaí

'I he'etau hoko ko e fānau 'a e 'Otuá, 'oku 'i ai ai ha'atau fetu'utaki makehe mo Ia, 'o tau makehe ai mei he toenga 'o 'Ene ngaahi fakatupu kehé. Feinga ke ke 'ilo ho'o Tamaí 'i he Langí. 'Okú Ne 'ofa 'iate koe, pea kuó Ne foaki atu ai 'a e faingamālie mahu'inga ko ia ke ke 'unu'unu 'o ofi ange kiate Ia 'i he taimi 'okú ke lotu aí. Ko ho'o ngaahi lotu 'oku fakahoko 'i he loto fakatōkilaló pea mo fakamātoató, 'oku onгона ia mo tali.

Te ke lava foki ke 'ilo ho'o Tamaí 'aki ha'o ako fekau'aki mo Hono 'Alo 'Ofa'angá pea mo faka'aonga'i 'a e ongoongoleleí 'i ho'o mo'uí. Na'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'Ene kau ākongá: "Ka ne mou 'ilo au, pehē, kuo mou 'ilo mo 'eku Tamaí foki. . . .Ko ia kuó ne mamata kiate aú, kuo mamata ia ki he Tamaí" (Sione 14:7, 9).

'Okú ke 'unu 'o ofi ki he 'Otua ko e Tamaí 'i ho'o ako 'a e folofolá mo e lea 'a e kau palōfita 'i he ngaahi 'aho ki mui ní pea mo e taimi 'okú ke fai ai ha tokoní. 'I ho'o muimui ki he finangalo 'o e 'Otuá mo mo'ui fakatatau mo e me'a 'oku finangalo ki aí, 'okú ke hoko ai 'o tatau lahi ange mo Ia pea mo Hono 'Aló. 'Okú ke teuteu ai koe ke ke foki 'o nofo 'i Hona 'áo.

Ngaahi fakamo'oni fakafolofola kehé: Sione 14:6, 21–24; 17:3; Mōsaia 4:9; T&F 132:22–24; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:1

Vakai foki, Fakatupú; Tolu'i 'Otuá; Palani 'o e Fakamo'uí

*Ako 'iate au, pea fakafanongo
ki he'eku ngaahi leá; 'a'eva 'i he
angamalū 'o hoku Laumālié, pea
te ke ma'u 'a e melinó 'iate au.*

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:23

SIASI 'O
SĪSŪ KALAI SI
'O E KAU MĀ'ONTONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

TONGAN

